

AKDENİZ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

HİLAL KURT

HİLAL SEMBOLÜ VE İSLAM

Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı
Yüksek Lisans Tezi

Antalya, 2023

AKDENİZ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

Hilal KURT

HİLAL SEMBOLÜ VE İSLAM

Danışman

Dr. Öğr. Üyesi Ayşe AKINCI AMBAROĞLU

Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı
Yüksek Lisans Tezi

Antalya, 2023

T.C.
Akdeniz Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğüne,

Hilal KURT'un bu çalışması, jürimiz tarafından Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı Tezli Yüksek Lisans Programı tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan : Prof. Dr. Ali Kürşat TURGUT (İmza)

Üye (Danışman) : Dr. Öğr. Üyesi Ayşe AKINCI AMBAROĞLU (İmza)

Üye : Doç. Dr. Turgut AKYÜZ (İmza)

Tez Başlığı: Hilal Sembolü ve İslam

Onay: Yukarıdaki imzaların, adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

Tez Savunma Tarihi : 23/12/2022

Mezuniyet Tarihi : 12/01/2023

AKADEMİK BEYAN

Yüksek Lisans Tezi olarak sunduğum “Hilal Sembolü ve İslam” adlı bu çalışmanın, akademik kural ve etik değerlere uygun bir biçimde tarafımdan yazıldığını, yararlandığım bütün eserlerin kaynakçada gösterildiğini ve çalışma içerisinde bu eserlere atıf yapıldığını belirtir; bunu şerefimle doğrularım.

(İmza)

Hilal KURT

T.C.
AKDENİZ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TEZ ÇALIŞMASI ORJİNALLİK RAPORU BEYAN BELGESİ

Öğrenci Bilgileri	
Adı-Soyadı	Hilal KURT
Öğrenci Numarası	202052063010
Anabilim Dalı	Felsefe ve Din Bilimleri
Programı	Yüksek Lisans
Danışman Öğretim Üyesi Bilgileri	
Unvanı, Adı-Soyadı	Dr. Öğr. Üyesi Ayşe AKINCI AMBAROĞLU
Yüksek Lisans Tez Başlığı	Hilal Sembolü ve İslam
Turnitin Bilgileri	
Ödev Numarası	1988830638
Rapor Tarihi	05.01.2023
Benzerlik Oranı	Alıntılar hariç: % 9 Alıntılar dahil: % 17
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE, Yukarıda bilgileri bulunan öğrenciye ait tez çalışmasının a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana Bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam 151 sayfalık kısmına ilişkin olarak Turnitin adlı intihal tespit programından Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Çalışması Orijinallik Raporu Alınması ve Kullanılması Uygulama Esaslarında belirlenen filtrelemeler uygulanarak yukarıdaki detayları verilen ve ekte sunulan rapor alınmıştır. Danışman tarafından uygun olan seçenek işaretlenmelidir: (X) Benzerlik oranları belirlenen limitleri aşmıyor ise: Yukarıda yer alan beyanın ve ekte sunulan Tez Çalışması Orijinallik Raporunun doğruluğunu onaylarım. () Benzerlik oranları belirlenen limitleri aşıyor, ancak tez/dönem projesi danışmanı intihal yapılmadığı kanısında ise: Yukarıda yer alan beyanın ve ekte sunulan Tez Çalışması Orijinallik Raporunun doğruluğunu onaylar ve Uygulama Esaslarında öngörülen yüzdelik sınırlarının aşılmasına karşın, aşağıda belirtilen gerekçe ile intihal yapılmadığı kanısında olduğumu beyan ederim.	
Gerekçe:	
Benzerlik taraması yukarıda verilen ölçütlere uygun olarak tarafımca yapılmıştır. İlgili tezin orijinallik raporunun uygun olduğunu beyan ederim.	
Dr. Öğr. Üyesi Ayşe AKINCI AMBAROĞLU	

İÇİNDEKİLER

TABLolar LİSTESİ	iii
KISALTMALAR LİSTESİ.....	iv
ÖZET	vi
SUMMARY	vii
ÖNSÖZ	viii
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

KAVRAM OLARAK SEMBOL

1.1. Sembol, Tanımı ve Çeşitleri	9
1.2. Sembol ve İşaret	17
1.3. Dini Sembol ve Dini Sembolizm.....	20
1.4. Sembolizmin Tarihi	23

İKİNCİ BÖLÜM

TARİHSEL SÜREÇTE HİLAL SEMBOLÜ

2.1. Hilal Sembolünün Tarihçesi	29
2.1.1. Antik Dönemde Ay	31
2.1.1.1. İlkel Kabilelerde Ay	31
2.1.1.2. Hint Kültüründe Ay	32
2.1.1.3. Yunan-Roma’da Ay.....	34
2.1.1.4. Mezopotamya’da Ay	35
2.1.1.5. Mısır’da Ay.....	36
2.1.1.6. Arap Yarımadası’nda Ay	37
2.1.1.7. Hitit ve Frigya’da Ay.....	38
2.1.2. İslam’ın Kabulünden Önce Hilal Sembolü.....	40
2.1.2.1. Çin’de Hilal	40
2.1.2.2. Türkler’de Hilal	41
2.1.2.3. Orta Asya’da Hilal.....	43
2.1.2.4. Orhun ve Yenisey Bölgeleri	45
2.1.2.5. Amu Derya’nın Güneyi	46
2.1.2.6. Doğu Türkistan Bölgesi.....	46

2.1.3. İslam'ın Kabulünden Sonra Hilal Sembolü	48
2.1.3.1. İslam'ın İlk Dönemlerinde Hilal	48
2.1.3.2. Karahanlılar'da Hilal	49
2.1.3.3. Selçuklular'da Hilal	50
2.1.3.4. Atabeglikler ve Memlûkler'de Hilal	51
2.1.3.5. Doğu Roma'da Hilal	52
2.1.3.6. Osmanlı Devleti'nde Hilal	53
2.2. Hilal Sembolünün Kökeni	57
2.2.1. Mezopotamya Kökenli Varsayımı	57
2.2.2. Bizans Kökenli Varsayımı	58
2.2.3. Türk Kökenli Varsayımı	60

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

İSLAM'DA HİLAL SEMBOLÜ

3.1. İslam'da Semboller	63
3.1.1. Kur'an-ı Kerim'de Ay	67
3.1.2. Hadislerde Ay	73
3.2. Yahudi-Hristiyan Geleneğinde Ay	76
3.3. Türk-İslam Geleneğinde Hilal Sembolünün Kullanımı.....	79
3.3.1. Bayrak, Sancak ve Alemler	80
3.3.2. Hilal Sembolünün Kullanıldığı Diğer Ülke Bayrakları	84
3.3.3. Mimari Eserler	85
3.3.4. Resmi Vesikalar	90
3.3.5. Hilal Sembolünün Kullanıldığı Diğer Alanlar	90
SONUÇ	93
KAYNAKÇA.....	101
GÖRSELLER LİSTESİ.....	112
ÖZGEÇMİŞ	138

TABLOLAR LİSTESİ

Tablo 3.1 Şeâir Kavramı Geçen Ayetler.....	65
Tablo 3.2 Kamer Kavramı Geçen Ayetler 1	67
Tablo 3.3 Kamer Kavramı Geçen Ayetler 2	67
Tablo 3.4 Kamer Kavramı Geçen Ayetler 3	68
Tablo 3.5 Kamer Kavramı Geçen Ayetler 4	69
Tablo 3.6 Kamer Kavramı Geçen Ayetler 5	70
Tablo 3.7 Kamer Kavramı Geçen Ayetler 6	70
Tablo 3.8 Kamer Kavramı Geçen Ayetler 7	71
Tablo 3.9 Kamer Kavramı Geçen Ayetler 8	72
Tablo 3.10 Kamer Kavramı Geçen Ayetler 9	72
Tablo 3.11 Ay İle İlgili Hadisler 1	73
Tablo 3.12 Ay İle İlgili Hadisler 2.....	74
Tablo 3.13 Ay İle İlgili Hadisler 3.....	74
Tablo 3.14 Ay İle İlgili Hadisler 4.....	75
Tablo 3.15 Ay İle İlgili Hadisler 5.....	75
Tablo 3.16 Ay İle İlgili Hadisler 6.....	75
Tablo 3.17 Ay İle İlgili Hadisler 7.....	76
Tablo 3.18 Kitabı Mukaddes'te Ay İle İlgili Pasajlar 1	76
Tablo 3.19 Kitabı Mukaddes'te Ay İle İlgili Pasajlar 2.....	77
Tablo 3.20 Kitabı Mukaddes'te Ay İle İlgili Pasajlar 3.....	78
Tablo 3.21 Kitabı Mukaddes'te Ay İle İlgili Pasajlar 4.....	78
Tablo 3.22 Kitabı Mukaddes'te Ay İle İlgili Pasajlar 5.....	79

KISALTMALAR LİSTESİ

Akt.	: Aktaran
BEU	: Bülent Ecevit Üniversitesi
Bk.	: Bakınız
BOA	: Başbakanlık Osmanlı Arşivi
B.y.	: Basım yeri yok
C.	: Cilt
Çev.	: Çeviren
Ed.	: Editör
Eyü.	: Eyüp
H.	: Hicri
Hak.	: Hakimler
Hız.	: Hazreti
ICANAS	: International Congress of Asian and North African Studies
Kol.	: Koloseliler/ Koloselilere Mektup
Luk.	: Luka
M.	: Miladi
Mat.	: Matta
Mez.	: Mezmurlar
MÖ	: Milattan Önce
MS	: Milattan Sonra
MSGSÜ	: Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi
MÜ	: Marmara Üniversitesi
No.	: Numara
Nşr.	: Neşreden
Ö.	: Ölüm Tarihi
S.	: Sayfa
SS.	: Sayfalar
S.a.v.	: Sallallâhü aleyhi ve sellem
Say.	: Sayılar
Rom.	: Romalılar
TBMM	: Türkiye Büyük Millet Meclisi
TC	: Türkiye Cumhuriyeti

TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
TİKA	: Türk İşbirliği ve Kalkınma İdaresi Başkanlığı
T.y.	: Tarihi yok
Va.	: Vahiy
Vb.	: Ve benzeri
Vd.	: Ve diğerleri
Yar.	: Yaratılış
Yas.	: Yasanın Tekrarı
Yer.	: Yeremya
Yşa.	: Yeşaya/İşaya
Yşu.	: Yeşu

ÖZET

İslam geleneğinde Allah'ın nişanesi olarak kabul edilen hilal sembolü, önceleri Mezopotamya, Yunan-Roma, Mısır, Arap, Çin ve Hint gibi başka medeniyetlerde yer aldığı gibi Orta Asya'da Türkler tarafından da yoğun biçimde kullanılmıştır. Tarihsel süreçte birçok toplumun farklı anlamlar yükleyerek kullandığı bu sembol, İslam'ın kabulüyle de dönüşerek kullanımına devam edilmiştir. İslam'ın sembolü olarak yer edinmesi XI. yüzyıla kadar götürülebilen hilal, Türk-İslam sanatında tasvir, mimari, kabartma ve bayrak gibi çeşitli eserler üzerinde zengin bir yer edinmiştir.

Dini semboller, dini bir anlamın veya manevi hakikatlerin duyularla algılanabilir nesneler aracılığıyla aktarılmasına imkan sağlarlar. Bu anlamda dini semboller kendisinden başka bir gerçekliğe, kutsala işaret etmektedir. Çalışma alanımızı toplumun ortak hafızasında yer edinmiş olan hilal sembolünün İslam dünyasında sembol haline gelme süreci oluşturmaktadır. Bu nedenle çalışmamızda sembollerin kavramsal çerçevesi belirlenmeye çalışılarak hilal sembolünün İslam geleneğinde Kur'an-ı Kerim ve hadislerdeki yeri ve önemi vurgulanacaktır. Amacımız kültürel aktarımı da sağlayan sembolün tarihi, mitolojik, kültürel ve dini olarak açıklanabilmesidir. Bu bağlamda fenomenolojik, deskriptif, karşılaştırmalı ve tarihsel yöntemlerden faydalanılmıştır.

Hilal sembolü ve İslam adlı çalışmamız, İslam'ın simgesi olarak kabul edilen hilal sembolünün mitolojik ve tarihsel arka planı ile İslam öncesi ve sonrası gelenekteki yerini ele almaktadır. Hilal sembolünün coğrafi ve kültürel etkenler göz önünde tutularak diğer medeniyetlerdeki varlığına değinilmiştir. İslam geleneğinde hilalin sembolleşme süreci çeşitli eserler üzerinde kullanımına dair örneklerle incelenerek çalışmaya katkı sağlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Sembolizm, hilal sembolü, İslam, mitoloji

SUMMARY

CRESCENT SYMBOL AND ISLAM

The crescent symbol, which is accepted as the sign of Allah in the Islamic tradition, was used extensively by the Turks in Central Asia, as well as in other civilizations such as Mesopotamia, Greco-Roman, Egypt, Arab, Chinese and Indian. This symbol, which has been used by many societies with different meanings in the historical process, has been transformed and continued to be used with the acceptance of Islam. The crescent, whose place as a symbol of Islam can be traced back to the 11th century, has gained a rich place on various works such as depictions, architecture, reliefs and flags in Turkish-Islamic art.

Religious symbols allow a religious meaning or spiritual truth to be conveyed through perceptible objects to the senses. In this sense, religious symbols point to a reality other than itself, to the sacred. The process of becoming a symbol in the Islamic world of the crescent symbol, which has taken a place in the collective memory of the society, constitutes our study area. For this reason, in our study, the place and importance of the crescent symbol in the Islamic tradition in the Qur'an and hadiths will be emphasized by trying to determine the conceptual framework of the symbols. Our aim is to explain the symbol, which also provides cultural transfer, as historical, mythological, cultural and religious. In this context, phenomenological, descriptive, comparative and historical methods were used.

Our study titled Crescent Symbol and Islam deals with the mythological and historical background of the crescent symbol, which is accepted as the symbol of Islam, and its place in pre-Islamic and post-Islamic tradition. The existence of the crescent symbol in other civilizations has been mentioned by considering the geographical and cultural factors. The process of symbolization of the crescent in the Islamic tradition has been examined with examples of its use on various works and contributed to the study.

Keywords: Symbolism, crescent symbol, Islam, mythology

ÖNSÖZ

Dini semboller kutsal veya manevi hakikatlerin görünür alemde aşîkar olmasında rol oynamaktadır. Kutsalın açığa çıkarılmasına imkan vermesiyle dini semboller büyük önem taşımaktadır. Bu çalışmada İslam'ın sembolü olan hilalin mitolojik ve tarihsel süreçte İslam geleneğinde yer edinmesi incelenmiştir. Orta Asya, Mezopotamya, Hindistan, Yunan-Roma gibi farklı bölge ve medeniyetlere de değinilerek Dinler Tarihi disiplini içinde sembol olarak hilal ve İslam ilişkisi ele alınmıştır.

Hilal Sembolü ve İslam adlı çalışmamız giriş ve üç ana bölümden oluşmaktadır. Girişte araştırmanın problem alanı ortaya konularak özellikle Dinler Tarihi sahasında sembolizm çalışmaları ve hilal sembolüne ait kaynakların özetine yer verilmiştir.

Birinci bölümde hilal sembolüne dair kavramsal çerçevenin oluşması maksadıyla sembolün tanımı ve türleri açıklanmıştır. İşaret, alegori gibi kavramlarla olan ilişkisine de değinilerek dini sembolizmin özelliklerine ve tarihine yer verilmiştir.

İkinci bölümde hilal sembolünün mitolojide, İslam öncesi ve İslam'ın kabulü sonrasında tarihsel seyrine yer verilerek dini ve kültürel etkileşimler sonucu İslam'ın simgesi haline gelmesi incelenmiştir. Son olarak hilal sembolünün kökenine dair ortaya konulan iddialara değinilmiştir.

Üçüncü bölümde İslam'da sembollerin yeri, Kur'an-ı Kerim'de ve hadislerde, Yahudi-Hristiyan geleneğinde hilal sembolünün ifade ettiği anlamlar incelenerek Türk-İslam geleneğinde hilal sembolünün bayrak ve sancaklarda, mimari eserlerde, resmi vesikalar ve diğer eserlerdeki yansımaları üzerinde durulmuştur.

Bu tez çalışmasının hazırlanma sürecinde her zaman kıymetli vakitlerini ayırarak bilgi ve deneyimleriyle bana rehberlik eden değerli danışmanım Dr. Öğr. Üyesi Ayşe AKINCI AMBAROĞLU'na sonsuz şükranlarımı sunarım. Tezimin son halini almasında görüş ve katkılarından dolayı saygıdeğer hocalarım Prof. Dr. Ali Kürşat TURGUT ve Doç. Dr. Turgut AKYÜZ'e teşekkür ederim. Görüşleriyle ufkumu açarak kendisinden istifade edebildiğim kıymetli hocam Mustafa YILMAZ'a teşekkür ederim. Çalışma sürecinde yardımlarını esirgemeyen sevgili Gülsena KUŞ ve Hatice Rumeysa ÖNCEL'e en içten teşekkürlerimi sunarım.

Hilal KURT
Antalya, 2022

GİRİŞ

A. Araştırmanın Konusu ve Önemi

İnsanlar gördükleri ve duydukları şeyleri ifade edebilmek için daima sembollere ihtiyaç duymuşlardır. Her insanın özünde bulunan sembolleştirme yetisi, buna bağlı olarak hayatı yeniden yorumlayabilmeyi sağlayan önemli bir unsurdur. Bütün bir yapboz tasavvur edildiğinde onun elimize aldığımız bir parçası, bizi yapbozun bütününe ulaştırmaktadır. Bununla birlikte aynı parça bütünü temsil eden bir sembol durumundadır. Buna göre bütüne ulaşmamızı sağlayacak bir parça, sembolün “sembolize edici ögesi”, başka yerde olan parça ise “sembolize edilen şey”i temsil etmektedir. Dolayısıyla sembol, somut bir nesnede tezahür ederken aynı zamanda nesnenin ötesinde gizli ve hakiki olanı ifade etmektedir.

Her nesne sembol olabilme niteliğine sahiptir. Ancak hiçbir nesne, insan unsurundan ve inanç bağlamından bağımsız sembol olamaz. Semboller yalnızca sanat, felsefe ve edebiyat alanlarına özel değildir. Bir sembol, “kutsal” ile ilişkisinin olmasıyla dini bir sembol olup diğer din dışı sembollerden ayrılmaktadır. Dini semboller, günlük hayatın ötesinde başka bir gerçekliğe işaret ederek kişinin algılama gücüne göre Aşkın Varlık ile iletişim kurabilmesine yardımcı olurlar. Dini semboller, kutsal ve profan arasında köprü rolündedir. Bir diğer deyişle eşyada tezahür eden kutsal ya da kozmik alan, sembol sayesinde duyuşsal alanda kavranabilmektedir. Böylece dini semboller, aksi halde kapalı kalacak gerçeklik boyutunu ortaya çıkarırlar.

Dini bir sembol hem bulunduğu din hem de dinin tecrübe edildiği tarih, coğrafya ve sosyal koşullarla karşılıklı olarak etkileşimde bulunmaktadır. Bu sayede bir sembol arkasında dini bilgiyi getirdiği gibi tarihi ve kültürel etkileşim alanına dair bilgileri de karşımıza çıkarmaktadır. Dini semboller, bir dini diğerlerinden ayırıcı işleve sahip olduğu gibi ortak unsurları da ortaya çıkarabilir.

Hilal sembolü geçmişten beri bereket, yaşam, yenilenme kaynağı olarak görülmüş ve ona çeşitli anlamlar yüklenmiştir. Günümüzde ise İslam’ın simgesi haline gelerek önem kazanmıştır. Hilal sembolünün İslam’ın simgesi olma sürecine dair arka planın doğru bir şekilde takip edilebilmesi için bugüne kadar hilal sembolüne dair eksik veya dağınık halde olan mevcut bilgilerin güncel ve nitelikli bilgilerle yenilenmesi gerekmektedir. Hilal sembolüne Türk bayrağı ile siyasi ve sosyal tarih içindeki değişim ve değerlere dair çalışmalarda rastlanılmıştır. Dini bir sembolün anlaşılması için onun tarihsel süreçteki gelişiminin irdelenmesi gerekmektedir ancak bu tek başına yeterli değildir. Dini bir sembolün tarihi, sosyal ve politik yönleri olmasının yanı sıra kutsalla olan ilişkisine yer verilmesi önem

arz etmektedir. Bu nedenle söz konusu sembolün Dinler Tarihi açısından incelenmesi önem taşımaktadır.

Buna göre tezimizin temel problemi “Hilal sembolü İslam dünyasında nasıl sembolleşti?” sorusudur. Tezimiz için alt problemler ise şöyledir: İslam dininin sembollerinin oluşmasında farklı coğrafyaların ve mitolojilerin etkisi var mıdır? Hilal sembolünün İslam’ın sembolü olmasının anlam ve önemi nedir?

Hilal Sembolü ve İslam adlı çalışmamızda hilal sembolünün İslam geleneğindeki yeri ve öneminin tarihsel seyri incelenecektir. Buradan hareketle hilal sembolünün mitolojiden günümüze kadar uzanan süreçte farklı medeniyetlerde hangi anlamları ihtiva ettiği ve özellikle İslam geleneğindeki karşılığı ve sembolleşme süreci ortaya çıkarılacaktır. Bu bağlamda Orta Asya, Mezopotamya, Pagan Yunan-Roma, Hindistan bölgeleri ve kültürleri de eklenerek hilal sembolünün ele alınması hedeflenmektedir. Bu sayede geçmişten günümüze hilal sembolünün taşımış olduğu değer ve birikimler ortaya konularak Dinler Tarihi çalışmaları alanında sembolizmi ele alan bir araştırma olarak akademik katkı sağlanacaktır.

B. Literatür Taraması

Sembolizm konusu dinler tarihi, sosyoloji, psikoloji, Türk edebiyatı, felsefe ve sanat gibi birçok alanda doğrudan ya da dolaylı olarak yer almaktadır. Bu sebeple günümüze değin sembollere dair pek çok eser karşımıza çıkmaktadır. Yalnızca bu zengin literatürün incelenmesi dahi kapsamlı bir çalışmayı gerektirebilir. Buna rağmen *Sembolik İmgelem*¹, *Dante ve Ortaçağ’da Dini Sembolizm*², *İnsan ve Sembolleri*³, *Sembolizm Anlamı ve Etkisi*⁴, *Semboller ve İşaretler*⁵ daha birçok başka eserler de eklenerek Batı kaynaklarından dilimize çevrilmiş eserlere örnek verilebilir. Süreli yayınlarda da sembol konusuna değinildiği görülmektedir.⁶

Ülkemizde Dinler Tarihi çalışmalarının başlangıç noktasının Dârü’l-Fünûn olduğu görülmektedir. Buna göre yeni yapılanmaya başlamış bir saha olduğu anlaşılmaktadır. Türkiye’de ilk Dinler Tarihi doktoru olan Hikmet Tanyu’nun bu anlamda katkısı yadsınamaz. Tanyu, Türk kültür tarihi çalışmalarına oldukça önem vermiştir. *Dinler Tarihi Araştırmaları*⁷ eserinin ilk kısmında dağ inanışları konusuna yer vermiştir. Dağlara geçmişten günümüze

¹ Gilbert Durand, *Sembolik İmgelem*, İnsan Yayınları, İstanbul 1998.

² René Guénon, *Dante ve Ortaçağ’da Dini Sembolizm*, çev. İsmail Taşpınar, İnsan Yayınları, İstanbul 2004.

³ Carl Gustave Jung, *İnsan Ve Sembolleri*, çev. Ali Nahit Babaoğlu, Okuyan Us (4. baskı), İstanbul 2009.

⁴ Alfred North Whitehead, *Sembolizm Anlamı ve Etkisi*, FOL (1. baskı), Ankara 2019.

⁵ Kathryn Wilkinson, *Kökenleri ve Anlamlarıyla Semboller & İşaretler Binlerce Yıllık Görsel Bir Yolculuk*, Alfa, İstanbul 2011.

⁶ Mazhar Bağlı, “İnsanın Sembolizm Merakı”, *Şehir ve Düşünce*, (2021); Hüseyin Üçtepe, “Hilal Neden İslam’ın Simgesidir?”, *İlim Yayma Vakfı Bülteni*, (2008).

⁷ Hikmet Tanyu, *Dinler Tarihi Araştırmaları*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1973.

farklı mitolojik ve dini anlamların yüklenmesine değinmiş ve Türkler’de dağ inancı ile Türkiye’deki dağların neleri ifade ettiğinden bahsetmiştir. Benzer şekilde *Türkler’de Taşla İlgili İnançlar*⁸ eserinde de taş inancının geçmiş dinlerde, ilkel toplumlarda ve yaşayan dinlerdeki yeri üzerinde durarak İslam ve Türk tarihinde taş ile ilgili gelenek ve inançlara değinmiştir. Bu çalışmalarda dağlar ve taşlar inananlar için kutsalın tezahürünü ortaya koymaktadır. Semboller ise kutsalın tezahürünün anlaşılmasında bir anahtar niteliğindedir. Aşkın olan kendisini semboller ile açarak ifşa eder.

Tanyu’nun Türk dini özelinde yaptığı çalışmalar yetiştirdiği öğrencilerle birlikte genele doğru genişlemiştir. Bu anlamda Şehristânî ve Bîrûnî gibi bilginlerin dinler tarihçiliği üzerine çalışmalar, karşılaştırmalı fenomen çalışmaları, bölgesel halk inanışları ile ilgili çalışmalar, kutsal metinlerle ilgili çalışmalar, dinlerdeki herhangi bir olayın incelenmesiyle ilgili çalışmalar ve Türkiye’de İslam dışındaki dini cemaatlere dair akademik çalışmalar artmıştır.⁹ Küçük ise 1992’de Türkiye I. Dinler Tarihi Araştırmaları Sempozyumu’nda yaptığı tebliğinde bu sahada yapılması tavsiye olunan araştırmalarda semboller ve simgeleri zikretmektedir.¹⁰

Sonraki dönemlerde ülkemizde Dinler Tarihi alanında sembolizme dair şu yüksek lisans ve doktora tezleri yazılmıştır: *İlahi Dinlerde (Yahudilik, Hristiyanlık ve İslam’da) Dini Semboller*¹¹, *Haçın Hristiyan Teolojisindeki Yeri ve Önemi*¹², *Su Simgeçiliği ve İlahi Dinlerde Arınma*¹³, *Kitab-ı Mukaddes’teki İmge ve Simgelerin Dinler Tarihi Açısından İncelenmesi*¹⁴, *Dünya Dinlerinde Merkez Sembolizmi*¹⁵, *Dinlerde ve Halk İnançlarında Sayı Sembolizmi*¹⁶, *Yahudilikte Dini Semboller (Magen David Örneği)*¹⁷, *İlahi Dinlerde Merkez*

⁸ Hikmet Tanyu, *Türklerde Taşla İlgili İnançlar*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1968.

⁹ Baki Adam, “Prof. Dr. Hikmet Tanyu’dan Günümüze Dinler Tarihi Çalışmaları”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 36/1 (1997), ss. 509-519.

¹⁰ Abdurrahman Küçük, “Türkiye’de Dinler Tarihi Sahasında Yapılacak Çalışmalar Üzerine Düşünceler”, *Türkiye’de Dinler Tarihi Sahasında Yapılacak Çalışmalar Üzerine Düşünceler*, Samsun 1992, ss. 109-116.

¹¹ Galip Atasağun, *İlahi Dinlerde (Yahudilik, Hristiyanlık ve İslam’da) Dini Semboller*, (Doktora Tezi Tezi), Selçuk Üniversitesi, Konya 1996.

¹² Ahmet Gül, *Haçın Hristiyan Teolojisindeki Yeri ve Önemi*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi Tezi), Sakarya Üniversitesi, Sakarya 2005.

¹³ Zeynep Sezal, *Su Simgeçiliği ve İlahi Dinlerde Arınma*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi Tezi), Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Kahramanmaraş 2007.

¹⁴ Habibe Kılınç, *Kitab-ı Mukaddes’teki İmge Ve Simgelerin Dinler Tarihi Açısından İncelenmesi*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi Tezi), Erciyes Üniversitesi, Kayseri 2010.

¹⁵ Hava Aras, *Dünya Dinlerinde Merkez Sembolizmi*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi Tezi), Atatürk Üniversitesi, Erzurum 2011.

¹⁶ Hakan Ferah, *Dinlerde Ve Halk İnançlarında Sayı Sembolizmi*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi Tezi), Süleyman Demirel Üniversitesi, Isparta 2012.

¹⁷ İ. Naci Zeyrek, *Yahudilikte Dini Semboller (Magen David Örneği)*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi Tezi), Uludağ Üniversitesi, Bursa 2014.

Sembolizmi¹⁸, René Guénon'da Dini Sembolizm Düşüncesi¹⁹, Yahudilik'te Hamsa İslam'da Fatıma'nın Eli²⁰.

Diğer taraftan Atasagun'un sembol çalışmalarına²¹ ek olarak Albayrak²², Kızıl²³ ve Taşpınar²⁴ Dinler Tarihi sahasında sembolizm çalışmalarının devam etmesine katkıda bulunan isimlerden birkaçıdır. Kılıç ise esas alanı Tefsir olmakla beraber sembolizm çalışmalarına da yönelmiş ve hatta Eliade'ın kitabından henüz tercümesi bulunmayan “*Dini Sembolizm ve Tedirginliğin Değerlendirilmesi*” bölümünü çevirmiştir.²⁵ Daha çok gazeteci kimliği önde olan Altındal da eserlerinde sembolizm, mitoloji ve gizembilime değinmiştir.²⁶

Türk edebiyatında ise sembolizm ve kavramsal çerçevesine dair örnek olarak şu çalışmalar zikredilebilir: *Yunus Emre'de Sembolizm*²⁷, *Göstergebilimin ABC'si*²⁸, *Klasik Türk Edebiyatında Alegori*²⁹, *Anadolu İnançları*³⁰, *Orta Asya'dan Anadolu'ya Sembollere Giriş*³¹, *Türk Halk Kültüründe Renk ve İşaret Sembolleri*³², *Türk Kültüründe Sembollerin Dili*³³, *Dede Korkut Hikâyeleri'nde Semboller*³⁴.

¹⁸ Esra Şentürk, *İlahi Dinlerde Merkez Sembolizmi*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi Tezi), Süleyman Demirel Üniversitesi, Isparta 2016.

¹⁹ Saniye Taybuğa, *René Guénon'da Dinî Sembolizm Düşüncesi*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi Tezi), Erciyes Üniversitesi, Kayseri 2019.

²⁰ Nefne Furkan Yılmaz, *Yahudilik'te Hamsa İslam'da Fatıma'nın Eli*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi Tezi), Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, Sivas 2019.

²¹ Galip Atasagun, “Sembol ve Sembolizm”, *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 7/7 (1997); Atasagun, *İlahi Dinlerde (Yahudilik, Hristiyanlık ve İslam'da) Dini Semboller*; Galip Atasagun, “Hristiyanlığın Tanıtımı, Yorumu ve Kurumsallaşmasında Sembollerin Yeri”, *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 10 (2000), ss. 181-199; Galip Atasagun, “Yahudilikte Dinî Sembol ve Kavramlar”, *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 11 (2001), ss. 125-156.

²² Kadir Albayrak, “Dinsel Bir Sembol Olarak Haç'ın Tarihi”, *Dini Araştırmalar*, 7/19 (2004), ss. 105-129; Kadir Albayrak, *Dinlerin Rengi Renklerin Dili*, Sarkaç Yayınları, 2010.

²³ Hayreddin Kızıl, *Mecusilikte Ateş Sembolü*, Şarkiyat Bilim ve Hikmet Vakfı Yayınları, Diyarbakır 2022; Hayreddin Kızıl, “Dinî Sembolizm Üzerine”, *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 9/20 (2018), ss. 327-351; Hayreddin Kızıl, “Özellikleri Açısından Sembol”, *Şarkiyat*, 10/4 (2018), ss. 1306-1327; Hayreddin Kızıl, “İşlevleri Açısından Dini Sembol”, *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 21 (2018), ss. 30-42.

²⁴ İsmail Taşpınar, *Dinler Tarih ve Sembolizm*, MÜ İlahiyat Fakültesi Vakfı, 2017; İsmail Taşpınar, “Titus Burckhardt ve Mimaride Dini Sembolizm”, *Milel ve Nihal* 14/2 (2017), 159-173; İsmail Taşpınar, *Hristiyanlık ve Mistik Semboller*, MÜ İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 2019.

²⁵ Sadık Kılıç, *İslam'da Sembolik Dil*, İnsan Yayınları (2. baskı), İstanbul 2016, ss. 305-317.

²⁶ Aytunç Altındal, *Hangi İsa*, Destek Yayınları, İstanbul 2006; Aytunç Altındal, *Gül ve Haç Kardeşliği*, Alfa Yayınları, 2018; Aytunç Altındal, *Vatikan ve Tapınak Şövalyeleri*, Alfa Yayınları, 2018.

²⁷ İsmail Yakıt, *Yunus Emre'de Sembolizm*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2002.

²⁸ Mehmet Rifat, *Göstergebilimin ABC'si*, Say Yayınları, İstanbul 2019.

²⁹ Berat Açıl, *Klasik Türk Edebiyatında Alegori*, Küre Yayınları, İstanbul 2018.

³⁰ İsmet Zeki Eyüboğlu, *Anadolu İnançları*, Toplumsal Dönüşüm Yayınları, İstanbul 1998.

³¹ K. Özlem Alp, *Orta Asya'dan Anadolu'ya Sembollere Giriş*, Eflatun Yayınevi, Ankara 2009.

³² Emine Çelik, *Türk Halk Kültüründe Renk ve İşaret Sembolleri*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi Tezi), Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Kahramanmaraş 2017.

³³ Selçuk Kürşad Koca, *Türk Kültüründe Sembollerin Dili*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi Tezi), Sakarya Üniversitesi, Sakarya 2012.

³⁴ Gülnaz Çetinkaya, *Dede Korkut Hikâyeleri'nde Semboller*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi Tezi), Hacettepe Üniversitesi, Ankara 2015.

*Sembolizm Sanat Ansiklopedisi*³⁵, *Türk Resminde Sembolist Eğilimler*³⁶, *Sanat Metafor ve Dönüşüm*³⁷, *Daire Simgesi ve Kutsal Bağlantıları Üzerine*³⁸, *Dede Korkut Hikayelerinin Türk Plastik Sanatlara Yansıması*³⁹ görsel sanatlara dair simgecilik çalışmalarından bazılarıdır.

*Varoluşçu Teoloji Paul Tillich'te Din ve Sembol*⁴⁰, *Dinde Sembolizm*⁴¹, *İbn Arabi'de Sembolizm*⁴², *Kur'an'ın Anlaşılmasında Sembolizm Tartışmaları*⁴³, *Yuhanna İncili'nde Sembolizm ve Kristoloji: İsa Tasvirinin Bağlamı ve İnşâsı*⁴⁴, *Paganizm'den Hristiyanlığa Geçmiş Semboller (I. ve V. yüzyıllar arası)*⁴⁵, *Cassirer Felsefesinde Sembol, Mit ve Anlam*⁴⁶ yüksek lisans ve doktora tezleri olup daha sonra kitaplaştırılmış olan eserlerdir.

C. Araştırmanın Yöntemi ve Kaynakları

Nitel bir araştırma olarak ele alınan söz konusu çalışma, literatür taraması ile gerçekleştirilmiştir. Elde edilen kaynaklar konunun bağlamından uzaklaşmaması için sınıflandırılmıştır. Tarafgir metinlere ihtiyatlı yaklaşmış ancak farklı iddialardan da söz edilebilmesi amacıyla bu metinlere de yer verilmiştir. Eliade⁴⁷ ve Schimmel'in⁴⁸ eserleri hem sembolizm hem de ay sembolizminden bahsetmesiyle önemlidir. İslam geleneğinde hilal sembolü ele alınırken *Kur'an-ı Kerim, Hadislerle İslam*⁴⁹ kaynaklarının yanı sıra hadis⁵⁰ ve

³⁵ Jean Cassou, *Sembolizm Sanat Ansiklopedisi*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1994.

³⁶ Özlem Üner, "Türk Resminde Sembolist Eğilimler", *MSGSÜ Sosyal Bilimler*, 7 (2013), ss. 51-63.

³⁷ Yunus Berkli - Gülten Gültepe, "Sanat Metafor ve Dönüşüm", *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Sanat Dergisi*, 30 (2016), ss. 44-51.

³⁸ Yunus Aslan, "Daire Simgesi ve Kutsal Bağlantıları Üzerine: Manevi Temelde Aşkın Bir Üretim", *Sanat Tarihi Dergisi*, 30/2 (2021), ss. 1191-1219.

³⁹ Lale Avşar İskenderzade, "Dede Korkut Hikayelerinin Türk Plastik Sanatlara Yansıması", *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 17 (2007), ss. 319-340.

⁴⁰ Aliye Çınar, *Varoluşçu Teoloji Paul Tillich'te Din ve Sembol*, İz Yayıncılık (1. baskı), İstanbul 2007.

⁴¹ Latif Tokat, *Dinde Sembolizm*, Ankara Okulu Yayınları (2. baskı), 2012.

⁴² Tahir Uluç, *İbn Arabi'de Sembolizm*, İnsan Yayınları, İstanbul 2015.

⁴³ Maşallah Turan, *Kur'an'ın Anlaşılmasında Sembolizm Tartışmaları*, Konya 2009.

⁴⁴ Bilal Patacı, *Sembolizm ve Kristoloji: Yuhanna İncili'nde İsa Tasviri*, Milet Nihal Yayınları, İstanbul 2022.

⁴⁵ Sinan Yılmaz, *Paganizm'den Hristiyanlığa Geçmiş Semboller (I. ve V. yüzyıllar arası)*, İksad, Ankara 2022.

⁴⁶ Mona Ahmed Tufan, *Cassirer Felsefesinde Sembol, Mit ve Anlam*, İnsan Yayınları, İstanbul 2022.

⁴⁷ Mircea Eliade, *İmgeler ve Simgeler*, çev. Mehmet Ali Kılıçbay, Doğu Batı Yayınları (4. baskı), Ankara 2020; Mircea Eliade, *Dinler Tarihine Giriş*, çev. Lale Arslan Özcan, Alfa (3. baskı), İstanbul, 2020; Mircea Eliade, "Dinlerdeki Sembollerin Araştırılması Üzerine Metodolojik Düşünceler", *Dinler Tarihinde Metodoloji Denemeleri*, Konya 2003, ss. 103-126.

⁴⁸ Annemarie Schimmel, *Tanrı'nın Ayetlerinin Çözümlemesi*, çev. Ekrem Demirli, Albaraka Yayınları (1. baskı), İstanbul 2021; Annemarie Schimmel, "Din'de Sembolün Fonksiyonu Nedir?", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 3/3-4 (1954), ss. 67-74.

⁴⁹ Mehmet Emin Özafşar - Mehmet Görmez ed., *Hadislerle İslâm: Hadislerin Hadislerle Yorumu*, Diyanet İşleri Başkanlığı, Ankara 2013.

⁵⁰ Ebü'l-Fidâ İsmâil b. Muhammed b. Abdilhâdî el-Cerrâhî Aclûnî, *Keşfü'l-Hafâ' Ve Müzîlül-İlbâs*, Mektebetü'l-Asriyye, 1420/2000; Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *el-Câmi'u's-şâhîh*, nşr. Muhammed Zühayr b. Nasr, Dâru Tavki'n-Necât (2. baskı), b.y. 1422/2001; Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî Ebû Dâvûd, *es-Sünen*, Modern Library, Beyrut t.y.; Ebû Bekr Abdullâh b. Muhammed İbn Ebû Şeybe, *el-Muşannef fi'l-eḥâdîs ve'l-âşâr*, Dâru't-Tâc, Lübnan 1409/1989; Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim, *Şahîh-i Müslim*, Dâr'ul-Ṭibâ'atü'l Âmire, Türkiye 1334/1915; Ebû Abdirrahmân Ahmed b. Şuayb b.

tefsir⁵¹ kaynaklarından yararlanılmıştır. Çalışmamızda *Kitabı Mukaddes*⁵² ve *Kur'an-ı Kerim*⁵³ metinleri referans alınmıştır.

Hilal sembolünün mitoloji içinde varoluşu incelenerek farklı dönemlerde çeşitli toplumların kullanımı ile İslam'da sembolleşme süreci anlatılırken karşılaştırma ve tanımlama yer yer kullanılmıştır. Fakat tezin genelinde tanımlayıcı (tasviri, deskriptif) yöntem kullanılmıştır. Hilal sembolüne dair tarihsel süreç incelenirken tarihsel yöntem kullanılarak birçok medeniyette hilalin varlığı ve tezahürü ele alınmıştır. Bu bağlamda hilal sembolünün yaygın olarak kullanılmış olduğu Orta Asya, Hint, Mezopotamya ve Yunan-Roma bölgeleri ve kültürlerine odaklanılmıştır. Bununla birlikte hilal sembolünün mitolojiden günümüze kadar ulaşma sürecinde İslam'ın sembolü haline gelmesi üzerinde durulmuştur. Çalışma boyunca *TDV İslam Ansiklopedisi*, *The Encyclopedia of Religion* gibi çeşitli ansiklopedi maddeleri, mitoloji eserleri ve yabancı kaynaklardan da istifade edilerek konunun geniş bir perspektifte sunulmasına gayret edilmiştir. Konunun daha kolay anlaşılabilmesi için etimolojik anlamlara da yer verilerek izah edilmeye çalışılmıştır. Fenomenolojik yaklaşım ile konunun yalnızca tarihsel boyutta kalmasının ötesinde arka planının izi sürülmüştür.

Hilal sembolüne dair zengin görsel malzemeye rağmen söz konusu çalışmada temelde Dinler Tarihi disiplinine bağlı kalınmasına dikkat edilmiştir. Bu sebeple sancak veya sikke gibi eserlerin birebir tasavvur edebilme zorluğunun giderilmesi amacıyla bahsedilen ifadelerin somutlaşmasını sağlayabilecek şekilde yeterli sayıda görsel malzeme kullanılmasına özen gösterilmiştir. Görsel malzemelerin teknik özelliklerinden ziyade dini ve kozmolojik yönüne değinilmiştir. Görsel malzemelere erişim konusunda başta İstanbul Deniz Müzesi, Metropolitan Müzesi⁵⁴, Khalili Koleksiyonu⁵⁵ olmak üzere çeşitli internet siteleri, kitaplar ve tezlerden faydalanılmıştır.

Hilal sembolünün kullanımına dair verilen örneklerde Türk geleneğinde ve diğer ülkelerde hilalin yer aldığı bayraklar, çeşitli mimari eserler, özellikle İstanbul ve Türkiye genelindeki çeşmeler ve mezar taşları, Osmanlı vesikaları ve diğer bazı eşyalara değinilmiştir. Çalışmada hilal sembolü ile ilgili yazılı ve görsel kaynaklara dair geniş arşiv malzemesi sunan Osmanlı vesikaları, sanatsal ve estetik değeri bulunan müzehheb fermanlar ve beratlar ile

Alî en-Nesâî, *es-Sünen*, el-Mektebetü't-Ticareti'l-Kübra, Kahire 1348/1930; Ebû İsa Muhammed b. İsa b. Sevre Tirmizî, *el-Câmi'u'l-kebîr*, Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrut 1996.

⁵¹ Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd Mâturîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân Tercümesi*, ed. Bekir Topaloğlu - Yusuf Şevki Yavuz, Ensar Neşriyat, İstanbul 2017; "Kur'an Yolu Tefsiri", (01.11.2022), <https://kuran.diyanet.gov.tr/Tefsir/>.

⁵² *Kutsal Kitap: Tevrat, Zebur, İncil*, Kitabı Mukaddes Şirketi - Yeni Yaşam Yayınları, İstanbul 2018.

⁵³ Halil Altuntaş - Muzaffer Şahin çev., *Kur'an-ı Kerim Meâli*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları (13. baskı), Ankara 2007.

⁵⁴ "The Metropolitan Museum of Art", (09.11.2022), <https://www.metmuseum.org/>.

⁵⁵ "The Khalili Collections", (09.11.2022), <https://www.khalilicollections.org/>.

sınırlandırılmıştır. Bu nedenle 180 adet fermanın yer aldığı *Osmanlı Fermanları*⁵⁶ eserinden yararlanılmıştır.

D. Hilal Sembolü İle İlgili Kaynaklar

Gerek Batı kaynakları gerek ülkemizde İslam'a dair yapılmış pek çok çalışmanın arasında İslam geleneğindeki semboller konusuna yer verilmesi gereklilik arz etmektedir. Tarihi, sosyal, psikolojik ve siyasi yönlerinin ortaya konulmasının yanında İslam geleneği ve medeniyeti içinde sembolizm ihmal edilemeyecek bir yere sahiptir. Bu anlamda İslam'ın sembolü haline gelmiş olan hilale dair birçok kaynağa müracaat edilmiştir.

*Orta Asya'dan Osmanlıya Türk Sanatında İkonografik Motifler*⁵⁷ kitabının bir bölümünde Proto-Türklerden Hakanlılara kadar ay yıldız motifinin tarihi ve ikonografik çözümlemesinin bulunmasıyla başvuru temel kaynaklardan olmuştur. *Türk Bayrağı ve Ay Yıldız*⁵⁸ kitabı İstanbul Topkapı ve Beşiktaş Deniz Müzesi'ndeki sancaklara yer vermesiyle önem taşımaktadır. Fakat ilk defa 1938 senesinde basılan eserde ay yıldızın tarihçesinin yer alması özel bir önem taşımakla birlikte günümüzde yayınlanan konuyla ilgili eserlerde daha nitelikli bilgilere ulaşmak mümkündür.

*Sancağımız ve Ay Yıldız Nakşı*⁵⁹, Halil Halid'in Ridgeway ve Yakup Artin Paşa'dan tercüme ettiği *Türk Hilalinin Aslı*⁶⁰ ile *Türk Hilalinin Aslı (İkinci Makale)*⁶¹ makaleleri tenkitsiz çalışmalar olması sebebiyle seçici davranılmıştır. Mahmud Şevket Paşa⁶², Çetin⁶³, Erdem⁶⁴, Soysal'a⁶⁵ ait kaynaklar ile bayrak, sancak ve alemlerde hilal sembolü takip edilmiştir.

⁵⁶ Yusuf Sarınoy vd., ed., *Osmanlı Fermanları Ottoman Fermanes*, T.C. Başbakanlık, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı (3. baskı), Ankara 2003.

⁵⁷ Emel Esin, "Kün-Ay. Ay Yıldız Motifinin Proto-Türk Devrinden Hakanlılara Kadar İkonografisi", *Orta Asya'dan Osmanlıya Türk Sanatında İkonografik Motifler*, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2004, ss. 59-107.

⁵⁸ Fevzi Kurtoglu, *Türk Bayrağı Ve Ay Yıldız*, Türk Tarih Kurumu Basımevi (3. baskı), Ankara 1992.

⁵⁹ Müttekâid Miralay Ali, "Sancağımız ve Ay Yıldız Nakşı", *Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası*, 8/48 (1918), ss. 224-231.

⁶⁰ William Ridgeway, "Türk Hilâlinin Aslı", *Darülfünun İlahiyat Fakültesi Mecmuası*, çev. Halil Halid, 1/2 (1926), ss. 158-182.

⁶¹ Yakup Artin Paşa, "Türk Hilalinin Aslı (İkinci Makale)", *Darülfünun İlahiyat Fakültesi Mecmuası*, çev. Halil Halid, 1/3 (1926), ss. 36-51.

⁶² Mahmud Şevket Paşa, *Osmanlı Askeri Teşkilatı ve Kıyafeti*, K.K.K., Ankara 1983.

⁶³ Elif Çetin, "Osmanlı Bayraklarında Ay ve Ay Yıldız", *Türk Arkeoloji ve Etnografya Dergisi*, 83 (2022), ss. 79-103.

⁶⁴ Sargon Erdem, "Alemin Tarihçesi ve Monçuk, Hilâl Boynuz Alemlerin Menşeleri Üzerine", *Sanat Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 1/3 (1988), ss. 103-117.

⁶⁵ Mahmut Enes Soysal, "Tarihsel Süreçte Bayrak ve Sancaklarımız", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 17/42 (2010), ss. 209-239.

Gök ve Kutlu'nun⁶⁶ makalesi ay yıldızın ortaya çıkmasına dair teorilere değinerek katkıda bulunmuştur. Köprülü⁶⁷ ise eserinin bir başlığında hilal sembolüne değinerek Bizans kökenli olduğu iddiasına genel hatlarıyla yer vermiştir. Eyice'nin⁶⁸ çalışması, Osmanlı Devleti'nde hilalin yanına yıldızın ne zaman konulduğuna ilişkin tespitleri bakımından önemlidir.

Göktürk dönemi sikkeleri Babayar⁶⁹ ve Parlar⁷⁰, Memlük dönemi sikkeleri Balog⁷¹ ve İran'da görülen sikkeleri ihtiva eden Tezcan'ın⁷² çalışmaları görsel malzeme sunmasıyla önemli kaynaklar arasında yer almaktadır.

Hilal sembolü ve İslam adlı çalışmamızda ise yalnız Orta Asya coğrafyasında değil Mezopotamya, Pagan Yunan-Roma, Hindistan bölgeleri ve kültürleri de eklenerek hilal sembolünün ele alınması hedeflenmektedir.

⁶⁶ Nejdet Gök - Mehmet Kutlu, "Hilal ve Ay-Yıldız Motifi, Sembol ve İdeolojik Kullanım", *DOĞU BATI*, 8/31 (2005), ss. 266-287.

⁶⁷ M. Fuad Köprülü, *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri*, Ötüken Neşriyat (2. baskı), İstanbul 1986.

⁶⁸ Semavi Eyice, "Ay Yıldız'ın Tarihi Hakkında", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, 13 (1987), ss. 31-66.

⁶⁹ Gaybullah Babayar, *Köktürk Kağanlığı Sikkeleri Kataloğu- The Catalogue Of The Coins Of Turkic Qaghanate*, TİKA Türk İşbirliği ve Kalkınma İdaresi Başkanlığı, Ankara 2007.

⁷⁰ Gündegül Parlar, "Ay Yıldızlı Göktürk Sikkeleri", *Uluslararası Katılımlı XV. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu*, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir 2011, ss. 677-687.

⁷¹ Paul Balog, *The Coinage of the Mamlūk Sultans of Egypt and Syria*, American Numismatic Society, New York 1964.

⁷² Mehmet Tezcan, "Paraların Işığında Türk Ve İran Kavimlerinde Ay-Yıldız/Güneş Motifi Ve Türk Kültürü İçin İran Araştırmalarının Önemi", *Tarih ve Medeniyetler Tarihi*, ICANAS, 2007, c. VI, ss. 3091-3114.

BİRİNCİ BÖLÜM

KAVRAM OLARAK SEMBOL

Bu bölümde sembol kavramının tanımlamaları ve çeşitleri incelenmiş ve işaret, alegori, ikon gibi kavramlarla olan farkına değinilerek sembol kavramının yeri tespit edilmiştir. Araştırmanın konusu bağlamında dini sembollerin özellikleri ve işlevleri açıklanmıştır. Ardından sembolik düşünmenin gelişiminin seyrine dair sembolizmin tarihi verilmiştir.

1.1. Sembol, Tanımı ve Çeşitleri

Sembol, duyularla belirtilemeyen bir fikir veya düşüncenin somut hale getirilerek ifade edilmesini sağlayan remiz, timsal, alamet ve alemdir. Antik Yunan dilinde geçen “sumbolon (sum-ballein)” kökeninden gelen sembol terimi Latin dilinde ise “symbolum” olarak karşımıza çıkmaktadır. İngilizce’de Latin kökenli bu kelime “symbol” olarak kullanılmaktadır. Türkçe’de ise aynı anlama gelen kavram sesteş bir şekilde sembol olarak isimlendirilmiştir. Simge sözcüğü de benzer bir anlamda kullanılmaktadır.⁷³

Köken olarak Eski Yunan’da tanıma ve onaylama işareti veya anlaşma yapan iki kişinin bunu kanıtlamak için bir nesnenin ikiye bölünmüş parçalarını bir araya getirmeleri, değiştirmek, bağlamak gibi anlamlara gelmektedir.⁷⁴ Bu anlamda bütün bir yapboz düşünüldüğünde yapbozun elimize aldığımız bir parçası tek başına anlam ifade etmese de bizi yapbozun tamamına götürerek anlama ulaşmamızı sağlayacaktır. Aynı zamanda yapbozdan bir parça ise bütünü temsil eden bir sembol görevini üstlenmiştir. Kolayca ulaşılabilir şekilde el altında olan parça, sembolün “sembolize edici ögesi”, “başka bir yerde” olan diğer parça ise anlamın tamamlanmasını sağlayacak olan “sembolize edilen şey”i temsil etmektedir. Bir diğer deyişle sembol, tezahür ettiği somut nesne ve tinsel olanın ilişki kurmasında aracı rolündedir.⁷⁵

“Sumbolon” sözcüğü diğer tariflerde ise Atinalı yargıçların mahkemeye girerken kullandıkları rozet anlamında somut bir objedir. İki şehir halkının güvenlik ihtiyaçlarını sürdürebilmeyi amaçlayan sözleşmeler, ticari amaçla hazırlanan iki nüshası olan makbuzlar, imparatorun verdiği fermanlar gibi yazılı dokümanlar ve reçeteler, özetler, temel ilkeler için

⁷³ Ahmet Cevizci, *Felsefe Sözlüğü*, Paradigma Yayınları (3. baskı), İstanbul 1999, s. 765; Tokat, *Dinde Sembolizm*, s. 9; “Religious Symbolism and Iconography | Britannica”, (06.11.2022), <https://www.britannica.com/topic/religious-symbolism>.

⁷⁴ Mehmet Aydın, *Ansiklopedik Dinler Sözlüğü*, Nüve Kültür Merkezi, Konya 2005, s. 682; Tokat, *Dinde Sembolizm*, s. 9.

⁷⁵ Çınar, *Varoluşçu Teoloji Paul Tillich’te Din ve Sembol*, ss. 207-208.

de sumbolon sözcüğü kullanılmaktadır.⁷⁶ Sembol kelimesi din, sanat, mantık, psikoloji ve mitoloji gibi pek çok alanın da konusu olmuş ve buna bağlı olarak sözcük kök anlamını devam ettirirken bir yandan tanımlamaları ve kullanım sahası da bu ölçüde genişlemiştir.⁷⁷

Başka bir tanıma göre kendisinden başka bir gerçekliği ön plana çıkaran sembol, bir şeyin bir başka şeyin yerine geçmesi veya onu nesneleştiren bir tasvirdir. Bir eylem, bir olgu veya insanlar tarafından belirlenen özelleşmiş bir işarettir.⁷⁸ Aynı şekilde Annemarie Schimmel'e (ö. 2003) göre Hristiyan kilisesinde, inançla ilgili gerçeklikler taşıyan teolojik kuramlara symbolon ya da sembol denilir. Hristiyan teolojisinde bu durum sembolün taşıdığı inançla ilgili sınırların aşılabilir olduğu vurgulanmaktadır.⁷⁹ Schimmel'e göre sembollerin Hristiyan teolojisindeki kurgu ve aktarımı sembollerin gündelik yaşamın ötesini ifade ettiğini çok açık bir şekilde göstermektedir. Buna göre sembol, dini ritüeller ve düşünceleri belirtmek için de kullanılan araçlardır. Örneğin Hristiyanlıkta Nicean ve Lutheran semboller, vaftiz sırasında okunan amentü veya havarilerin kredosu sembol olarak görülmüştür. Bunların dışında Yahudilik için Menora veya Davut yıldızı, Hristiyanlık için haç ve İslam'da hilal sembolü de bu dinleri hatırlatırlar.⁸⁰

Benzer şekilde René Guénon (ö. 1951) da her dini ritüelde söz edilen kelamın, hareketlerin ve kullanılan eşyaların, semboller bütünlüğünü oluşturduğunu ifade etmektedir. Guénon'a göre dini törenler, sembollerin eylemsel ve bedensel hareketlere dönüşmüş olan halidir.⁸¹ Guénon, insan çevresiyle ilişkili olan tabiatı da sembol olarak görmüştür. Tabiat, olağanüstü gerçekliklerin veya metafizik alanın hakikatlerine ulaşılmasında dayanak rolündedir. Buna göre sembolizmin temel fonksiyonu, insana olağanüstü veya metafizik hakikatlerin bilgisini kazandırmaktır.⁸² Pavlus'un ifadeleri de tezahürat aleminde görünen sembollerin aslında görünmeyene ait bir tarafı olduğuna örnektir: "Tanrı'nın görünmeyen nitelikleri –sonsuz gücü ve Tanrılığı– dünya yaratılalı beri O'nun yaptıklarıyla anlaşılmakta, açıkça görülmektedir."⁸³

Öte yandan René Guénon ve Titus Burckhardt (ö. 1984) gibi isimlerin öncülük ettiği Gelenekçi Ekol'e göre sembol, farklı coğrafyalarda birden fazla anlama sahip olsa da tüm zaman ve mekanların ötesinde değişmez külli kaidelerin olduğu metafizik alana ait olan hakikat sahasındadır. Fakat Baudelaire'in "semboller ormanı"na benzettiği Orta Çağ'daki

⁷⁶ Tokat, *Dinde Sembolizm*, ss. 9-11.

⁷⁷ Kızıl, "Dinî Sembolizm Üzerine", s. 330.

⁷⁸ Atasagun, "Sembol ve Sembolizm", s. 369.

⁷⁹ Schimmel, "Din'de Sembolün Fonksiyonu Nedir?", s. 68.

⁸⁰ Kızıl, "Dinî Sembolizm Üzerine", ss. 328, 332.

⁸¹ René Guénon, *Perspectives on Initiation*, Sophia Perennis, t.y., ss. 113-114.

⁸² Guénon, *Perspectives on Initiation*, s. 127.

⁸³ Rom. 1:20.

baskın sembolizme karşı Reform hareketleriyle “sembollerin boşuna icat edilmiş, anlamsız şeyler” olduğu düşünülerek göz ardı edilen bir unsur haline gelmiştir. Böylece Gelenekçi Ekol’e göre sembol mahiyetini yitirmiş ve sembol-simge-işaret terimleri birbirine indirgenerek anlam kayması oluşmuştur. Oysa sembol metafizik alanı temsil ederken simge seküler alanı temsil etmektedir. Buna göre bayrak, sancak, amblem, nişan gibi kimlik, statü ve konum bildiren tüzel sınırlar simgenin kategorisindedir. Bu doğrultuda Gelenekçi Ekol’e göre Davut yıldızı, haç ve hilal gerçekte sembol iken dinlere aidiyet atfedildiğinde ise sekülerleşerek simge halini almaktadır. Bu sebeple metafizik alanı temsil eden sembol ve seküler alanın temsil işlevini yerine getiren simgenin birbirine indirgenmesi kategori hatası olarak görülmüştür.⁸⁴

Orta Çağ Hristiyan teologlarından Aurelius Augustinus da (ö. 430) sembolü edebi bir yöntem veya üslup olmasının aksine hakikatin ifade biçimi olarak açıklamış ve ortaya koyduğu “Göstergeler Teorisi”nde hakikatin tarihe, eşyaya ve kozmosa semboller vasıtasıyla somutlaşarak tecelli ettiği göstergeler olduğunu vurgulamıştır.⁸⁵ Augustinus’a göre bireyin dünyası signa ve res’ten oluşur. Augustinus’a göre signa gösterge ya da sembol anlamındadır. Augustinus, nesneleri res kavramıyla ifade eder. Augustinus’a göre insan sembolleri, göstergeleri yani signaları bilir fakat res’i bilemez. Çünkü res hakiki olan, gerçek olan ve bunun yanında hep gizli olandır.⁸⁶ Bu anlamda Augustinus’un sembolün metafizik alanı temsil ettiğini vurguladığı “Göstergeler Teorisi”, Platon’un (ö. MÖ. 347) “Bölünmüş Çizgi Analojisi”nde karşılığını bulur. Platon bu analogide varlığı, idealar ve fenomenler alemi olarak ayırarak dikey bir çizgide temsil etmiştir. Hakikat alanı olan metafizik kategori, Augustinus’un “deşifre edildiği takdirde, hakikate götüren araç” olan sembolü ifade etmektedir. Alt kategori ise tabiat, tarih ve kozmosa yayılarak sembolün seküler alanda görsellik kazandığı fenomenler alemidir.⁸⁷

Annemarie Schimmel ise sembollerin farkına varma hususunda üç merhaleden bahsetmektedir. Bu merhalelerin ilkinde insan tezahürat dünyasını görür, daha sonra onun hakikate bürünmüş bir sembol olduğu dikkatini çeker ve son aşamada sembolün hakiki manasına, özüne erişir. Platon’un anolojisinde en alt kısımdan en üste doğru gerçekliğin derecelendirilmesi gibi maddi dünya sembolik şeyler için alt sınır, transsendent hakikate araç olmaksızın erişim ise üst sınırı teşkil eder. Paul Tillich’e (ö. 1965) göre de sembolün

⁸⁴ İ. Naci Zeyrek, “Gelenekçi Ekolün Bakış Açısına Göre Sembol, Simge Ve İşaret’in Temsil Kategorileri”, *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 17/31 (2016), ss. 203-206; Whitehead, *Sembolizm Anlamı ve Etkisi*, s. 28.

⁸⁵ Zeyrek, “Gelenekçi Ekolün Bakış Açısına Göre Sembol, Simge Ve İşaret’in Temsil Kategorileri”, s. 200.

⁸⁶ Zeki Özcan, “Ortaçağ’da Birey ve Bireyleşme”, *Doğu Batı Yayınları*, 33 (2005), s. 21.

⁸⁷ Platon’un Bölünmüş Çizgi Analojisi’ne Göre Sembol Temsiliyetinin Alanı diyagramı için bk. Zeyrek, “Gelenekçi Ekolün Bakış Açısına Göre Sembol, Simge Ve İşaret’in Temsil Kategorileri”, ss. 200-201.

etimolojik anlamında görüldüğü gibi biri kendinden başka şeyi gösteren ve öteki gizli olanın gösterildiği iki yönü vardır.⁸⁸ Burada Annemarie Schimmel'in aktardığı sembolün üç aşaması da Platon'un analojisini çağrıştırmaktadır.

Gilbert Durand'a (ö. 2012) göre, sembol anlatılamayan ve görünemeyendir. Durand, sembolün nesne ile ifade ettiği gerçeklik arasında var olan büyük eşitsizliği ortadan kaldırmayı amaçladığını ifade eder. Böylece sembol, gerçek ve nesne arasındaki uyumsuzluğu çözümlemek iddiası taşır. Sembolün işlevi aslında bir oyun olarak nitelendirilebilir. Çünkü mitolojik anlatımlar, ikonografik tasarımlar ve ritüellerin içeriğinde semboller tekrarlanarak teolojinin gerçekliği sonsuzlukla ilişkilendirilir.⁸⁹ Bunun aksine Alfred North Whitehead (ö. 1947) ise dünyada örneği bulunmayan ve aşkın olan deneyimin sembolik yanılgı olacağını ifade etmektedir. Ona göre sembolizm, duyuşal sunuluştan fiziki maddeye doğru olur. Tecrübenin bazı parçaları, diğer parçalarıyla ilişkili olarak bilinç, inançlar ve duyguları oluşturur ve bu insan zihninin işleyişidir. Sembolden anlama geçişi sağlayan işleyiş ise "sembolik referans"tır. İnsan zihni, doğrudan tanıma ile bir olguyla doğrudan karşı karşıya gelirken sembolik referans ise bazı şartlara uygun olması halinde doğrudan tanımının izin verdiği ölçüde güvenli bir işleyiş türü sayılır. Whitehead'e göre varlıktan kelimelere ve kelimelerden varlıklara "çifte sembolik referans" vardır. Ağaçlarla ilgili şiir yazacak olan bir şair için zihninde canlandığı ağaçlar sembol, kağıda döktüğü kelimeler ise anlamdır. Okuyucu için ise şairin zihninden geçenleri anlamayı sağlayacak olan kelimeler semboldür. Bu analitik bakış genellikle sembol ve anlamın dilde çözümlenmesini ifade etmektedir.⁹⁰

Her ne şekilde tanımlanırsa tanımlansın insan gördüğü ve duyduğu şeyleri ifade edebilmek için sembollere ihtiyaç duymaktadır. Ernst Cassirer'e (ö. 1945) göre insan "sembolleştiren varlık"tır. Dil, din, sanat ve mitoloji de insan yaşantısını ortaya koyan birer sembolik form sunmaktadır. İnsanın sembolleştirme yeteneği kutsal kitaplarda bulunan Adem kıssasıyla da ilişkilendirilmektedir. Buna göre Adem bütün isimleri bildirmiş ve bu anlamda meleklerden üstün kılınmıştır.⁹¹ E. Hamdi Yazır, (ö. 1942) "eşyanın adlandırılması"nı ya Tanrı'nın eşyayı kendisinin isimlendirip Adem'in ruhuna yerleştirdiği ya da Adem'e gerektiğinde kendisinin isimlendirme yapabileceği bir yetenek şeklinde verildiğini ileri sürmüştür. Her iki anlam da mümkün olmakla birlikte Adem'in bütün isimleri birdenbire bilmesi olmayacağı için, bu yeri geldikçe kullanılabilecek bir yetenek olmalıdır.⁹²

⁸⁸ Schimmel, "Din'de Sembolün Fonksiyonu Nedir?", s. 73.

⁸⁹ Durand, *Sembolik İmgelem*, s. 13.

⁹⁰ Whitehead, *Sembolizm Anlamı ve Etkisi*, ss. 32-33,36.

⁹¹ el-Bakara 2/31-33.

⁹² Elmalılı Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, Eser Neşriyat, 1979, c.1, ss. 310-311.

Semboller, tarih, sanat, felsefe ve bilimde olduğu gibi din için de farklı yönlerden “ideal dünya”ya geçişi sağlayan önemli bir etkidir. İnsan sembolleştirme gücü sayesinde hayatı anlamlandırarak devamlı dünyasını yeniden biçimlendirecek ve bu biçimlendirmeyi sürdürme eğilimi gösterecektir.⁹³ Bu bağlamda dini fikirleri de ifade eden sembol sayesinde din ve dinin toplumsal yönüyle etkileşimi de ortaya çıkar. Mensching’e (ö. 1978) göre her nesne sembol olma potansiyeline sahiptir. Fakat hiçbir nesne insan unsurundan ve inanç bağlamından bağımsız olarak sembol olma niteliğini kazanamaz. Her sembolün sembolleştirilmiş olduğu madde ve bu maddenin temsil ettiği hakiki mana vardır.⁹⁴ Ancak Lévy Bruhl’e (ö. 1939) göre çevremizde gördüğümüz veya duyduğumuz sembol olabilme potansiyeli olan şeyler, zihinsel süreç için olmasa da çevre, iklim, geleneksel inanç ve kurumlara göre farklılık göstermektedir. Tarihte yaşanan olaylar, etkisi ve gücü ölçüsünde sembol haline gelirler ve bu sayede sembolün mevcut din içinde geldiği konum ve etkileşim alanları da görülür.⁹⁵

Aynı şekilde semboller, dinlerin donuk ve içi boş görünümünden uzaklaşarak insanın arayışlarına tatmin edici cevaplar verilmesi için gereklilik arz etmektedir. Burada sembollerini din ile tarihsel, siyasal ve sanatsal olan din dışı sembollerden ayıracak en önemli özellik ise onun “kutsal”la ilişkisinin olup olmadığıdır. Din ve din dışı sembol ayrımı, sembolün “kutsal”ı ifade etmesine bağlı olup canlı, cansız nesneler, suretler vs. şeylerle ilgili değildir. Dine dair çağrışım yapan ve kutsalı ifade eden her şey semboldür, sembolizmin olmadığı dini tezahürler ancak istisnalardır.⁹⁶

Sembolün tanımında farklılıklar olduğu gibi çeşitleri hususunda da farklı sınıflandırmalar yapılmıştır. Psikanalist Erich Fromm (ö. 1980) sembollerini bireysel ve toplumsal açısından ele alarak geleneksel, rastlantısal ve evrensel olmak üzere üçe ayırmıştır.⁹⁷ Niteliklerine göre gerek dini ve gerekse dini olmayan semboller ise yedi temel şekilde sınıflandırılabilir:

- a) Biçimsel semboller
- b) Renklerle ilgili semboller
- c) Sayı ifade eden veya sayılarla ilişkili semboller
- d) Tabiatta bulunan canlılar veya canlılarla ilişkili semboller
- e) Tabiattaki cansız varlıklar veya cansız varlıklarla ilişkili semboller

⁹³ Çınar, *Varoluşçu Teoloji Paul Tillich’te Din ve Sembol*, s. 207.

⁹⁴ Schimmel, “Din’de Sembolün Fonksiyonu Nedir?”, s. 68.

⁹⁵ Lévy Bruhl, *İlkel Toplumlarda Mistik Deneyim ve Simgeler*, çev. Oğuz Adanır, Doğu Batı Yayınları (2. baskı), Ankara 2016, s. 194.

⁹⁶ Kılıç, *İslam’da Sembolik Dil*, s. 58; Kızıllı, “Dini Sembolizm Üzerine”, s. 334.

⁹⁷ Erich Fromm, *Rüyalar Masallar Mitler*, çev. Aydın Arıtan - Kaan H. Ökten, Say Yayınları (3. baskı), İstanbul, 2017, s. 28.

- f) Tarihi, dini, mitolojik kişi veya onların kişilikleriyle ilgili semboller
- g) Tarihi veya gündelik olaylarla ilgili semboller.⁹⁸

Maşallah Turan ise *Kur'an'ın Anlaşılmasında Sembolizm Tartışmaları* adlı çalışmasında sembolleri üçe ayırmıştır, bunlar:

- i. Varlıkların kendisi dışında bir etkene, bir faile veya bir anlama referansla ortaya çıkan sembolizm. Bu sembolizmi kısaca varlık sembolizmi olarak adlandırmak mümkündür.
- ii. Tüm dini ibadetler, ritüeller, gündelik veya ayinsel, basit ya da kompleks formlarıyla uygulama ya da ritüel sembolizmini oluşturur.
- iii. Doğrudan anlatılamayan duygu ve düşüncelerin mecaz, kinaye gibi dilsel ifadelerle anlatıldığı ifade sembolizmidir.⁹⁹

Edwyn Bevan (ö. 1943) sembolleri temsil ettikleri şeylere göre ikiye ayırmıştır:

- a) Şeffaf semboller yani sembolün transparan nitelikli oluşu anlam ve geçirgenlik özelliğini gösteren sembollerdir. Bu semboller herhangi bir şeyi, başka dil ve terimlerle daha açık bir biçimde ifade etmeyi mümkün kılarlar ve başka sembollerin yerine geçebilirler.
- b) Şeffaf olmayan semboller ise transparan nitelikli olmayan, sabit aynı zamanda anlam ve içeriğini hemen kavrayamadığımız sembollerdir. Bazı sembollerin arkalarındaki hakiki manayla çok sıkı bir ilişkisi olması sebebiyle yerine başka bir sembol kullanılamaz. Bunun gibi bir sembol Hristiyanlıktaki “Baba” mefhumudur.¹⁰⁰

Mensching'in yaptığı sınıflamaya göre ise semboller dört çeşittir.

- a) Lisan sembolü: Birçok millette basit olmakla birlikte kutsal kabul edilen ifade, söz, sözcük, söz kalıbı ve seslerdir. Dini mistik organizasyonlarda kullanılan İslam geleneğindeki *hu*, Hindistan'da kutsal kelime olan *om* bu türün örnekleridir.
- b) Faaliyet-merasim sembolleri: İlahi hakikati söz dışında fiille de temsil etmek amacıyla yapılan ritüeller bu türdendir. Genellikle mitolojide merasimler, geçmişte olan bir olayı tekrar ederek mistik bir hakikate dahil olmak amacıyla yapılır.
- c) Tabiat sembolleri: Güneş, ay, su, yılan, kozalak gibi insanın gördüğü sembollerdir.
- d) Sanat sembolleri: Sanatın her alanında görülen insan eseri sembollerdir. Ancak tabiatta bulunan bir sembolün gerçek anlamda bir insanı temsil etmesi de mümkündür. Bu durumda sanat sembolü iki katlı bir sembolleştirme taşımaktadır. Mesela İsa

⁹⁸ Hatice Ayhan Aydoğan, *Türk Halk İnanış ve Uygulamalarında El Sembolü*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi Tezi), İstanbul Üniversitesi, İstanbul 2019, s. 15.

⁹⁹ Turan, *Kur'an'ın Anlaşılmasında Sembolizm Tartışmaları*, ss. 9-15.

¹⁰⁰ Schimmel, “Din’de Sembolün Fonksiyonu Nedir?”, s. 73; Edwyn Bevan, *Symbolism And Belief*, London 1938, ss. 256-257.

peygamber kuzu tarafından temsil edildiğinde, insan varlığının, bir başka nesneyle yansıtıcı olarak sembolleştirildiği görülmektedir.¹⁰¹

Diğer bir sınıflandırmaya göre semboller üç çeşit olarak sınıflandırmıştır:

- a) Harici olan, arızı olan, daimi olmayan, ihtiyari olan sembollerdir.
- b) Kaynağından doğan, kaynağı yaratılış olan ve deskriptif yani tanımlayıcı olan sembollerdir.
- c) Seziş, kavrayış, anlayış sembolleridir.¹⁰²

Yukarıdaki sınıflamayla ilgili Atasağun (a ile ilişkili olarak) bilimsel semboller, (b ile ilişkili olarak) dinsel, mitsel ve tarihsel semboller, (c ile ilişkili olarak) bireysel ve sanat sembollerini anlamının mümkün olduğunu dile getirmektedir.¹⁰³

Montgomery Watt ise sembollerini üç şekilde sınıflandırmıştır:

- a) Biçimsel semboller: Mimaride veya şiirde kullanılan yapısal, biçim, düzenleme, kalıp, süsleme veya benzetmelerdir.
- b) Tradisyonel semboller: Bu sembol türünde sembolün sembolize ettiği anlam arasında geleneksel ilişki dışında hiçbir benzerlik ve hatırlatma belirtisi bulunmamaktadır. Bir bayrağın ülkeyi, haç ve hilalin bir dini inancı sembolize etmesi buna örnektir. Merdiven basamaklarında görülen tekerlekli sandalye piktogramı, tekerlekli sandalye kullananlara sunulan bazı kolaylıklara işaretler. Ses öbeklerinin taklit edilmesiyle oluşan bazı semboller dışındaki sözlü ifadeler de geleneksel sembol olarak kabul edilmektedir. Fakat bu semboller bayrak gibi bir nesne olduğunda, kişinin zihninde sembolize edilen şeyden sembole yönelmesiyle sembolün mahiyetini yitirerek hakikatin gizleneceğine dikkat etmek gerekir.
- c) Temel semboller: Kainatın yaratılışının ilk dönemlerinin günümüze ulaşan verilerinden hareketle çeşitli dönemseller görüntülerinin bireydeki etkisi, karşılığı ve yansıması temel semboller olarak kabul edilmektedir. Kainatın sonsuzluğu bireyi kuşatırken aynı anda sonsuzluk duygusunun insan mahiyetinin varoluşsal bir parçası olduğu hissiyatı temel semboller ile ilişkilendirilmiştir. Böylece evreni var eden ve varlığını devam ettiren yaratıcı öz bireyin mahiyetinde insani bir nitelik kazanarak bizzat insanın kendisinde vardır. Bu durum insanın evrensel varoluşla özdeş bir varoluşu paylaştığını göstermektedir.¹⁰⁴

¹⁰¹ Schimmel, “Din’de Sembolün Fonksiyonu Nedir?”, s. 68.

¹⁰² Atasağun, “Sembol ve Sembolizm”, s. 373.

¹⁰³ Atasağun, “Sembol ve Sembolizm”, s. 373.

¹⁰⁴ Atasağun, “Sembol ve Sembolizm”, ss. 373-374.

Paul Tillich ise kendisi bir sembol teorisi geliştirerek dini sembolleri önce asıl ve yan olmak üzere ikiye ayırmaktadır. Dini sembolleri ayrıca deneyimlediğimiz gerçekliği aşan boyut ve deneyimlediğimiz gerçekliğin var olduğu içkin boyut şeklinde ikiye ayırmaktadır.

A) Asli dini semboller:

Aşkın dini semboller:

- i. Tanrı: Tanrı, asla bir sembol olarak ele alınamayan varlığın temeli, varlığın gücü, nihai hakikattir ve zihnimizde imajı bulunmaz. Fakat Tanrı adalet ve güç sahibi gibi yarattıklarında bulunan her şeyin kendisinde olduğu şekilde tasavvur edilirken zihinde mükemmel bir varlık imajı çizilir. Bu durumda sembolik olmayan “Bizzat Varlık” sembolize edilmiş olur.
- ii. Tanrı’nın sıfatları: Sevgi, merhamet, aşk, kâdir-i mutlak gibi insanların tecrübelerinden alınarak Tanrı’ya atfedilen sıfatlardır. Bunlar lafzi anlamıyla Tanrı’ya uygulanamazlardır. Aksi takdirde yanlış yorumlama dini tahrife sebep olacaktır.
- iii. Tanrı’nın eylemleri: Tanrı’nın yaratma, mucize, inayet gibi fiilleriyle ilgili nitelemelerdir.

İçkin dini semboller:

- i. İlahi olanın enkarnasyonu: İlahi olanın insan ve hayvan gibi farklı formlarda tezahür etmesidir.
- ii. Ayinsel semboller: İbadet, ayin ve törenlerde Kutsalın orada bulunmasıdır. Mesela İsa’nın son akşam yemeğindeki materyaller semboliktirler. Ayinsellik bilhassa mitsel düşünce göz önüne getirildiğinde insanın somut şeylerle kutsalın varlığını tecrübe ettiği en eski düzlemlerdendir. Buna ek olarak G. Durand, “kutsal”ı dayalı eylemin tekrarlanarak evrende tezahür etmesi ile sembol ve sembolize edici ögenin birbirine zıt düşse de bir nesnede birleşmesindeki benzer özelliğin yineleme olduğuna dikkat çeker. Bu tekrar gereksiz bir yinelenme değil toplanmış tahminler vasıtasıyla hareketlerin anlamlandırıcı yinelenmesidir. Bu tekrarlar, hedef ve merkezini daha iyi sınırlandıran spiral veya helezona benzetilebilir.
- iii. İşaret-semboller: Kilise binasının özel bölümleri, mumlar, haç gibi şeyler esasında işaret iken kullanımda ise kutsala gönderme yaptıkları için sembol olurlar. Bu gücü kaybettiklerinde yeniden işarete dönerler.

B) Tali dini semboller: Tanrı'ya dolaylı olarak gönderme yapan sembollerdir. Dini sembollerin şiir ya da mesellerde metaforik ifadelerle kullanılması bu türdendir.¹⁰⁵

1.2. Sembol ve İşaret

İngiliz dilindeki “sign” sözcüğü Türk dilinde belirti, iz, işaret, alamet, im, nişan, remz, remiz ve gösterge olarak tercüme edilmektedir. Dolayısıyla işaret, bir diğer nesneyi gösteren, bir olayı anlatan, bir olguyu ifade eden, algıladığımız zaman bütünlüklü bir tasavvuru bize hatırlatan bir özellik taşır.¹⁰⁶

C.S Peirce (ö. 1914) ve R. Firth (ö. 2002) işareti bir yönüyle başka bir şeyin yerine geçen şey olarak tanımlayarak tüm göstergeleri işaretin alt kategorisine almışlardır. Bu sınıflamada temsil ettikleri şeyi taklit ederek zihinde canlanan şeyler nesnel işaretler (icon), gösterdikleri şeylerle fiziksel olarak ilişkili olanlar belirtiler (index) ve genelde kelimelerde olduğu gibi anlamları kullanıma bağlı olan şeyler asıl işaret (symbol) şeklindedir.¹⁰⁷ Semboller, işaretin kategorisine dahil edilmiş olsa da hem yapısal özellikler hem de kullanım alanları bakımından farklılık gösterirler. İşaretler, gerçek, somut ve aynı zamanda doğrulanabilir bir varlığa gönderme yapmaktadır. Oysa sembol, gizin tecellisi olarak tasvir edilemez aşkın ve tecrübi alana gönderme yapmaktadır. İşaretler, tasvir edilebilecek bir gerçeğe gönderme yapan keyfi işaretler ya da tasvir edilmesi güç olan gerçeğe gönderme yapan alegorik işaretler olsun gerçeğin bir kısmını somut olarak betimlemesi gerekliliğini taşıırken sembol için somut nesnel gereklilikten bahsedilmez.¹⁰⁸

Semboller ve işaretler kendilerinin ötesinde başka bir gerçekliğe gönderme yapmaları yönünden ortak olsalar da işaretler, işaret ettikleri şeyin gerçekliğine katılmazlar. Örneğin trafikteki kırmızı ışık, kendisinin ötesinde arabaların durmasının zorunluluğuna işaret eder. Kırmızı ışık ve arabaların durması uzlaşımsal ve keyfi bir ilişkidir. Semboller ise sembolize ettikleri şeyin gücünden pay alarak anlamına katılırlar. Bayrakların temsil ettikleri milletin güç ve hakimiyetine iştirak etmesi sebebiyle bayrağa yönelik olumsuz tutumların aynı zamanda ülkeye de bir saldırı olarak anlaşılabacağı açıktır. Bayrağın sembolize ettiği gerçekliğe katılması sembolü gösterirken, alfabeedeki harflerin yazıldıkları haliyle seslere katılmaması bir diğer deyişle “yönelinen” gerçekliğe katılmaması ise işareti tarif etmektedir.¹⁰⁹

¹⁰⁵ Çınar, *Varoluşçu Teoloji Paul Tillich'te Din ve Sembol*, ss. 236-247; Paul Tillich, “The Religious Symbol”, *Daedalus*, 87/3 (1958), ss. 14-18; Durand, *Sembolik İmgelem*, s. 11.

¹⁰⁶ Cevizci, *Felsefe Sözlüğü*, ss. 385-386; Tokat, *Dinde Sembolizm*, s. 13.

¹⁰⁷ Tokat, *Dinde Sembolizm*, ss. 13-14.

¹⁰⁸ Durand, *Sembolik İmgelem*, ss. 9-10.

¹⁰⁹ Çınar, *Varoluşçu Teoloji Paul Tillich'te Din ve Sembol*, ss. 224-225.

Tillich'e göre dildeki kelimeler de anlamın işaretleridir. Örneğin masa denildiğinde üzerinde yazı yazılan dört ayaklı bir şeye işaret edilmiştir. Ancak kelimeler işaret ettiği şeyin ötesine geçtiği zaman sembole dönüşürler. Örneğin bir şiir belirli bir anlamın ötesinde çağrışım yaptığında gerçekliği sembolize eden sembollere dönüşür. Kelimelerin anlamı matematiksel işaretlere indirgendiğinde ise mantıkçı pozitivizmle yalnızca işaretler konuşulur. Bu nedenle Tillich, matematiksel işaretlere yanırlıkla sembol denildiğini vurgulayarak onların aslında zihinsel semboller olduğunu, dil, din, tarih ve sanatta görülen sembollere ise temsili semboller demenin daha uygun olduğuna dikkat çekmektedir.¹¹⁰

Sembolleri işaretlerden ayıran diğer özellik ise işlevini yerine getiren bir sembolün değiştirilemez ve isteyerek üretilemez oluşudur. Onlar ihtiyaç duyulduğunda kollektif bilinçaltından doğarlar ve işlevlerini yerine getiremediklerinde canlı varlıklar gibi ölürler. Sembol fonksiyonunu yitirse, toplum onu reddetse veya bilimsel eleştiriler yapılsa dahi işaret, metafor veya şiirsel gücüyle profan olarak farklı formlarda devam eder. Çünkü semboller hem ortaya çıktıkları kültürden etkilenirken hem de kültürü etkilemeye devam ederler ve toplumun kültürel kodlarını taşırlar. İşaretler ise zaman içinde ihtiyaca göre tasarlanarak yer değiştirebilirler.¹¹¹

Semboller, aksi halinde kapalı kalacak olan gerçeklik boyutunu ortaya çıkarırlar. Din ve şiir, müzik, mitoloji gibi bütün sanatlar, başka türlü açılmayan gerçekliği veya insanın ruhsal boyutunun derinliklerini semboller sayesinde açığa çıkarır.¹¹² Örneğin güneş, ilk bakışta “geceye ilişkin”, “kötü” ve “mezara ilişkin” anlamlarına doğrudan ulaşamayacak olan bir fenomendir. Semboller, akıl yetisinin ulaşamadığı ve ifade edebilmenin yetersiz kaldığı durumlarda fenomenin temsil ettiği kozmik hayattan daha fazlasının ifşa edilebilmesini sağlar.¹¹³

Sembolleri işaretlerden ayıran en önemli özelliklerden biri de sembollerin çok anlamlı, değişken ve çok yönlü olmasıdır. Yazıda kullanılan kelimelerin sırayla bazı anlamları ifade etmesinin aksine semboller aynı anda birçok anlamı barındırırlar. Örneğin ay sembolünde aydınlık-karanlık düalizmi, kozmik evrende gündüz ve geceyi, doğru ve yanlış, evrenin yaratılışını ve kıyameti, zahiri varlıklar ile öz olanı aynı anda ifade etmektedir.¹¹⁴ Sembolün sonsuzluk anlamı taşıması sonlu bir evrende gerçekleştiği için sembolün anlamının sınırlı olmadığını söylemek sembolün anlamının bu dünyada sınırlı olduğunu söylemek demektir.

¹¹⁰ Paul Tillich, “Din Dilinin Doğası”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 11/2 (2002), ss. 229-230.

¹¹¹ Çınar, *Varoluşçu Teoloji Paul Tillich'te Din ve Sembol*, ss. 226, 229-230.

¹¹² Tokat, *Dinde Sembolizm*, s. 20.

¹¹³ Eliade, *İmgeler ve Simgeler*, s. 197.

¹¹⁴ Ramazan Adıbelli, *Mircea Eliade ve Din (Mircea Eliade'nin Din Bilimi Çalışmalarının Metodolojik Açından Değerlendirilmesi)*, İz Yayıncılık, İstanbul 2011, ss. 147-148.

Bu durumda insanlar sembollerini bir kerede açıklayamayacak ve tek bir anlama indirgeyemeyecektir. Aynı zamanda sembolize edilen ögenin sembolü aşması temsil ettiği hakikati tam anlamıyla yansıtılamayacağına dair kapalı bir kapı bırakmaktadır. İşaretler ise daha dar anlamlı ve temsil ettiği kavramdan pek azını içermektedir.¹¹⁵

Diğer taraftan sembol, metafor, alegori, ikon gibi bazı kavramlar sık sık karıştırılarak birbirinin yerine kullanılmaktadır. Metafor, bir şeyin başka bir bağlamda tasvir edilmesidir. Asıl olan, ikincil olan algıyla birleştirilir. Bu anlamda metafor bir şeyin başka bir şeyle isimlendirmesi değil, onun bir şey ışığında tasavvur edilmesidir. Sembol, linguistik ve linguistik olmayan iki farklı boyutu bir araya getiren sınır mahiyetindedir. Metafor ise kullanımı serbest bir halde kelimeler dünyasına ait olarak linguistik düzeyde kalır. Sembol güç ve onu taşıyacak formun karşılaştığı yerde doğar. Örneğin Kutsal, taş, su, dağ gibi onun etkinliğini taşıyıcı bir formda tezahür eder.¹¹⁶

Alegori veya kinaye ise basit bir şekilde anlatılamayan bir düşüncenin sembolik olarak anlatılmasıdır. Stoacılar ve Yeni Platoncular Yunan mitlerini alegoriden hareketle yorumlamışlardır. Aynı şekilde İskenderiyeli Philon (ö. 50) ve sonrasında Kitabı Mukaddes için alegori yöntemi yaygınlaşmış ve sonrasında yerini sembolizme bırakmıştır. Alegori didaktik bir işleve sahipken sembol için bundan bahsedilemez.¹¹⁷ P. Godet'ye göre ise sembol ve alegori birbirinin karşıtıdır. Sembol öncelikle ve her zaman bir figürdür. Bu özelliği nedeniyle varlıklar arasında ilişki kaynağı görevi görür. Alegori ise bir figürü kavramak için gereken fikirden hareket etmektedir.¹¹⁸

İkon, Yunanca “eikon, eikono veya ikon” kökenine dayanarak imajı; ikonografi ise bir konunun resim veya görsellerle açıklanmasını ifade etmektedir. İkon anlamının oluşmasını sağlamaktadır. Fakat ikon cansız olanın kopyasına dönüştüğünde artık idol olur. İkon ise ilahi olanı anımsatan bir fonksiyona sahiptir ve bireyi mistik bir uzama taşır. Örneğin Çinli bir sanatçının resmettiği bambu ile ilgili olarak ressamın “kendi bedenini unuttuğu ve bambuya dönüştüğü” söylenir. Bambular insanı mistik vecde taşıyan ikondur. İdol ise Tanrı'nın imajı anlamındadır. Bir tanrının veya put gibi tapınılacak bir nesnenin temsilidir.¹¹⁹

¹¹⁵ Tokat, *Dinde Sembolizm*, s. 19; Kızıllı, “Özellikleri Açısından Sembol”, s. 1311.

¹¹⁶ Çınar, *Varoluşçu Teoloji Paul Tillich'te Din ve Sembol*, ss. 215-217.

¹¹⁷ Tokat, *Dinde Sembolizm*, s. 145.

¹¹⁸ Durand, *Sembolik İmgelem*, s. 10.

¹¹⁹ Durand, *Sembolik İmgelem*, s. 13,16.

1.3. Dini Sembol ve Dini Sembolizm

Dini semboller, insanların dini gelenekten ve dini duygu ve düşüncelerinden çıkarılarak ibadet amacıyla kullanılır. Dini semboller, dini duygularla alakalı olduğu gibi insani ve günlük şeylerin ötesine gönderme yaparlar. Aşkın Varlık'a karşı insana sevgi, korku ve boyun eğmeyi hatırlatan herhangi bir işaret, obje ya da unsur kabul edilebilir. Çünkü sembole önem kazandıran şey, insanın hayatın belirleyicisi olan varlıkla dini ilişki kurabilmesidir. Dini semboller, insanın onlarla bağdaştırdığı anlamlara göre değer kazanırlar. Fakat dini sembol, onu algılayanın kapasitesi ölçüsünde sınırlıdır. Örneğin bir musikinin insanı etkileyerek ruhunun derinliklerini açabilmesi, kişinin de kendi içsel gerçekliğini açabilmesine bağlı olarak çift taraflıdır.¹²⁰

İnsan semboller sayesinde manevi hakikatleri, idrak edebileceği nesneler dünyasında dile getirebilme imkanı bulmaktadır. Bu durum sembollerin de dinsel ve tarihsel olarak anlam düzleminin geniş ve zengin olmasına bağlıdır. Bu niteliklere yeterince sahip olmayan ya da bu niteliklerini kaybeden semboller, anlamsız, gereksiz veya sadece simgesel bir işaret görülmektedir. Bu anlamda Ricoeur, (ö. 2005) sembolizmin hermenötik sayesinde yorumlanarak canlı kalacağı ve işlevini yerine getirebileceğini söyler.¹²¹ Ricoeur ile aynı görüşü paylaşan M. Eliade, (ö. 1986) kelimelerin henüz oluşmadığı dönemi sembollerin aktarabildiğini ifade eder. Sembol ve hiyerofaniler, düşünce öncesi dönemde özel bir dil ile rasyonel düşünceden önce oluşmuşlardır. Bu sebeple kendine has anlama tarzına sahip oldukları için ancak hermenötik vasıtasıyla anlaşılabilir olacaklardır.¹²²

Eliade'ın kullandığı Yunanca kutsal anlamındaki "hieros" ve göstermek anlamındaki "phanein" kelimelerinin birleşimiyle oluşan hiyerofani "hierophany" kavramı en yüce olanın bir başka deyişle kutsalın, bilhassa kutsal bir mekanda, varlıkta veya olayda ortaya çıkmış olması, belirmesi; ilahi tecelli veya kutsalın tezahürü şeklinde tanımlanmıştır.¹²³ Hiyerofani kutsalın, kutsal olmayan alanda kendini göstermesidir. Bu anlamda kutsal, tarih boyunca gerek kutsal bir nesnede gerek Hristiyanlar için İsa'nın enkarnasyonuna varıncaya dek daima kesintisiz olarak tezahür etmektedirler. Bir nesne, kutsalın tezahürüne aracıyken başka bir anlam kazansa da çevresindeki kozmik ortama katılmaya devam etmesiyle de nesne oluşunu

¹²⁰ Atasağun, "Sembol ve Sembolizm", ss. 383-385; Çınar, *Varoluşçu Teoloji Paul Tillich'te Din ve Sembol*, s. 227.

¹²¹ Atasağun, "Sembol ve Sembolizm", s. 379; Erkan Perşembe, "Dinde Sembolün Fonksiyonu ve İslam'da Sembolik Değerlerin Bugünü", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 10/10 (1998), s. 91; Kızıl, "İşlevleri Açısından Dini Sembol", s. 32.

¹²² Adıbelli, *Mircea Eliade ve Din (Mircea Eliade'nin Din Bilimi Çalışmalarının Metodolojik Açısından Değerlendirilmesi)*, s. 152.

¹²³ Mircea Eliade, *Dinler Tarihine Giriş*, s. 19-dipnot.

korumaktadır.¹²⁴ Örneğin kutsal bir taş, taş olması bakımından diğer taşlardan hiçbir farkı yokken kutsalın tezahürü ile gerçeküstü bir anlam kazanmaktadır.

Dini semboller, kutsalı sembolize eden kısım ve profan halde görünen kısım olarak iki yönlüdür. Eşyada tezahür eden Kutsal, sembol sayesinde duyusal alanda anlaşılır hale gelir. Bir diğer deyişle, dini sembol kozmik alan ile beşeri alanı buluşturan köprü rolündedir.¹²⁵ Eliade'a göre sembol ve hiyerofani arasında yakın bir ilişki vardır. Hiyerofani ile kutsallık kazandırılmamış olan her şey sembolden pay alarak kutsal hale gelebilmektedir. Demek ki semboller, hiyerofanin işlevini sürdürebilir ve kutsalın tezahürünü sağlayabilmektedirler. Fakat hiyerofaniler sembolik olsalar da her zaman bir sembol olmayabilirler. Fakat ikisinin de ortak yönü fiziki alem dışında kalan "bambaşka bir şeyi" ifşa etmeleridir.¹²⁶

Dini semboller, gizli olan anlamın açığa çıkmasında kutsal ve profan arasında köprü rolü üstlenerek "kutsal"la iletişime geçmeye yardım ederler. Tillich'e göre her insanın bilinçli veya bilinçsiz olarak yöneldiği ve eylemlerinde amaçladığı şey onun nihai ilgisidir. Onun yönelttiği fenomenolojik yöneme göre ise nihai ilgi "Mutlak" veya "Kutsal"ın tecrübesidir. Böylece insan "kutsal"ı tecrübe eder ve farkına varır. Buna göre dini semboller aksi halde ulaşamayacak olan kutsalın bilincini açığa çıkarmaktadır ve dolayısıyla bilgi verici işleve de sahiptirler.¹²⁷ Bu anlamda sembol, kutsalın tecrübesinin başkalarıyla da paylaşılabilir olduğunu göstermektedir. Bu yüzden sembolik düşüncenin gerilediği ölçüde insanın kutsalı ifade etme yeteneği de gerileyecektir.¹²⁸

İnsan semboller vasıtasıyla yaşadığı evreni tanıdığını ve anlamlandırdığını hissederek dengeli bir yaşama sahip olacaktır. Jung'a (ö. 1961) göre semboller insanın ruhsal yapısının esaslarını oluşturur. Sembollerden yoksun kalmak modern toplumda bazı ruhsal problemlerin oluşmasına neden olmuştur. İnsan yeniden sembolizmi öğrenmek için çaba göstermelidir. Karmaşık ve olumsuz duygular içinde olan insan için karşılaşacağı dini bir sembol onun bir anlam bulabilmesine yardımcı olacaktır. Lord Nothbourne (ö. 1982) ise sembollerden uzaklaşmanın sonucunda dini metinlerin anlaşılmasında birtakım zorluklar olacağını belirtmiştir.¹²⁹ Benzer şekilde Antropolog Clifford Geertz, (ö. 2006) insanın hayatla mücadele edebilmek için bir anlam ihtiyacı duyduğunu ifade etmektedir. Din, her bireyin kendi tecrübelerini yorumlama ve davranışlarını biçimlendirme ihtiyacını karşılamaktadır. Bu

¹²⁴ Mircea Eliade, *Kutsal ve Kutsal-dışı*, çev. Ali Berkay, Alfa (2. baskı), İstanbul 2019, ss. 15-16.

¹²⁵ Kızıl, "İşlevleri Açısından Dini Sembol", s. 32; Adıbelli, *Mircea Eliade ve Din (Mircea Eliade'nin Din Bilimi Çalışmalarının Metodolojik Açısından Değerlendirilmesi)*, s. 165.

¹²⁶ Eliade, *Dinler Tarihine Giriş*, ss. 471-472.

¹²⁷ Tokat, *Dinde Sembolizm*, ss. 86-88, 180.

¹²⁸ Aliye Çınar, "Din Dili: Dini Sembol ve Ritüel", *Dindarlık Olgusu, (Sempozyum, Tebliğ Ve Müzakereleri)*, 25/26 (2006), s. 325.

¹²⁹ Özer Çetin, "Sembolizmin Psikolojisi", *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 11/2 (2009), s. 96; Kızıl, "İşlevleri Açısından Dini Sembol", ss. 35-36.

bağlamda insana doğal afet ve ölüm gibi acizlik hissettiren durumlar, acı ve kedere tahammül edememe ve kötülük problemiyle karşı karşıya gelerek tehdit oluşturan anlamlandırılmama sorununa yönelik olarak din, semboller sayesinde dünyanın gerçek bir düzen imajını ortaya koyar. Geertz'e göre her din, dünya görüşünün pratik hayattaki yansıması olan ethos ve sembollerle birbirini desteklemektedir. Bu uyum sayesinde insan yaşamı anlamlandırabilmektedir.¹³⁰

Dini sembollerin önemli fonksiyonlarından biri de birleştirici, bütünleştirici gibi olumlu güçlerinin yanında tahrip edici, yıkıcı ve parçalayıcı olmalarıdır. Tillich'e göre dini semboller psikolojik olarak iyileştirici bir güce sahip olabilirler. Aynı şekilde kutsal bir kitap, ibadet, kişi veya olay vb. toplumları sosyolojik olarak birleştirici ve bütünleştirici fonksiyon görürler. Sembol ve sembolize edilen öge arasında doğru ilişki kurulamadığında ise sembollerin yıkıcı ve bölücü yönleri ortaya çıkar. Bireysel anlamda depresyona ve birtakım kaygı ve huzursuzluklara, toplumsal olarak ise fanatizme ve savaşlara neden olabilir.¹³¹ Dini sembol, sembolize edilen şeye gönderme yapan araç olmasının ötesinde mutlaklaştırıldıkları zaman kutsal olanla aynı hale gelmektedir. Bu tehlikeli durum dini sembolü putlaştırmıştır. Örneğin kutsal bir kimsenin tanrılaştırılması, ona uygun olmadığı halde şartsız bir geçerlilik kazandırarak şeytanileştirmiştir. Böyle bir tutarsızlık ise insan zihnini karıştırarak sembollerin yıkıcı etkisini ortaya koymaktadır.¹³²

Dini semboller, manevi coşku gibi duygularla bireyleri bir araya toplar. Sembollerden etkilenecek harekete geçen kimseler, oluşturdukları grup içinde dayanışma sağladıkça toplumun ve kültürün devamını sağlarlar. Ortak bilinç oluşturan bu kimselerin bir merkezde toplanması, ortak hareket etmeye yönlendirerek kalabalık yığınların aksine toplum halinde organize olunmasını sağlarlar. Bununla beraber semboller bulundukları toplumda kabul görerek ortak bir dil haline gelir ve toplum içinde aidiyet duygusunu güçlendirir.¹³³ Örneğin giysi sembolü belli bir topluluğun anlayabildiği bir dildir. Eliade, bu sembollerin insanı hem kozmosla hem de toplumla bütünleşmesini sağladığını belirtir. Dolayısıyla insan tekil ve yalnız halini bırakarak daha aşına olan genel ve tümele "açılmaktadır." Sembol bireysel tecrübeyi uyandıran ve eylemleri dinsel ve tinsel niteliğe taşıyan bir aktördür.¹³⁴

Dinde sembolizm, teolojik inanç prensiplerinin zorunluluğunu veya doğruluk iddialarıyla ilgili açıklamalara karşılık gelen objeleri içerir. Dini sembolizmde ritüellerin

¹³⁰ Behram Hasanov, "Clifford Geertz'e Göre Kültürel Bir Sistem Olarak Din Religion as a Cultural System by Clifford Geertz", *BEÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1/2 (2014), ss. 89-90.

¹³¹ Tokat, *Dinde Sembolizm*, ss. 176-178.

¹³² Tillich, "Din Dilinin Doğası", s. 232.

¹³³ Kızıl, "İşlevleri Açısından Dini Sembol", ss. 37-38; Whitehead, *Sembolizm Anlamı ve Etkisi*, s. 80.

¹³⁴ Adıbelli, *Mircea Eliade ve Din (Mircea Eliade'nin Din Bilimi Çalışmalarının Metodolojik Açısından Değerlendirilmesi)*, s. 149.

sembollerle ifade edilişı hem nesnesel hem de eylemseldir. Bu durum, dini anlamda kullanılan sembollerin daha yüce bir varoluşun izdüşümü ya da yansımasıdır.¹³⁵ Tanrı'nın mahiyeti itibariyle yapılan ayin ve ibadetler alelade bir dille ifade edilemeyeceği için sembolik dilin kullanımı gereklidir. Bu gereklilik ise sembolizmin dini halini oluşturur. Sembolizmde sembol ve sembolize edilen öge arasında anlam ilişkisi varken dini sembolizmde çağrışım ilişkisi vardır. Bir diğer deyişle, dini yaşantıyı çağrıştırmaktadır. Bu çağrışım ise tecrübenin içeriği değil, tecrübenin dışında kalan şeyleri haber vermektedir.

Dinlerin sembollerle varlıklarını devam ettirebilmeleri bakımından sembolizm ve din sıkı bir ilişki içindedir. Semboller güçlerini kaybettiklerinde dini gelenekler öne çıkarlar. Dini gelenekler birbirinden ayrıldığında ise semboller kolektif canlılığı korurlar. Çünkü semboller o toplumun kültürel şifresidir. İnsanlar bilinçli olarak algılayamasa da sembol mesajını aktarmaya devam eder. Buna göre dinler, semboller aracılığıyla toplumla etkileşim içindedir.¹³⁶

1.4. Sembolizmin Tarihi

Etimolojik anlamından hatırlanacağı üzere Eski Yunan'da bir nesnenin ikiye bölünmüş parçaları anlamına gelen sembol, gerek Heraklitos'un (ö. 475) başladığı noktaya dönerek karşıtların birliğini gösteren dairesi gerek Platon ve Aristoteles'in (ö. MÖ. 322) de "çok iyi yuvarlaklaştırılmış küre" anlatımlarında karşılık bulmaktadır. Aristoteles, özellikle eşyalara işaret eden kelimeleri sembol olarak görmektedir.¹³⁷

Eliade'a göre dini düşünce insanlığın tarıma geçmesinden sonra bir merkez etrafında oluşan kutsal mekan ve kozmik zaman tasavvuru gözetken bir anlayışı sürdürürken Yahudilik "tarih"i icat etmiş ve Tanrı, başlangıcı ve sonu olan bu tarihsel zamanda tezahür etmiştir. Böylece "kutsal", döngüsel zaman fikri olan kozmik düzeyden tarihi düzeye taşınmıştır. Örneğin kurban ritüeli, diğer inanışlarda kutsal enerjinin sürdürülebilmesi için tekrar Tanrı'ya gönderilmesi gerektiği gibi gerekçelerle yerine getirilirken İbrahim ise Rabbin hediye ettiği çocuğu sadece imanından dolayı kurban edecektir. Bunun gibi tarihsel olgularda insanın eylemleri, Tanrı karşısındaki durumlarına dönüşmüştür. Tanrı, herhangi bir rasyonel gerekçe olmaksızın emreden veya lütufta bulunan bir varlık olarak görünmektedir. Buna göre Tanrı tarihe müdahale edebilen bir hale gelmiştir. Hristiyanlık ise buna ek olarak Tanrı'nın kendisini kişiselleştirmiş ve beşer tabiatına da sahip olarak görmüştür. Fakat Eliade'a göre

¹³⁵ Hüsnü Aydeniz, "Dinî Semboller Sembolün Anlam Kaybı ve Etkilerine Gelenekselci Bir Yaklaşım René Guénon Örneği", *EKEV Akademi Dergisi*, (2011), s. 77.

¹³⁶ Atasagun, "Sembol ve Sembolizm", ss. 386-387; Çınar, *Varoluşçu Teoloji Paul Tillich'te Din ve Sembol*, s. 230.

¹³⁷ Milay Köktürk, *Kültür Bilimi Yazıları*, Hece Yayınları (1. baskı), Ankara 2006, s. 116.

İsa'nın içinde tecelli ettiği tarih, Yahudilerin ortaya koyduğu tarihe karşıt olarak tekrarlanabilen mitik zamandır. Eliade'a göre homo religious için tabiat, kutsalın tezahürünün yansımaları içererek sembollerle çevriliyken Yahudi ve Hristiyan geleneğiyle kutsal kozmosdan arındırılmış ve sıradanlaşmıştır. Böylece Batı insanı atalarının farkına vardığı sembollerini sadece basit doğal nesneler olarak görmekle kalmıştır.¹³⁸

Yahudilerden sonra gerçekleşen ikinci kırılma noktası Hristiyan topraklardaki Rönesans hareketidir. Sembolizm, katı bilimci Kartezyen felsefenin başlamasıyla beraber değerini yitirmeye başlamıştır. Descartes'ın (ö. 1650) matematik algoritmanın egemenliğini ortaya koyuşu ikonoklazmın zaferini getirmiştir. Başka bir ifadeyle “işaret” semboller üzerinde üstünlük sağlamış ve algı gibi imgelemin de güvenilirliği tartışılarak reddedilmiştir.¹³⁹ Halbuki Reform dönemine gelene kadar Orta Çağ Avrupa'sında sembolizm gerek mimari gerek törenlerde ön planda olmuştur. Reform döneminde ise semboller “boşuna icat edilmiş, anlamsız şeyler” olarak görülerek gözden düşmüş ve ötesi olmayan mutlak bir dünya anlayışı ortaya çıkmıştır.¹⁴⁰

Bu dönemde insanın her şeyin ölçüsü olarak görülmesiyle birlikte tabiat arka plana atılırken aşkınlığın yerine de akıl, deney ve gözlem getirilmiştir. Dolayısıyla “mekanik bir dünya görüşü” oluşurken manevi hayattan da arındırılmış profan bir dünya inşa edilmiştir. Fakat “kutsal”, bilinçten silinse de bilinçaltında gizlenmiş olarak varlığını sürdürmeye devam etmektedir. Buna göre modern insan her ne kadar kutsallığı silmeye çalışsa da Jung'un “Bilinçaltı her zaman dinidir” ifadesine göre kutsal fikri bilincin yapısındaki bir unsur olarak kalacaktır.¹⁴¹

Kendisini doğanın bir parçası gören arkaik insana göre doğa hiyerofanilerin kaynağı ve orada çalışmak bir ritüel gibi kabul edilirken, doğanın seküler hale getirilmesiyle modern insan evrenin bilimle anlaşılabilirliğini düşünerek güneş gibi en güçlü kozmik sembollerini dahi profan hale getirmiştir. Bu anlamda modern insan “içine kapanmış” ve hem kozmosa hem de kendisine yabancılaşmıştır. Eliade'a göre kozmosla bütünlük sağlayan insan “homo religiosus”tur ancak bunu reddeden modern birey için evren, şeffaf, sabit ve eylemsiz bir durumdadır. Gizem taşımayan evrenin mistik bir mesajı ve kutsal bir şifresi kalmamıştır. Nietzsche'nin (ö. 1900) “Tanrı öldü” ifadesi veya Eliade'nin ifadesiyle “ikinci düşünüş”, insanın

¹³⁸ Adıbelli, *Mircea Eliade ve Din (Mircea Eliade'nin Din Bilimi Çalışmalarının Metodolojik Açısından Değerlendirilmesi)*, ss. 291-297.

¹³⁹ Durand, *Sembolik İmgelem*, s. 20.

¹⁴⁰ Whitehead, *Sembolizm Anlamı ve Etkisi*, s. 28.

¹⁴¹ Adıbelli, *Mircea Eliade ve Din (Mircea Eliade'nin Din Bilimi Çalışmalarının Metodolojik Açısından Değerlendirilmesi)*, ss. 298-299, 305.

“kutsal”ı tasfiye etmesinden başka bir şey değildir.¹⁴² Yahudi-Hristiyan dünyasının henüz karşılaştığı “deus otiosus” iptidailerde Tanrı’nın göklere çekilerek unutulması ve yok olması anlamına geliyordu. Fakat iptidailerde göğe çekilen Tanrı arkasında tanrılar panteonu bırakırken Nietzsche’nin öldü dediği Tanrı’nın ardından insan kutsallığın ve sembolizmin kaybolduğu dünyada tarih içinde tek başına kalmaya mahkum olmuştur.¹⁴³

Öte yandan kartezyen felsefesiyle kullanılan geometrik indirgeme yöntemi, Malebrance (ö. 1715) ve Spinoza’da (ö. 1677) “Mutlak Varlık” olan Tanrı’ya da uygulanmıştır. XIX. yüzyıla gelince Romantizm’le beraber semboller yeniden önem kazanmaya başlamıştır.¹⁴⁴ Eliade bunun sebeplerinin rasyonalizm, pozitivizm ve bilimselcilğe karşı oluşan tepkiyle felsefede bilimselciliğin aşılması, “ilkel zihniyet” üzerine çalışmaların yoğunlaşması, Birinci Dünya Savaşı’ndan sonra dinsel ilginin artması, edebiyatta gerçeküstülük ve yeraltı edebiyatının yeniden değer görmesi olduğunu ifade etmektedir. Aynı zamanda Asya, Afrika ve Avusturalya hakkında yapılan çalışmalar, Lévy Bruhl’un çalışmaları, dilcilerin çalışmaları, Avrupa’daki filozofların, mit ve sembol çalışmaları üzerinde durmaları sembolizme yeniden rağbeti sağlayan sebeplerdendir. Bu dönem psikanaliz çalışmalarında “imge, simge, simgecilik” gibi kavramlar yeniden gündeme gelmiş ve diğer yandan da Freud’un (ö. 1939) bilinçaltını bulmasına da vesile olmuştur.¹⁴⁵

Bununla birlikte Eliade, Freud’u sembolleri somut hale indirgediğinden dolayı eleştirmekten çekinmemiştir. Freud’a göre semboller, histerideki travma sırasında çatışmanın giderilmesi için ortaya çıkmaktadır. Bu semboller, sıkıntılı durumdan kurtulmak için gerilimi bastırmaya yaramaktadır. Buna göre sembol, bastırılan arzuyu yansıtan davranış, düşünce ve semptomlardır. Bu yaklaşıma göre Freud, Yunan mitolojisinde babasını kıskandığı için öldürüp annesiyle evlenen Oedipus’tan hareketle erkek çocuklarının annesine olan ilgi sonucunda bilinçaltında babasını öldürme isteği olduğu Oedipus kompleksi teorisini ortaya koymuştur. Eliade ise söylenenin aksine çocuğun gerçekte anneyi değil anne imgesini arzuladığını düşünmektedir. Bu imge “somut” olarak ima edileni kapsasa da işaret edilenden daha fazla manayı içermektedir.

“Eliade’a göre bu arzu; (...) henüz “biçimlenmemiş” canlı maddenin büyük mutluluğunu kozmolojik, antropolojik vb. mümkün olan bütün bölümleriyle birlikte bütünleştirme arzusudur.

¹⁴² Adıbelli, *Mircea Eliade ve Din (Mircea Eliade’nin Din Bilimi Çalışmalarının Metodolojik Açısından Değerlendirilmesi)*, ss. 299-302.

¹⁴³ Mircea Eliade, *Dinin Anlamı ve Sosyal Fonksiyonu*, çev. Mehmet Aydın, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1990, s. 52.

¹⁴⁴ Durand, *Sembolik İmgelem*, s. 21.

¹⁴⁵ Eliade, *İmgeler ve Simgeler*, s. 19; Eliade, “Dinlerdeki Sembollerin Araştırılması Üzerine Metodolojik Düşünceler”, ss. 103-104.

“Madde”nin “Ruh” üzerindeki çekiciliğidir, ilksel birliğin özlemidir ve buradan hareketle zıtlıkları, kutupları vb. ortadan kaldırma isteğidir.”

Öte yandan çocuğun direkt anneye arzu duyduğu durumlar da görülebilir ki bu sembolün somut halde indirgendiği nevrotik bir krizin göstergesidir. Bir imgenin tek bir düzleme indirgenmesi ise onu hem çarpıtmak hem de bilgi aracı olmasını engellemektir.¹⁴⁶

Jung da Freud’u sembolleri işaret alanına indirgediği için eleştirmiştir. Ona göre sembol, bilinçaltının yansımalarının her zaman görünmeyen bir tarafı olsa da bilinç düzeyine çıkmasıdır. Semboller “kollektif tasarımlar”dır ve insanların yaratıcı fantezi veya en eski rüyalarına dayanmaktadır.¹⁴⁷ Onun “kollektif bilinçaltı”nın varlığı fikrini oluşturan şey, birbirinden farklı medeniyetlerin gerek halk figürleri gerek sembol ve mitolojiler aracılığıyla göze çarpan benzerliklerini ortaya çıkararak “evrensel ve insan ötesi” bir gücü fark etmesidir. Böylece insanların kendinden önceki nesillerle birikim ve deneyimlerinin beyinde ortak bir havuzda toplanmasını “kollektif bilinçaltı” olarak tanımlamıştır. Kollektif bilinçaltının temelini de “davranışın yapısı” ya da “insan tabiatının bir parçası olan eğilim” diye tarif ettiği arketipler oluşturmaktadır.¹⁴⁸ Jung, insanların gerçek hayatta karşılaşmadıkları ve hiç deneyimlemedikleri mitolojik imgelerle rüyalarında karşılaşmalarını kollektif bilinçaltının varlığına delil olarak sunmaktadır.¹⁴⁹

Eliade gibi kutsalı bilincin bir unsuru olarak gören ve insanı “homo religious” olarak tanımlayan Tillich de sembolün “kollektif bilinçaltı”na dayandığını kabul etmektedir. Sembol üretme ve anlama kabiliyeti insanın temel özelliklerindendir. Kollektif bilinçaltından doğan semboller, kabul gördükleri ölçüde sürdürülebilirliklerini devam ettirirler. Bir sembol isteğe bağlı olarak meydana gelmesinin aksine kökeni bilinçaltına dayandığı için ortaya çıkarken zaten toplum tarafından kabul etmiştir. Eğer semboller toplumda etkinliklerini yitirirlerse ölürler. Örneğin politeist tanrılar bulundukları ortam değiştiği için ölmüşlerdir.¹⁵⁰ Tillich’in sembol teorisinde kullandığı “kollektif bilinçaltı”, teolojisinde ise “vahiy” karşılığını almaktadır. Semboller bir kültür önderi ya da dindarlar tarafından değil, karizmatik kişilikler tarafından vahiy yoluyla yaratılırlar. Toplum peygamberî kişilerin sahip olduğu vecdi akıl sayesinde Tanrı’nın bilgisine ulaşacaktır. Fakat vahyin somut, tarihsel ve fiziksel bir gerçeklikte meydana gelmesi gerekmektedir. Tillich’e göre peygamberin vecdi aklı, toplumun sosyolojik ve psikolojik yapısına göre şekillenerek vahyi sunmaktadır. Bu anlamda vahiy hem yüce olanın ifşası hem de toplumun tarihsel durumunu yansıtmaktadır. Böylece peygamber

¹⁴⁶ Eliade, *İmgeler ve Simgeler*, ss. 23-25; Çetin, “Sembolizmin Psikolojisi”, s. 90.

¹⁴⁷ Jung, *İnsan Ve Sembolleri*, s. 55.

¹⁴⁸ Eliade, *Dinin Anlamı ve Sosyal Fonksiyonu*, s. 23.

¹⁴⁹ Kızıl, “Dini Sembolizm Üzerine”, 341-342.

¹⁵⁰ Tokat, *Dinde Sembolizm*, s. 132.

vecdi akıl ile toplumun kültürel birikimini semboller aracılığıyla bilinç halinde açığa çıkarmaktadır. Tillich'in vahyi evrensel bir süreç olarak görüp tarih içinde giderek mükemmelleştiği görüşü ise teistik dinlerin vahiy anlayışıyla uyuşmamaktadır.¹⁵¹ Ona göre vahiy bilginin bildirilmesi değil, kendine özgü ve özel bir halde saklı ve gizli olan şeyin örtüsünü, eşi benzeri olmayan bir tezahürü ortaya çıkarmasıdır. Hristiyanlıkta İsa, "Bizzat Varlık"ın kendini vahiyle bir insanda açmamasıdır.¹⁵²

İnsanın bilinç yapısıyla sembol arasında ilişki kuran bir diğer isim Durand'tır. Ona göre bilinç, dünyayı ya doğrudan ya da dolaylı olarak algılayarak tasavvur etmektedir. Eşyanın bizzat duyuda olduğu gibi zihinde mevcut görünmesi doğrudan yolu ifade eder. Öte dünya tasavvuru veya çocukluk hatıraları gibi eşyanın duyuda "canlı bir şekilde" görünmemesi ise dolaylı yoldur. Bu dolaylı bilinç halinde varolmayan (absent) nesne, kendisini imge vasıtasıyla bilince sunmaktadır.¹⁵³

Cassirer, Aristoteles'in "animal rationale/ akıllı hayvan" tanımının aksine insanı "animal symbolicum/ sembolleştiren organizma" olarak tanımlamaktadır. Çünkü insanı diğer varlıklardan ayıran özelliği akıllı olmasının ötesinde sembolleştirme yetisine sahip olmasıdır. Bu anlamda insan dil, din, sanat ve bilimle kendi sembolik evrenini üretir. İnsan doğası gereği akıllı olmasının ötesinde kendisine zengin bir kültür dünyası biçimlendirmektedir. Cassirer'in bu tanımı, insanı fonksiyonel olarak ele alan antropoloji ve kültür felsefesinin arasında durmaktadır.¹⁵⁴ Cassirer'e göre sembol, zihinsel bir anlam içeriğini somut bir duysal işarete bağlayarak onun içine yerleştiren zihin enerjisidir. Sembol zihin ve duyuyu, ruh ve vücudu, insan ve kozmosu birbirine ulaştıran ve aynı zamanda bağlayan bir bağıdır. Dil, mit, sanat ve din de kendine özgü sembolik formlarla bu bağı dokuyan ipliklerdir. İnsanın düşünce ve bilimle ilerlemesiyle bağlar da güçlenir ve dolayısıyla insanın sembollerle ilişkisi de belirginleşir.¹⁵⁵

Susanne K. Langer, (ö. 1985) Kant'ın (ö. 1804) çizgisinde ilerleyerek insanın kendi yaşantısındaki algılarına göre dünyayı şekillendirdiğini düşünmektedir. İnsan, sembol üreten bir varlık olduğu için düşünme faaliyetlerini de semboller aracılığıyla biçimlendirmektedir. Bu bağlamda insan semboller sayesinde hayatı anlamlandırmakta ve tanımaktadır.¹⁵⁶

Antropolog Clifford Geertz, dini, halkın davranış ve tutumlarını şekillendiren kültürel semboller sistemi olarak değerlendirmiştir. İnsanlar karşılaştıkları psikolojik ve sosyolojik

¹⁵¹ Tokat, *Dinde Sembolizm*, ss. 134-138.

¹⁵² Çınar, *Varoluşçu Teoloji Paul Tillich'te Din ve Sembol*, s. 130.

¹⁵³ Durand, *Sembolik İmgelem*, s. 7.

¹⁵⁴ Köktürk, *Kültür Bilimi Yazıları*, ss. 113-115.

¹⁵⁵ Tufan, *Cassirer Felsefesinde Sembol, Mit ve Anlam*, s. 95.

¹⁵⁶ Bernard Cooke - Gary Macy, *Christian Symbol and Ritual*, Oxford University Press, 2005, s. 7.

gerçekliklere karşı içinde anlam barındıran dini semboller ile hayatı ve kendi hareketlerini biçimlendirmektedir. Dini semboller, insanın yaşamla baş edebileceği anlam ve yaşam tarzını içermektedir. Bir haç, hilal, yılan veya başka bir sembol bazen ilişki kurduğu kişiler için bu dünyanın nasıl yaşanacağı hakkında bilinenleri veya bu dünyadaki duygusal yaşamın niteliğini vermektedir. Geertz, kültürü semboller ve anlamlar ağı olarak görerek kültürün dil, sanat eserleri ve görgü kuralları gibi sembolik formlarla somutlaştığını ifade etmiştir. Geertz sembol, işaret, hayat tarzı, etik gibi kavramlara birbirinden farklı manalarla ilişkilendirerek kültürel konuları dilsel bir sistemle çözümlemeye çalışmıştır. Dil ve tecrübenin anlamları birebir örtüşmediği durumlarda başka türlü ifade edilemeyecek olanın kavranabilmesi için sembollerden yararlanmak mecburidir.¹⁵⁷

Gelenekçi Ekol'e mensup olan Martin Lings (ö. 2005) ise insanın çevresindeki canlı veya cansız olan şeylerin doğanın sadece bir yönünü yansıttığını fakat insanın kendisinin Tanrı'nın yeryüzündeki halifesi olarak en yüksek sembol olduğunu ifade etmiştir. "Bir gizli hazîne idim ve bilinmeyi sevdim ve böylece dünyayı yarattım."¹⁵⁸ rivayetine göre kainatın tamamının Yaratıcı'nın bilinmesi için yaratıldığı gölgeler veya yansımalarından ibaret olduğunu belirtir. Evrenin merkezi insandır ve insanın merkezi de kalbidir. Yasak ağacın meyvesini yiyen insan, içindeki mini-evrenin saydamlığını bozarak bulanıklaştırmıştır. Böylece kendisinin sembol olma niteliğini kaybetmiştir fakat insanı çevreleyen koca-evren hala değerini korumaktadır. Bundan sonra düşmüş insan için simgeleri hatırlatacak olan Peygamber, ermiş ve anlamsallık ustası gibi mini-evren kişiler ve koca-evrenin kendisidir.¹⁵⁹

İnsanın tabiatının gereği olarak sembol üreten bir varlık olması, onun sembollerden uzak kalamayacağını göstermektedir. Bu anlamda sembolizm, tarihsel süreç içinde sekteye uğrayarak gerilese dahi yok edilemezdirler. XIX. yüzyılda yeniden gündem gelen semboller, XX. yüzyılda da önemini korumuştur. Farklı alanlarda çeşitli düşünürler, sembolizme dair görüşlerini beyan etmişlerdir. Buna göre sembollerin hayatın her alanında etki alanına sahip olduğu anlaşılmaktadır.

¹⁵⁷ Hasanov, "Clifford Geertz'e Göre Kültürel Bir Sistem Olarak Din Religion as a Cultural System by Clifford Geertz", s. 87; Kızıl, "Dinî Sembolizm Üzerine", s. 346.

¹⁵⁸ Aclûnî, *Keşfü'l-Hafâ' Ve Müzîlû'l-İlbâs*, c. 2, s. 156.

¹⁵⁹ Martin Lings, *Simge ve Kökenörnek: Oluşun Anlamı Üzerine*, çev. Süleyman Sıhra Hece Yayınları, Ankara 2003, ss. 9-13.

İKİNCİ BÖLÜM

TARİHSEL SÜREÇTE HİLAL SEMBOLÜ

Bu bölümde hilal sembolünün mitolojide neyi ifade ettiğine, İslam öncesi ve İslam'ın kabulünden sonraki gelişimine yer verilmiştir. Hilal sembolünün doğuşu, Orta Asya merkeze alınarak İslam öncesi proto-Türklerden itibaren coğrafi bölgeler üzerinden takip edilmiştir. Devamında İslam'ı kabul eden Karahanlılardan günümüze değin yerleşik bir simge haline gelmesine yer verilmiştir. Böylece hilal sembolünün diğer kültürlerle olan etkileşimler sayesinde taşıdığı değer ve birikimlerin toplum içinde nasıl kavranarak yorumlandığı ele alınmıştır. Son olarak hilal sembolünün kökenine dair ortaya konulan iddialara değinilmiştir.

2.1. Hilal Sembolünün Tarihçesi

Hilal kelimesi Arapça kökenli olup “helle” kökünden türemiştir. Bu kök yüksek sesle haykırmak, tezahür etmek, parlamak ve sevinmek anlamlarını içermektedir. Hilal kelimesi ise ayın kavuşum öncesi ve sonrası uçlarının sivri ince bir yay gibi görüldüğü şeklin adıdır. Sözlük anlamına bağlı olarak kavuşumdan sonra ilk kez ayı görenlerin sevinçle haykırarak haber vermeleri nedeniyle ayın ilk görülen haline hilal, hilali ilk gördüğünde tekbir getirmeye ihlâl ve kelime-i tevhidin yüksek sesle söylenmesine tehlîl, yeni doğan bir bebeğin ilk ağlayışına istihlâl denilmektedir.¹⁶⁰ Ay, bir zaman ölçütü olduğu için Sanskritçe “mami” anlamındaki “ölçüyorum” fiilinin kökü “me” ile ilişkili olarak eski Farsça lehçesinde “mah”, Yunanca “menu”, Latince “mensis” ve bundan türeyen İngilizce “moon” ile kullanılarak terminoloji devam etmektedir. Ay, Akadça “warḥu”, İbranice ise “yārēah” kavramlarına karşılık gelmektedir.¹⁶¹

Ayın evreleri esnasında kavuşumdan sonra ilk defa görülen ince kavisli olan ay ile kavuşumdan önce incelen aya hilal denilirken geri kalan günlerde görülen aya kamer ve kavuşum sırasında görülmeyen durumuna muhak denir. Hilal, ayın en ince halidir, aynı zamanda gözle görüldüğü ilk halidir. Ayın büyüyerek ve küçülerek yarım daire olması, sırasıyla ilk dördün ve son dördün olarak isimlendirilir. Yaklaşık 29 günlük süreçte ayın tam ve en parlak görünümüne dolunay denir. Son dördünden sonra muhak haliyle ayın evrelerinin tekrarlanma süreci yinelenir. Eliade'a göre ay, geçirdiği bu süreç ile devamlı ilk biçime geri

¹⁶⁰ Râğıb İsfahânî, *Müfredât Kur'an Kavramları Sözlüğü*, çev. Mustafa Yıldız, Çıra Yayınları (6. baskı), İstanbul 2020, s. 1046; İrfan Yücel, “Hilâl”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 18, s. 1.

¹⁶¹ Eliade, *Dinler Tarihine Giriş*, s. 185; “SEDonline- Semitic Etymological Database”, (21.10.2022), <http://sed-online.ru/words?search%5Bform%5D=&search%5Bregex%5D=0&search%5Bmeaning%5D=moon&search%5Bothers%5D=&search%5Blanguage%5D=>.

dönmeyi ve sonsuz döngüsellığı temsil etmektedir. Bu sebeple ay ile bitkiler, sular ve toprak gibi kozmik düzlemlerle devamlı ilişki kurulmuştur.¹⁶²

Osmanlı metinlerinde gündüz “nihâr”, ayın parlaklığı da “leyl gevheri”dir. Bu kavramların Türkçe karşılıkları ise “yaruk ve yaktu güher”dir. Kün-ayın bir şahıs etrafında hale oluşmasına ise “yaruk veya yaruk yula (ışıklı meşale)” denirdi. Ayın dairesel yörüngesi tilgen olarak isimlendirilir. Çakır (Sanskritçe çakra, Farsça çarh) göksel cisimlerin yörüngesi anlamındadır. Dairesel bir düzlemin ortasında etrafı yıldızlarla çevrili açılmış bir gül veya bir merkezden dışarı doğru yönelen oklarla sembolleştirilmesi çakır olarak isimlendirilmektedir. Güneşin sembolleştirilmesinde oklu çakır, ayın sembolleştirilmesinde ise açılmış bir gül olan çakır kullanılmıştır.¹⁶³ *Kutadgu Bilig*’te “ya” kökünden türeyen “yalçık” kelimesi, parlak ay manasına gelmektedir. Eserde ayın diğer gezegenlerin en altında hareket ederek dolaştığı ve güneşle karşı karşıya geldiği vakit dolunayın oluştuğu ifade edilmiştir.¹⁶⁴

Caferoğlu, şeklen Moğolca anlamca Türkçe olan gün ve ay antroponimlerine değinmektedir. Buna göre Sarayın-noyan Ay-beg, Sara karba Ay-toğdı, Naron-karba Kündogdı, Sara-hatun ise Ay-hatun’un karşılığıdır. Benzer şekilde Karkalpak’larda Ay-parşa, Ay-Senem, Gül-ay, Ay-sulu gibi antroponimler bulunmaktadır. Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*’te kahramanlarının birini Ay-Toldı diğerini ise Kün-Toğdı olarak isimlendirmiştir. Bu durum halk geleneğinin etkisini gösterdiği gibi Oğuz Kağan destanında Oğuz Han’ın çocukları Gün ve Ay isimlerinin de yansımasıdır. Nitekim Manas destanı gibi birçok destan ve efsanede ay ve güneş kültüne yer verilmiş, kahramanlar da ay ve güneşle hem eril hem dişil olarak tasavvur edilmiştir.¹⁶⁵

Göksel cisim ve semboller her toplumda girdiği etkileşimlerle gelişerek yeni anlamlar kazanmıştır. Bu kavramlar toplumun göksel cisimlere verdikleri değeri ve topluma yansımalarını göstermektedir. Ögel’e (ö. 1989) göre önceleri ay’ı yaratan Ulu Tanrı inancı varken Uygurlar’ın Mahineizm ve Budizm gibi dinleri benimsemesiyle aya verilen önem daha da artarak “Ay Tengri” kullanılmaya başlanmıştır. Eski Uygur el yazmalarında da “Küçlög iki yaruk Kün, Ay Tengri” ve “İki Kün, Ay Tengri küçin...” gibi ifadeler bulunmaktadır.¹⁶⁶

Dolunay, güzellik ve parlaklık anlamlarına gelirken hilal bunlara ek olarak doğum, yeni hayat ve yeniliği ifade etmektedir. Schimmel, ayın Tanrı’nın eşsiz güzelliğinin bir

¹⁶² Eliade, *Dinler Tarihine Giriş*, s. 184.

¹⁶³ Esin, “Kün-Ay. Ay Yıldız Motifinin Proto-Türk Devrinden Hakanlılara Kadar İkonografisi”, ss. 60-61.

¹⁶⁴ Ayten Atay, “Türkçede *ya- (parlamak) Kökü ve Türevleri”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten*, 54/2006/2 (2009), s. 18.

¹⁶⁵ Ahmet Caferoğlu, “Türk Onomastiğinde Ay ve Güneş Unsurları”, *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 13/0 (2012), ss. 22-25.

¹⁶⁶ Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi II*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1995, ss. 202-203.

simgesi olduğunu söyler. Ona göre yaratılmış şeyler insan için bir ayet, işarettir. F. Hugel'in "Ruh maddi şeylerle irtibata girdiğinde uyanır." sözüne atıfta bulunur.¹⁶⁷

2.1.1. Antik Dönemde Ay

En eski dönemlerden beri göğün kutsal sayılması sebebiyle ay geniş coğrafyalarda kendine yer edinmiştir. Gerek ayın farklı periyodlarla görünmesi gerek parlak ve etkileyici olması gibi sebeplerle dikkat çekmiştir. İnsanoğlunun tabiata duyduğu hayranlıkla beraber tabiat güçlerinden korkup korunma isteği de zikredilebilir. Hilal sembolünün ortaya çıkmasındaki hususlar yeterince net olmasa da bunun kökeninde insan-tabiat ilişkisinin yattığı söylenebilir. Diğer taraftan ay, birçok medeniyette tanrı-tanrıça sayılmış ve buna bağlı olarak çeşitli mitler gelişmiştir.

2.1.1.1. İlkel Kabilelerde Ay

Alexander Marshak, (ö. 2004) ayın evrelerinin gözlemlenmesi ve buna bağlı simgeciğin Paleolitik çağda ortaya çıktığından söz etmiştir. Buna göre ilk uygarlıklarda yapılan takvimsel hesaplamaların temelinde de bu çağın içkin simgeselliği bulunmaktadır. Marshak'ın kuramına dair tartışmalar bulunsun da Neolitik çağın öncesinde, tarımın keşfinden önce ay döngüsü fark edilmiş ve ay ile ilgili ilişkiler kurulmuştur.¹⁶⁸

Ayın safha safha büyüüp küçülmesi, onun ölüp yeniden doğduğu düşüncesine sebep olmuş ve ilkel kabilelerde cenaze ve yeniden diriliş ritüellerinde önem kazanmıştır. Ay, deniz kabuğuyla temsil edildiği için cinsellikle, boynuz ve çift sarmaldan dolayı üretkenlikle, amulet olarak takılan inci, su, doğum ve embriyolojiyle ilişkilendirilmiştir. Şifalı bir bitkide ay, su ve bitki kozmik düzlemlerinin biri bilinse dahi gerçekte üçü de birliktedir. Çünkü hiçbir şey birbirinden ayrı değil bilakis birbirine bağlıdır. Ay kadın, sular, bereket, bitkiler, ölüm gibi farklı kozmik değerlerle bağlantılıdır fakat aynı zamanda bunları ortak paydada birleştirici niteliktedir. Ayın bu yönü rasyonel olmanın aksine hissi olarak kendini ortaya koymaktadır.¹⁶⁹

İlkel insanlar tarafından ay, sembollerle kendilerine benzetilmiştir. Örneğin Kaliforniya'da bulunan San Juan Capistrano Kızılderilileri hilali gördüklerinde törenleri esnasında "Ay ölüp yeniden hayata geldiği gibi biz de yeniden yaşamak için ölmek

¹⁶⁷ Schimmel, *Tanrı'nın Ayetlerinin Çözümlemesi*, ss. 18, 46.

¹⁶⁸ Mircea Eliade, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi 1: Taş Devrinden Eleusis Misterialarına*, çev. Ali Berktaş, Alfa (2. baskı), İstanbul 2017, s. 35.

¹⁶⁹ Eliade, *Dinler Tarihine Giriş*, ss. 185-187.

zorundayız.” demektedirler.¹⁷⁰ Ay, birçok halkta “kadınların efendisi” olarak kabul edilmiş, erkek veya yılan olarak görülmüştür. Kadınların ilk eşinin ay olduğu miti Eskimolarda, Avustralya ve Hindistan gibi yerlerde yaygındır. Bu sebeple Eskimolarda kadınlar gebe kalacakları korkusuyla aya bakmazlar. Ay tanrılarının birçoğu aynı zamanda su tanrısı olarak görülerek ay, su ve metcezir arasında ilişki kurulmuştur. Örneğin Meksika kabilelerinde suların anası olarak görülen ay, tüm suları ve nemli alanları kontrol eder. Eskimolar ve Yeni Zelanda’da Maoriler ise ayın gelgitlere hükmettiğine inanmışlardır.¹⁷¹

Hilalin boğa boynuzlarına olan benzerliği sebebiyle ayın temsili boğa olmuş ve bereketle ilişkilendirilmiştir. Bereket Tanrıçaları ve Magna Mater’in (Ana Tanrıça) amblemi boğa boynuzlarıyla sembolize edilmiştir. Boynuz ve ay arasındaki bu ilişkiye göre iki boynuz, ayın dolunay halini ve dolayısıyla mükemmelliği ifade etmektedir.¹⁷² Bunun dışında ay yeryüzünde birçok hayvanla simgeselleştirilmiştir. Ölüm ve yeniden yaşamı, dolayısıyla döngüsellliği ortaya koyduğu için salyangoz, doğurganlığı sebebiyle tavşan, suda yaşadığı için kurbağa ve kış uykusuna yatıp yeniden uyandığı için ayı ile eşleştirilir.¹⁷³

2.1.1.2. Hint Kültüründe Ay

Çok tanrılı bir din olan Hinduizm’de tanrılar eski dönem olan vedik/puranik dönem tanrıları ve günümüzde eskiyen vedik dönemin yerini alan epik dönem tanrıları vardır. Hint inanışlarında ay, suların içindedir ve yağmur da aydan gelir. Ay ve bitkilerle kurulan ilişkide “Apam napat/suyun oğlu” bitki ruhunun adı, soma için ay ve ayın suyu olarak kullanılmıştır.¹⁷⁴ Soma, “su sıkamak” fiilinden türeyen, sarhoş edici niteliği olan süt gibi bir içecektir. Sarmaşık türü bir bitkinin öz suyudur ve sarhoş edici olması sebebiyle ölümsüzlük içkisi olarak kabul edilmiştir. Bu içkinin tanrısı Soma, vedik dönem tanrısıdır. İgna ve Agni’den sonra kendisine en çok ilahi sunulan tanrıdır fakat karakterin antropomorfik tarafı onlar kadar gelişmemiştir. Bu ilahilerde İndra, Agni, Pushan ve Rudra ile geçer. Soma ölümsüzlük içkisinin tanrısı olduğu gibi ay tanrısıdır ve farklı isimlere sahiptir: Ay (Çandra), Su damlası ve ay (İndu), karanlık (Nişakara), aydınlık (Sitanşu), takımyıldızların yöneticisi (Nakshatranatha), hayvan (Paşu), eril (Retodha), Sözün efendisi (Vaçaspati), (Şivaşekhara) Şiva’nın başlığı bu isimlerden bazılarıdır.¹⁷⁵

¹⁷⁰ James George Frazer, “Myths of the Origin of Death”, *The Belief in Immortality and the Worship of the Dead*, Londra 1913, c. 1, s. 68.

¹⁷¹ Eliade, *Dinler Tarihine Giriş*, ss. 189, 194.

¹⁷² Eliade, *Dinler Tarihine Giriş*, s. 193.

¹⁷³ Jean Rhys Bram, “Moon”, *The Encyclopedia of Religion*, c. 10, s. 84.

¹⁷⁴ Eliade, *Dinler Tarihine Giriş*, ss. 188-189.

¹⁷⁵ Korhan Kaya, *Hint Mitolojisi Sözlüğü*, İmge Kitabevi (2. baskı), Ankara 1997, ss. 174-177.

Soma'nın kimliğine dair bilgilerde farklılıklar vardır. Vishnu Purāṇa'da Brahmanların, bitkilerin ve yıldızların hükümdarıdır. Soma Ay tanrısıdır ve tanrıların yiyeceğidir. Soma, Brahma'nın oğlu Atri'nin oğludur.¹⁷⁶ Başka bir görüşte Rishi, Atri'nin karısı Anasūya'nın oğludur. Eski bir esere göre ise savaşçı bir kimliği vardır ve Rishi, Dasa'nın yirmi yedi yıldızı temsil etmek üzere kişiselleştirilen yirmi yedi kızıyla evlenmiştir.¹⁷⁷

Upaniṣadlar'a göre ay ölümler ülkesidir. “Bu dünyadan ayrılan herkes doğrudan aya gider. Onların hayatları boyunca hilal artar ve küçülmesiyle onları ikinci doğuma getirir.” Ay, göksel dünyanın kapısıdır ve sorulara cevap verebilen doğru kimseler onun ötesine geçerler. Cevap veremeyen kimseler ise yağmura dönüşerek yeryüzüne yağar ve insan ya da farklı canlılar olarak yeniden bedenlenirler.¹⁷⁸

Lütuf ya da hizmete hazır olma anlamlarına gelen Anumati hakkında yeterince bilgi bulunmasa da yarım ay tanrıçası olarak bilinir. Atharvaveda ve Vacasaneya Samhita'da aşk tanrıçası şeklinde bahsedilir.

Epik dönem tanrısı Şiva, Brahma ve Vishnu'dan sonra gelen, trimuti denilen üçlemenin üçüncü tanrısıdır. Yok edici olmasının yanı sıra merhametli ve dağların koruyucusudur. Şiva'nın yarı kadın yarı erkek haline ise Ardhanārī denir. Genellikle Şiva'nın elinde üçlü mızrak olan triṣula vardır. Kaplan derisinden kıyafeti ve başının üzerinde hilal bulunur. Nandi adı verilen boğa ise bineğidir. Yok edici yönüyle zaman arasındaki ilişkiye bağlı olarak Kāla denilmiştir.¹⁷⁹

“Şiva, özellikle evrenin yok oluşunda Mutlak'ın kişileşmesidir. Üstün-Ölüm'ün tecessümüdür. Yamāntaka, yani “Evcilleştiricinin Sonunu Getiren, Ölüm Tanrısı Yama'yı yenen ve yok eden” olarak adlandırılır. Şiva, Mahā-Kāla'dır, yani Büyük Zaman, Sonsuzluk, zamanı, bütün çağları ve çağ döngülerini yutandır. Bütün şeyleri, bütün varlıkları ve bütün tanrıları, billur berraklığındaki, hareketsiz -her ne olursa olsun her şeyin meydana geldiği- Sonsuzluk okyanusunun içinde çözüp eriterek, görüngüsel ritmi ve girdabı hiçliğe indirger. Ancak ardından bir kez daha Şiṣu, yani bebek, hilal şeklinde ay olarak Şiva, tepeden turnağa zevke, görülebilecek en umut vaat eden şeye, yumuşak ama karşı konulmaz yaşam vaadi ve yaşam gücüne dönüşür. Ay, yani Şiṣu, bitkiler alemini ve ayın altında yetişen ve büyüyen ne varsa hepsini, ayrıca ayın üstündeki ölümsüzleri de canlandıran ve böylece onları iyicil kozmik görevlerini yerine getirmeye uygun hale getiren ölümsüz yaşam sıvısının kadehi olarak kabul edilir. Şiṣu olarak Şiva, bu kadehtir, bu aydır.”¹⁸⁰

Şiva, Mutlak olan Varlık'ın evrenin yok oluş sürecini temsil etmekte olan tanrısıdır. Bu sebeple “Üstün-ölüm” Şiva'nın tezahürlerinden birisidir. Ölüm tanrısı kendisine mağlup

¹⁷⁶ W. J. Wilkins, *Hindu Mythology Vedic And Puranic*, London 1913, ss. 73-74.

¹⁷⁷ Kaya, *Hint Mitolojisi Sözlüğü*, ss. 176-177.

¹⁷⁸ Donald A. Mackenzie, *Indian Myth And Legend*, London 1918, s. 117.

¹⁷⁹ Kaya, *Hint Mitolojisi Sözlüğü*, ss. 38, 182-183.

¹⁸⁰ Heinrich Zimmer, *Hint Sanatı ve Uygarlığında Mitler ve Simgeler*, çev. Gül Çağalı Güven, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2004, ss. 189-190.

olduğu için Yamantaka şeklinde isimlendirilmektedir. Simgesi ise kafatasıdır. Şiva'nın tiplerinden bir başkası ise Maha-kala'dır. Bu ismiyle yıkım ve bozgunculuğu sembolize etmektedir. Gerek tanrıların gerek evrendeki diğer varlıkların tümünün yok edilmesini sağlamaktadır.¹⁸¹ Öte yandan Şiva'nın korkunç, hiddetli ve gazap verici yansımalarının yanında şefkatli ve tabiatta hakimiyet kurmuş bir yönü vardır. Kendisinde iki karşıt cihet barındırmaktadır. Bir ciheti tüm benzerlik ve zıtlıkların birlikte mezc olmuş haliyle büyük bir dinginlik içermektedir. Diğer ciheti ise yaşamın neşesi ve yüksek canlılık enerjisini taşıyan tamamıyla etkinlik halidir. Burada Şiva hilal olarak temsil edilmektedir. Ay, bitkilerin yetişmesini, bereketlenmesini ve ürün vermesini gerçekleştiren niteliklere sahiptir. Bu cihetler iki zıtlığı ifade etmek yerine tek Gerçeklik veya Ruh'un ikili yansımalarıdır. Bu bağlamda mabetlerde Şiva'nın iki karşıt tezahürünün resimleri de bulunmaktadır.¹⁸²

2.1.1.3. Yunan-Roma'da Ay

Ayın evreleri kadınların menstrual döngüleriyle ilişkilendirilmiş ve bu sebeple doğum, inisiyasyon ve ölümü kontrol eden üçlü Tanrıça oluşturulmuştur. Bu üçlemeye yeraltı Tanrıçası Hekate ve Artemis zaman zaman dahil edilmiş, hatta Mısır tanrıçası İsis de yer almıştır.¹⁸³ Ayın büyüyen hilal evresi genç kızlığı, dolunay hali anneliği ve küçülen ay yaşlılığı ifade etmektedir. Günümüzde ise Neo-pagan Wicca sembollerinde Ana Tanrıça simgesi olarak kullanıldığı görülmektedir.

Arkasından akan tül bir peçe ve alnında hilal bulunan Selene, elinde yanan bir meşale ve çiy tanrıçası olan kızı Herse ile iki beyaz atın çektiği gümüş at arabasında tasvir edilir.¹⁸⁴ Ay tanrıçası Selene, Endymion miti ile tanınır. Selene, Endymion'u Latmos Dağı'nda uyurken görmüş ve ona aşık olmuştur. Endymion'a sonsuz uyku verilerek onu her gece ziyaret edebilmesi için Zeus'a yalvarmıştır. Böylece elli çocuğu dünyaya gelmiştir. Ay ile ilgili neredeyse hiç ritüel bulunmasa da Selene için meşaleli geçit törenleri olduğuna dair izlerle karşılaşılmaktadır.¹⁸⁵

Roma mitolojisindeki Diana'ya denk düşen Artemis, Zeus'un Leto'dan olan kızıdır. Avcı Artemis, Ay tanrıçası Selene ve gecenin karanlığına hükmeden Hekate olarak üçlü tanrıçadır. Artemis güçlü bir tanrıça iken zamanla su perileri ve hayvanlarla yaşayan bakire yönü öne çıkmıştır. Avcı Aktaion, kendisinin daha iyi avcı olduğunu iddia etmiş, ardından Artemis'i dereye izleyerek kızdırmıştır. Bunun üzerine geyiğe dönüşen Aktaion, köpeklerle

¹⁸¹ Zimmer, *Hint Sanatı ve Uygarlığında Mitler ve Simgeler*, s. 189.

¹⁸² Zimmer, *Hint Sanatı ve Uygarlığında Mitler ve Simgeler*, s. 190.

¹⁸³ Bram, "Moon", s. 84.

¹⁸⁴ E. M. Berens, *The Myths & Legends of Ancient Greece and Rome*, MetaLibri, 2009, s. 71.

¹⁸⁵ Bram, "Moon", s. 87.

yem olmuştur. Artemis ok ve yayıyla, yanında bir köpek ya da geyikle beraber tasvir edildiği gibi meşale ile ayı sembolize etmektedir. Bakireliğin simgesi olarak başında bir hilal bulunur. Öte yandan Hekate, Artemis ile eş tutulmakla beraber yeterince değinilmemiştir. Sonraları ise cehennem ve büyücülük tanrıçası olarak tasvir edilmiştir.¹⁸⁶ Erhat, Artemis'in Orta Anadolu kaynaklı olan Ana Tanrıça örneklerinden biri olduğundan söz etmektedir. Bahsedilen Efesli Artemis'in özellikleri Ana Tanrıça ile ilişkili olduğunu göstermektedir. Hint Avrupa göçleri sonrasında ise tanrıların nitelikleri büyük ölçüde değişmiştir.¹⁸⁷

Dionysos, Soma'nın Yunan mitolojisindeki karşılığıdır. Buna göre şarap tanrısıdır. Doğanın gücü ve sırrına erebilmenin en kolay yolu şarap ve sarhoşluktur. Dionysos, Zeus ve Semele'nin oğludur. Semele, Zeus'un tanrısal güçlerinden şüphe ederek onları görmek istediğinde Zeus'u öfkelenendirerek yıldırımla ölür. Ardından Dionysos, Zeus'un baldırından ikinci defa doğar. Bu efsaneyle ilgili olarak Dionysos'un dışarıdan gelen bir tanrı olduğu ve onun Hellen panteonuna aykırı olduğu söylenmektedir. Hellen'lerin baştanrısı Zeus'tur. Zeus hem yönetsel hem de efsanevi anlamda simgedir. Zeus'un görevi Dionysos'un kural dışılığını ve buna rağmen kendi gücünü kanıtlamaktır. Dionysos, bitkilerin yaşamını yönettiği için doğa tanrısıdır. Bu anlamda bereketle ilişkili olarak Kybele ile de bağlantı kurulmaktadır.¹⁸⁸ Üzüm ve asma yaprakları, ucunda kozalak bulunan asma yapraklı sarmaşık bir değnek simgesidir.

2.1.1.4. Mezopotamya'da Ay

Sami kabilelerde Sin, Sümerler'de ise Nanna olan Ay tanrısı Mezopotamya'da oldukça önemli bir yer tutmaktadır. Sümerler'de önceleri ya Suen ya Nanna veya Nanna-suen şeklinde adlandırılırken sonraları Akadlar ile Sin türetilmiştir. Ek olarak ayın büyüyen hali manasında Asimbabbar, İnbu ve Namraşit isimleri de verilmiştir. Ay tanrısı Sin, Hava tanrısı Enlil ve Ninlil'in çocuklarından biridir. Ay tanrısının eşi Nikkal'dir. İhtar ve Şamaş ise bu evlilikten doğmuştur. Ay tanrısını yan yatmış hilal, boğa ve aslan-ejderha sembolize etmektedir.¹⁸⁹ Harran'da Sin ve onun bulunduğu panteona tapınım için Ehulhul, Uzumu ve Deyr Kâdî tapınakları kült merkezi haline gelmiş, Ur panteonunda ise Nanna'ya tapınılmıştır.¹⁹⁰

¹⁸⁶ Bedrettin Cömert, *Mitoloji ve İkonografi*, De Ki Basım Yayım (3. baskı), Ankara 2010, ss. 46-48.

¹⁸⁷ Azra Erhat, *Mitoloji Sözlüğü*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1996, s. 56.

¹⁸⁸ Erhat, *Mitoloji Sözlüğü*, ss. 94-95.

¹⁸⁹ Jeremy Black - Anthony Green, *Mezopotamya Mitolojisi Sözlüğü*, Aram Yayıncılık, İstanbul 2003, ss. 153-154.

¹⁹⁰ Şinasi Gündüz, *Din ve İnanç Sözlüğü*, Vadi Yayınları, Ankara 1998, s. 342.

Ayın yaratılışına dair bir mite göre Enlil, zorla Ninlil'in ırzına geçmiş ve buna karşılık ölümler diyarına sürülmüştür. Nanna'ya gebe olan Ninlil de ölümler diyarına giderek Enlil'in peşine düşer. Enlil, Nanna'nın ölümler diyarında kalmaması için Ninlil'e bir oyun kurmuştur. Buna göre Ninlil'in üç yeraltı tanrısından gebe kalmasıyla doğacak olan Meslamtaea, Ninazu ve adı okunamayan bir tanrı, Nanna'nın yerine ölümler diyarına yerleştirilmiştir. Böylece Nanna'nın göksel bir tanrı olarak yeraltından kurtulmasını sağlar.¹⁹¹

Ay tanrısı, kaderi belirleyen tanrılar içinde yer alır ve her ayın sonunda gökte görünmediği dinlenme gününü ölümler diyarında geçirir. Ayın belli evreleri tabu veya uğursuz olarak görülmüş ve kehanetler yapılmıştır. Bu günler Yahudiliğe Şabat olarak geçmiştir. Ayın safhalarına göre önceleri bir, yedi ve on beşinde iken Babil döneminde ise dört, sekiz ve on yedinci günlerinde aylık essesu törenleri yapılmıştır. Yeniden doğuş anlamındaki essesu, ayın bu üç dönemde kendisini yeniden yaratmasını ifade etmektedir. Akitu bayramı ise yıllık ritüellerden olup arpa ekim bayramı denilen bugünkü Nevruz'a benzemektedir. Akitu, Nanna şerefine yılın başı kabul edilen nisanna ve yedinci ay olan teşritu aylarında kutlanmıştır. Teşritu tahılların ekim sürecinde bereket kutsanmasıyken sonraki dönemlerde yalnızca yeni yılın kutlanmasına dönüşmüştür.¹⁹²

Harranlı paganların gezegen-yıldız kültleriyle ilgili olarak ay, iyi tabiatlı, soğuk, mutluluk, başarı ve zeka verici şeklinde bazı nitelikler taşımaktadır. Aynı zamanda pazartesi günü ve madenlerden gümüş, aya aittir. Asur-Babil dönemine ait Nabonidos kitabelerinde Sin ile ışık saçan Şamaş ve yıldız motifiyle İştâr yer almaktadır. Buna göre Sin, Şamaş ve İştâr'ın üçlü oluşturduğu görülmektedir. Harran'da MS. II-III. yüzyıllarda bu döneme ait sikkelerde hilal ve iki yıldız vardır.¹⁹³

2.1.1.5. Mısır'da Ay

Khensu, Amon ve Mut'un oğlu kabul edilen ay tanrısıdır. Khensu-pa-khart denilen formda ise çocuktur. Hilalin ışığının dünya üzerinde parıldamasıyla kadınlar hamile kalmış ve sığırlar doğurganlaşmıştır. Bu anlamda güneş ve ay ışığı yenilenmenin sembolü ve doğanın çoğalma kaynağıdır. Bu niteliklerle Horus ve Ra, Min ve Amsu'ya benzetilmiştir. Başında

¹⁹¹ Samuel Noah Kramer, *Sümer Mitolojisi*, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 1999, ss. 89-93; Samuel Noah Kramer, *Sümerler*, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2002, ss. 194-195.

¹⁹² Kramer, *Sümerler*, s. 177; Kürşad Demirci, *Eski Mezopotamya Dinlerine Giriş*, Ayışığı Kitapları (4. baskı), İstanbul 2019, ss. 58-61.

¹⁹³ Şinasi Gündüz, *Anadolu'da Paganizm: Antik Dönem'de Harran Ve Urfa*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2005, ss. 48-49, 61.

hilal diski ve uraeus denilen kobranın stilize edildiği başlıkla tasvir edilmiştir. Bazen tüylü güneş diskiyle veya hem şahin hem insan kafasıyla da gösterilmiştir.¹⁹⁴

Thoth ay, hesaplama, yazı ve bilgeliğin tanrısıdır. “Gecenin güzeli, Göklerin efendisi, Mükemmel yazıcı” gibi isimlerle tapınılmıştır. Thoth genellikle babun ve ibis kuşuyla tasvir edilmiştir. Tasvirlerde elinde ankh veya asa tutmakta ve tepesinde bir hilal bulunmaktadır.¹⁹⁵ Ayın gecenin hakimi oluşunun anlatıldığı mite göre Ra, Thoth’u yanına çağırarak “Ben yeraltında ve Baba Adası’ndaki nurlu ruhlara ışık verirken seni benim yerime göğe koyuyorum.” demiştir. Böylece Thoth, her iki yerde olanları yazmakla görevlendirilmiş ve Ra’nın vekili olmuştur.¹⁹⁶

Teb şehrinde Menthu’ya boğa başlı adam olarak tapılmıştır. Şahin başı şeklinde de resimleri bulunan Menthu’nun güç ve kudretinin anlaşılması için boğa olarak resmedildiği ihtimaldir. Güneş diski dışında zaman zaman tüylü veya tüysüz olarak ay diski ile tasvirleri vardır. Ayrıca elinde ok ve yay, sopa ve bıçakla savaşçı olarak betimlenmiştir. Güneş tanrısı Ra için savaşması sebebiyle Menthu-Ra ile özdeşleşmiştir.¹⁹⁷

Memphis’te Ptah-Sokar-Osiris kültünün kutsal hayvanı olan Apis öküzünde de beyaz bir hilal veya alnında beyaz bir üçgen olması şarttı. Bu işaretler yoksa dilinin altında siyah bir yumru gerekliydi. Genellikle Ptah ile özdeşleştirilmiş ve buna bağlı olarak apis öküzüne tapınakta özel bir oda hazırlanmıştır.¹⁹⁸

2.1.1.6. Arap Yarımadası’nda Ay

İslam öncesi Arabistan’da politeizmin yaygın olması sebebiyle birçok tanrı bulunmakta ve her kentin koruyucu olarak yerel tanrılara sahip olmasıyla birçok isim kullanılmaktaydı. Palmyra’da üçüncü yüzyılda Bel-Yarhibol-Aglibol tanrı üçlemesi mevcuttur. Bel, Bol veya Baal’ın Efendisi, Belshamin; Yarhibol güneş tanrısı ve Aglibol ise ay tanrıçasına karşılık gelmektedir. Güney Arabistan’da ise Babil tanrısı Sin, İhtar ve Şamaş öne çıkmaktadır.¹⁹⁹

Ay tanrısının her topluma özel isimleri bulunmaktadır: Minalılar’da Vedd, Katabanlılar’da Amm, Sebeliler’de Ilumkuh, Hadramutlular’da Sin. Arkeolojik belgelerde başka ay tanrılarının isimleri görüldüğü gibi özellikleri bakımından herhangi bir fark bulunmamaktadır. Etiyopya’da bulunan yazıtlarda Ay ve Güneş tanrısı ile Venüs yıldızının

¹⁹⁴ E. A. Wallis Budge, *The Gods of the Egyptians or Studies in Egyptian Mythology*, The Open Court Publishing, London 1904, c. 2, s. 36.

¹⁹⁵ Margaret R. Bunson ed., “Thoth”, *Encyclopedia of Ancient Egypt*, New York 2002, s. 405.

¹⁹⁶ Louis Herbert Gray ed., *The Mythology of All Races*, Marshall Jones Company, Boston 1918, c. 12, s. 84.

¹⁹⁷ Wallis Budge, *The Gods of the Egyptians or Studies in Egyptian Mythology*, c. 2, s. 27.

¹⁹⁸ Margaret R. Bunson ed., “Apis”, *Encyclopedia of Ancient Egypt*, New York 2002, s. 43.

¹⁹⁹ Black - Green, *Mezopotamya Mitolojisi Sözlüğü*, s. 33.

erkeği olan Athar üçlüsü geçmektedir. Ay tanrısının ayın gelgitleri, yenilenmesi ve sözcü olduğu anlamlarının verildiği görülmektedir. Güney Arap tapınakları arasında Hadramut'ta yerel tanrı olan Sin için Hudeyrah tapınağı ve Me'rib'de Sebeliler'in ay tanrısı Ilumkuh/Alkamah'ın tapınağı yer almaktadır.²⁰⁰

Özellikle Orta Arabistan'da bulunan göçebe ve yarı göçebe kabilelerde politeizmin arka planında yüce bir tanrı inancı bulunmakla birlikte deus otiosus niteliğine sahip olması nedeniyle yerini ikinci dereceden putlara devretmiştir.²⁰¹ Kur'an'da Hz. Nuh'un içinde bulunduğu kavmin benimsediği ilahlar olarak zikredilen Vedd, Süva, Yegüs, Yeûk ve Nasr da Cahiliye Arapları tarafından tapınım görmüştür. Bunlardan Vedd, ay tanrısıdır. Bu bağlamda ay ve yılan ilişkisi kurularak yılanlar kutsal kabul edilmiştir.²⁰² Kabe'de bulunan en büyük putlardan Hübel de bazı kaynaklarda ay tanrısı bazı kaynaklarda ise savaş ve yağmur tanrısı olarak geçmektedir. Sağ eli kırık insan şeklinde akik taşından yapılmıştır. Arabistan'ın hemen her bölgesinde astral tanrılara tapınılmış ve bazı kabileler bu yaygın anlayış neticesinde kendilerini ay tanrısının çocukları olarak kabul etmişlerdir.²⁰³

2.1.1.7. Hitit ve Frigya'da Ay

Hititler, Hint-Avrupa kökenli olup etkileşime girdikleri kültürlerle Hatti ve Hurri kökenli, Mezopotamya ve bazı Hint tanrılarını da benimsedikleri bir panteon oluşturmuşlardır. Hattiler'de ismi Kaşku olan Ay tanrısı Hititlerde Arma, Hurrice Kuşuh ve Batı Hurri panteonunda Umbu'dur. Eşi ise Tanrıça Ningal/Nikkal'dir. Hitit çiviyazılı metinler ve Ebla metinlerinde "EN.ZU" olarak tanımlanmıştır.²⁰⁴ Hitit devlet antlaşmalarında şahitlik eden tanrılara Išhara ile birlikte adı yazıldığı için "Yemin Tanrıları" denilmektedir. Kral Suppilluliumas ve Kurtiwaza arasındaki antlaşma ile Duppi-Teşup ve Mursilis arasında yapılan antlaşma buna örnektir.²⁰⁵

Nasıl ki güneş kursu görülünce güneş tanrısı akla geliyorsa Yazılıkaya'da açık hava tapınağında A odasındaki 35 numaralı kabartmada da önünde bulunan hilal şeklindeki hiyerogliflerden ve hilal şeklindeki başlığından dolayı tasvir edilenin ay tanrısının olduğu anlaşılmaktadır. Buna göre kabartmalarda görülen ay tanrısı, boynuzlu sivri başlığa ve önü açık olan uzun bir pelerine sahiptir. Başlığında hilal ve omuzlarının üzerinde ise kanatlar

²⁰⁰ Adel Allouche, "Arabian Religions", *The Encyclopedia of Religion*, Macmillan Publishing Company, New York 1987, c. 1, s. 364.

²⁰¹ Şinasi Gündüz, *Mitoloji İle İnanç Arasında*, Etüt Yayınları, Samsun 1998, s. 57.

²⁰² Şevket Yavuz, "Ved", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 42, s. 589.

²⁰³ Ömer Faruk Harman, "Hübel", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 18, ss. 444-445.

²⁰⁴ Nursel Aslantürk, *Hitit Belgelerinde Hurri Tanrıları ve Onların Kültürleri*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi Tezi), Ankara Üniversitesi, Ankara 2013, ss. 765-766, 796.

²⁰⁵ J. B. Pritchard, *Ancient Near Eastern Texts Relating to the Old Testament*, Princeton University Press, New Jersey 1969, ss. 203-206.

vardır.²⁰⁶ Hitit din adamları için bayramların kutlanmasında gün, ay ve yılların takibi astronomik olarak önem taşımaktaydı. Bu yüzden Hititler ay, gezegen ve yıldızların hareketlerini sürekli takip ederek yorumlamaya gereksinim duymuşlardır. Bölgeyle ilgili yapılan araştırmalarda Yazılıkaya'nın kameri ayları tespit ve takip etmek amacıyla kullanıldığı tahmin edilmektedir.²⁰⁷

Geç Hitit devrinde ay tanrısının temsili, ortostat ve stel üzerindeki kabartmalarda yer almaktadır. Karkamış, Kayseri, Halep, Tell Ahmar ay tanrısının yazıtlarının takip edildiği yerlerden bazılarıdır. Yazıtlarda hilal sembolü genellikle insan figürleriyle betimlenmiştir. Karkamış Haberciler Duvarında aslan üzerinde Ay ve Güneş tanrısı birliktedir. Ay tanrısı, uzun sakallı, elinde asa tutan ve hilal ile sembolize edilmiş insan figürüdür. Bu kabartmada ay tanrısı, dönemin örneklerinden ayrı olarak boğa yerine aslan üzerinde betimlenmiştir. MÖ. XI-X. yüzyıllara tarihli Malatya Aslanlı Kapı ortostatında ay tanrısının başlığında hilal vardır.²⁰⁸

Mezopotamya kökenli olan Ay tanrıçasının adı Nikkal, Sümer'deki Ningal'ın karşılığıdır. Ay tanrısı gibi nadiren de olsa antlaşmalarda adı geçmekte ve “Kulitta, Yemin Kraliçesi” adını almaktadır.²⁰⁹ Ayın gökten düşmesine dair Hattice ve Hititçe bir mite rastlanılmaktadır. Bu mite göre Ay tanrısı'nın düşüşü Fırtına tanrısı'yla ilişkilendirilmektedir. Fırtına tanrısı, rüzgar ve yağmuru gönderdiğinde Ay tanrısı'nı ürkütmüştür. Bu nedenle Ay tanrısı gökten düşmüştür. Bu mitle ilgili olarak gerçekleştirilen ritüeller vardır. Halk, Ay'ın rüzgar ve sağanaktan dolayı kaygı ve korkuya kapılması nedeniyle ayakta durarak sessizce bazı içecekler içerler. Kurbanlık için olan kalın ekmekler ise parçalara ayrılmıştır.²¹⁰

Friglerde Ay tanrısı Men'dir. Men'in Mezopotamya, Pers veya Anadolu kökenli tanrı olduğu tartışılmıştır. Erzen, Anadolu kökenli olduğunu etimolojik bir temele dayandırarak buna dair örnekler vermiştir.²¹¹ En son savunulan görüş ise boğa ve ay ilişkisi ile bazı sikkeler üzerindeki tasvirlerin delil gösterildiği Pers kökenli olduğu fikridir. Fakat bunun için öne sunulan sikkelerin geç dönemli olduğu görülmüştür. Hitit panteonuna Mezopotamya'dan geçen Sin ile Men arasında etimolojik olmasa da nitelikleri bakımından benzerlikler vardır. İkonografide de nadiren benzerlikler görülen bu iki Tanrı, zaman farkı göz önünde

²⁰⁶ H. G. Güterbock, “Eti Tanrı Tasvirleri İle Tanrı Adları”, *Belleten*, Ankara 1943, c. VII, s. 275.

²⁰⁷ Eberhard Zangger - Rita Gautschi, “The Hittite Rock Sanctuary of Yazılıkaya: A Time-Keeping Device from ca. 1230 B.C”, *In Harmony and Symmetry: Celestial Regularities Shaping Human Culture*, Tredition, Hamburg 2019, ss. 98-106.

²⁰⁸ Bahar Karaboğa, *Demir Çağı'nda Anadolu'da Ay Tanrısı*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi Tezi), Marmara Üniversitesi, İstanbul 2021, ss. 37-40.

²⁰⁹ Nursel Aslantürk, “Hitit Belgelerinde Geçen Ay Tanrıçası Nikkal Ve Hurrice Atribüleri”, *Turkish Studies*, 12/19 (2017), ss. 23, 30.

²¹⁰ Z. Nihan Kırçıl, “Hititlerde Mitoloji Ve Ritüel”, *Uluslararası Mitoloji Sempozyumu*, Ardahan Üniversitesi, Ardahan 2019, s. 727.

²¹¹ Afif Erzen, “Ay Tanrısı Men'in Adı ve Menşei Hakkında”, *Belleten*, c. 17/65 (1953), ss. 1-5, 11.

bulundurulduğunda direkt bir etkileşim olmadığını ortaya koymaktadır. Men'in geçmişten beri gelen ay tanrılarının tek bir tanrı üzerinde olgunlaşmış hali olması da muhtemeldir.²¹²

Birçok tapın yeri bulunan ay tanrısı buna bağlı olarak farklı özellikleriyle betimlenmiştir. Men'i temsil eden hayvanlar horoz, boğa, koç ve genellikle attır. Men'in omuz hizasında büyük bir hilal ve Phrygia başlığı vardır. Bazen elinde mızrak veya kozalak tutmaktadır. Bunun sebebi yeniden doğuşun çam kozalağıyla simgelenmesi ve ay tanrısının da temel karakteristik özelliklerinden biri olmasıdır. Ek olarak aile ve çocukların koruyucusu, şifa veren, bir tür su ve ekin tanrısıdır.²¹³ Nitekim birçok tapınımda Men ve Ana Tanrıça birliktedir. Kybele veya Artemis, toprağı yeniden canlandıran, bereket veren ana tanrıçadır. Diğer tanrıçalarda olduğu gibi kız, anne ve yaşlı kadın üçlemesi vardır. Men de ay tanrısı olması sebebiyle bu üçlü özelliği ayın evreleri ile yerine getirmektedir. Bu sebeple ay ve bereket arasında sıkı bir bağ vardır.²¹⁴ Men Ana Tanrıça gibi yeniden yaşam veren şeklinde Kybele ise ay tanrıçası gibi anılmıştır.

2.1.2. İslam'ın Kabulünden Önce Hilal Sembolü

2.1.2.1. Çin'de Hilal

Gök ibadeti ve kozmolojisi ile göksel semboller, Çin kültürüne Eski Çin'in batı ve kuzeyinde yaşamış olan proto-Türk Choular (MÖ. 1028-281) tarafından girmiştir. Bu kozmolojinin ise Choulara nereden geçtiği bilinmemektedir. Emel Esin'e (ö. 1987) göre, Çin ve Türk kültürünün Yakındoğu ile kültürel temasının olması bir ihtimaldir. Fakat Çin ve Türklerde astral kültler, ikinci derecede kalır. Çünkü Çin ve Türk kültüründe Gök Tanrı'ya ibadet ve kozmoloji açıklamaları geniş yer tutar. Yakındoğu'da özellikle Arap ve İran bölgesinde astral ibadetler çoğunlukla ön plandadır.²¹⁵ Bir diğer deyişle Yakındoğu insanı, ayı gördüğü zaman ay tanrısının yansıması olarak algılamıştır. Fakat Türk kültüründe ay, kutsanmış bir gök cismi olarak anlaşılmıştır. Gök ve Kutlu ise makalelerinde meselenin yeterince bağlantı kurularak delillendirilemediği için muğlak kaldığını ifade ederek Chouların Yakındoğu ile temaslarının hilalin Mezopotamya kökenli olduğuna dair delil olabileceğini belirtmişlerdir.²¹⁶

²¹² Banu Büyükgün, *Men Kültüyle İlgili Eskişehir, Afyon, Kütahya Ve Pamukkale Arkeoloji Müzelerinde Bulunan Bazı Taş Eserler*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi Tezi), Anadolu Üniversitesi, Eskişehir 2006, s. 305.

²¹³ Ahmet Türkan, "Men, Mensis, Moon: Ay Tanrı Men, Özellikleri ve Kültü", *Ömer Çapar'a Armağan*, ed. Turgut Yiğit vd., Hel Yayınları, Ankara 2012, ss. 338-341.

²¹⁴ Büyükgün, *Men Kültüyle İlgili Eskişehir, Afyon, Kütahya Ve Pamukkale Arkeoloji Müzelerinde Bulunan Bazı Taş Eserler*, ss. 43-44.

²¹⁵ Esin, "Kün-Ay. Ay Yıldız Motifinin Proto-Türk Devrinden Hakanlılara Kadar İkonografisi", s. 62.

²¹⁶ Gök - Kutlu, "Hilal ve Ay-Yıldız Motifi, Sembol ve İdeolojik Kullanım", ss. 278-279.

Çin ve çevre millet felsefelerinde yin-yang, her şeyin kendisiyle var olduğu ve her şeyde bulunan bir cevherdir. Ay ile güneş de bunları sembolize etmektedir. Güneş, yang'ın simgesidir ve “tek sayılar, yöneticilik, eril varlık, imparator, baba, tek sayılarla temsil edilen atalar, ı ışık, gündüz, evç, güney, doğu, hararet, ateş, kızıl renk” kavramlarını ifade etmektedir. Güneş ayını ise yang'ın en alt noktasına ulaştıktan sonra inip yeniden yükseldiği kış gündönümü zamanında olurdu ve bu yılın başı kabul edilirdi. Ay ise yin'in simgesidir ve “çift sayılar, Chou döneminde çift sayılarla temsil edilen atalar, Hun devrinde anne, dişil varlık, kraliçe, halife anlamında vezir, gece, batı veya kuzey, burudet, su, siyah renk” kavramlarına işaret etmektedir. Choularda ay, ortasında çizgi olan yatık bir halde hilal olarak tasvir edilmiştir. Kün-ay piktogramı ise yüksek parlaklığın işaretidir. Yin-yang birleşimi ise bir düğüne işaret etmekte ve “T'ai-chi” ideogramını oluşturmuştur. Bununla birlikte Kuzey Asya'da Tunç Çağı'ndan beri astral ikonografiler ile piktogramların dışında zamanla tamga ve fonogramlar da Türk kültüründe yerini almıştır.²¹⁷

2.1.2.2. Türkler'de Hilal

Türk kültüründe hilal sembolünün anlaşılabilmesi için Türk mitolojisinin bilinmesi önem taşımaktadır. Çünkü ay, başka medeniyetlerde olduğu gibi Türk inanç sisteminde de önemli unsurlardan biri olmuştur. Fakat diğer mitolojilerin aksine Türklerin Gök Tanrı inancı nedeniyle ay, Uygur Türklerinin Maniheizm ve Budizm dinlerinden etkilenişine kadar tanrı olarak görülmemiştir.

Türk mitolojisinde kırk günlükken konuşmaya başlamış, yakışıklı ve güçlü bir kişi olan Oğuz Han, ı ışıkla var olan “Altun kazılık kız” ile evlenmiş ve onlardan Güneş, Ay ve Yıldız doğmuştur.²¹⁸ Cengiz Han'ın atası olan Alan Kova, bir gece çadırında yatarken bacadan giren ay ışıyla hamile kalmıştır. Ay ışı, Türklerin Gök kurt dedikleri bir köpeğe benzemektedir. Aydan türeyişe dair bu inanç Moğollara aittir.²¹⁹

Memlükler döneminde Mısır bölgesinde yaşayan Türk kökenli Aybeg ed-Devâdârî'ye (ö. 1336) göre Türkler'in kökeni konusundaki önemli bir rivayet olan yaratılış destanında da aya yer verildiği görülmektedir. Buna göre insanlığın, daha özel bir ifadeyle Türkler'in atası Ay-Atam olarak ifade edilmektedir. Bu destana göre Karadağ'da yağmur ve sellerin peşinden sürüklenen balçıklar Ata-mağaraya dolmuştur. Ardından güneşin sıcaklığı ve rüzgarların

²¹⁷ Esin, “Kün-Ay. Ay Yıldız Motifinin Proto-Türk Devrinden Hakanlılara Kadar İkonografisi”, ss. 64-65.

²¹⁸ Nebi Bozkurt, “Hilâl (Sembol Olarak)”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 18, s. 13.

²¹⁹ Ögel, *Türk Mitolojisi II*, s. 201.

etkisiyle Ata-mağarada Ay-Atam doğmuştur. Diğer bir ifadeyle Türkler'in atası Ay-Atam, balçık ve dört unsurdan meydana gelmiştir.²²⁰

Manas Destanı da ay sembolizminin görüldüğü başka bir örnektir. Destanda anlatıldığına göre Manas, Kuzey'de hakimiyet kurmuş olan Kün Han'ın Altın-Ay isimli kızını alarak evlenmiştir. Manas öldüğünde ise Altın-Ay, Tanrı buyurduğu için mezarına giderek beklemiştir. Manas'ın oğlu Semetey de Ay-çörek ile evlenmiştir. Ay-çörek'in oğlu doğduğunda adını Ay-Koca isimli gökten gelen bir ihtiyar koymuştur.²²¹

Altay Türeyiş Destanı'nda ifade edildiğine göre ay ve güneşin, kendilerinin sahip oldukları güçleri bulunmamaktadır. Her ikisi de ancak Tanrı'nın kendilerine vermiş olduğu ışık ve sıcaklığı yansıtabilmektedirler. Maden parçası gibi olan aynaya (toli) benzemektedirler. Cengiz Han da oğullarından birinin adını "Toluy" koymuştur.²²²

Ayın çeşitli safhalarını anlamlandırabilmek için Türkler, Ay dedeyi kurtların yediğine inanmışlardır. Ayın küçülerek gökyüzünden kaybolmasının sebebini bir şeyin onu yediği fikriyle açıklamışlardır. Buna göre ay, büyüyerek dolunay haline geldikten sonra kurtlar birer parça yiyerek onun yaralayıp küçülmesine sebep olmuşlardır. Yaralanan ay, bir süre ortadan kaybolarak iyileştikten sonra yeniden gökyüzünde görünmüştür. Altay Türklerinin anlatılarında ayı yiyen hayvan kurt yerine "yelibegen, yedi başlı dev" ve Moğollarda ise Kuzey ayısıdır.²²³

Eski devirlerde Urenha şamanlarının ay ve güneş sembollerini kullandığı bilinmektedir. Çin topraklarında yaşayan şaman kavmi, hanelerini bir tapınak mahiyetinde kabul etmektedirler. Bu tapınakta ritüellerde kullanılan şaman davulu anlamındaki tüngür duvara asılmıştır. Davul kasnaklarında genellikle bazı kuş yontmaları yer almaktadır. Ayrıca tapınağın içinde gökkuşağını hatırlatan bir bayrak vardır. Bu bayrağın üzerinde ay ve güneş, yılan suretleri ile karşılaşılmaktadır.²²⁴

Neolitik devir, İç Asya'da Türk sanat ve kültürünün oluşmasında önemli basamaklardan biri olmuştur. Neolitik kültürün en erken tarihli İsakovo kültürü, Sibirya'da keramik ve cilalı taş bıçak örnekleriyle görülmektedir. Bu dönemin sonraki aşaması Baykal bölgesindeki Serovo kültürüdür. Bu dönemde yay gibi temel buluşlar geliştirilmiş ve kaplarda önceki devirlere göre yoğun biçimde süslemeler kullanılmaya başlanmıştır. Bu kaplar

²²⁰ Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi I*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2010, ss. 485-486.

²²¹ Fuzuli Bayat, *Türk Mitolojik Sistemi I*, Ötüken Neşriyat (5. baskı), İstanbul 2020, s. 251.

²²² Ögel, *Türk Mitolojisi II*, s. 188.

²²³ Ögel, *Türk Mitolojisi II*, s. 199.

²²⁴ Abdülkadir İnan, *Tarihte Ve Bugün Şamanizm: Materyaller Ve Araştırmalar*, Türk Tarih Kurumu Basımevi (3. baskı), Ankara 1986, s. 80.

üzerinde başka bir aletle bastırılarak meydana gelen paralel çizgiler ya da zikzaklı şeritler ve hilal formunda ritmik desenler bulunmaktadır.²²⁵

Türklerin eski dininin Gök Tanrı inancı olması sebebiyle Gök Tanrı'yı temsil eden her şey devlet ve milletin kudreti ve ölümsüzlüğünü ifade eder. Hilal sembolü, İç Asya bölgesinde proto-Türk olarak bilinen milletlerde, Türklerin Gök Tanrı'ya ibadetlerinde ve Türklerin kozmolojik açıklamalarında yer almıştır. Bunu yaygın olarak piktogram, tamga ve hatta Göktürklerdeki fonogram şeklinden anlamak mümkündür. Esin'e göre proto-Türk olarak tanınan Choular topluluğunun en büyük bayrağında günümüzdeki ay yıldız motifi bulunmaktaydı (Görsel 1). Bu motif gökte gün ve ayın birleşimini ifade etmekteydi. Astral semboller, gündüz ve gece, döngüseli aralıksız devam eden parlaklığı temsil etmekle beraber proto-Türklerden beri Türk milleti ile bağlantılı oldukları diğer milletlerde de hem tanrının alameti hem de devlet adamlarının alameti olarak yer edinmişlerdir.²²⁶

“Kün-ay” ifadesi, güneş ve hilalin gökyüzünde birlikte görünmesi Arapça'da “ictimâ”, Farsça “mihr ü mâh”, Latince “conjunctio” hali olarak isimlendirilmektedir. Ayın başına veya 29'una işaret eden bu durum, kün ile ayın birleşmesinin bugünkü ay ve yıldız tasvirine benzerliğini göstermektedir (Görsel 1 ve Görsel 2). Aynı zamanda ay, eski Türklerde kut işaretiydi.²²⁷ Buna göre hilal gibi göksel bir simgenin hükümdarlık sembolü olması ve İslam'ın kabulünden önce de Türk ikonografisinde tasvir edilmesi olağan bir durumdur.

2.1.2.3. Orta Asya'da Hilal

MÖ. II. yüzyıl sonlarından MS. III. yüzyılın ortalarına kadar hüküm süren Kuşan hanedanı, Çin-Türkistan sınırları arasında Kansu bölgesinde yaşarken komşu kabilelerle savaşlarında mağlup olup yapılan göçlerle Ceyhun nehrinin güneyindeki Baktria bölgesine yerleştikten sonra beş ayrı kola bölünen Yüce'i'lerden biridir. Daha sonra diğer dört hanedanla birleşerek büyük bir devlet olmuştur. Vásary'a göre bu devletin, Hint, İran ve Yunan topluluklarından oluştuğu bilinmektedir. Böylece Yunan Helenizmi ve Hint Budizminin kültürel öğeleri de kendine özgü bir şekilde yorumlanmıştır.²²⁸ Kuşan devrinin alametlerinde de Chou, Hun ve Tabgaç geleneklerinin gök ibadetlerindeki benzer güneş ve ay kültüyle karşılaşılmaktadır. Örneğin Kuşanlarda hilalin uçları yukarı bakan ve güneş dairesi noktasız olarak görülen göksel motiflerin Yakındoğu etkisi altında olduğu düşünülmektedir (Görsel 5, Görsel 6).

²²⁵ A. P. Okladnikov, “Tarihin Şafağında İç Asya”, *Erken İç Asya Tarihi*, İletişim Yayınları, İstanbul 2002, s. 98.

²²⁶ Esin, “Kün-Ay. Ay Yıldız Motifinin Proto-Türk Devrinden Hakanlılara Kadar İkonografisi”, s. 59.

²²⁷ Esin, “Kün-Ay. Ay Yıldız Motifinin Proto-Türk Devrinden Hakanlılara Kadar İkonografisi”, s. 61.

²²⁸ Yalçın Kayalı, “Kuşan İsmi, Toplumunun Ve Hükümdar Unvanlarının Kökeni Üzerine”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 57/2 (2017), ss. 1024-1026.

Diğer taraftan “Sibiry ve Orkun Türk devri astral piktogramlarını hatta Kök Türk harflerini hatırlatan prototipler, örneğin tek çizgiden hilal ile Türkçe ‘ant’ okunan hilal ve üç toparlaktan oluşan işaret, Kuşan sanatında görülür.” (Görsel 3, Görsel 4, Görsel 5) R. Göbl’ün kanaatine göre beş köşeli yıldız ve hilal ilk defa Kuşan sikkelerinde görülmektedir.²²⁹

Orta Asya’da proto-Türklerde başlayan astral piktogramlar zaman içinde Türk ikonografisinde Kuşan ve Ak Hunlar üzerinde devam etmiştir. Ak Hunlar, bu bölgedeki farklı kültür ve dinlerle karşılaşmaları üzerine diğer toplumların geleneklerini kendi kültürleriyle birlikte harmanlamışlardır. Ak Hunların Budizm veya başka dinleri kabul edip etmedikleri ise tartışma konusu olmuştur. Öte yandan Ak Hun devrinde paralar üzerinde proto-Türklerin de sıkça kullandığı hilal sembolü görülmektedir. Hinduizm’de hilal, Şiva’ya aittir. Toraman’dan önceki dönemlerde görülen bu sembol, Mihirakula’nın paralarında da hükümdarın başının üzerinde olarak basılmıştır (Görsel 7, Görsel 8).²³⁰

Çoğunlukla Semerkant merkezli Soğd ve Taşkent bölgeleri olmak üzere Kabil, Fergana gibi yerlerde Göktürk sikkelerine ulaşılmıştır. Kağan ve hatun ünvanlı olarak kendilerine özel sikkeler, kağanlarla ilişkili yöneticilere bastırılan sikkeler ve kağanlığa bağlı yerel sülalelere bastırılan bu sikkelerin VII. ve VIII. yüzyıllara ait olduğu tespit edilmiştir.²³¹ Sikkelerin üzerinde Soğdça harfler ve Göktürk Türkçesi runik işaretler, kağan ve hatun gibi yöneticileri gösteren insan tasvirleri ile çeşitli damga ve ikonografik semboller görülmektedir. Örnek olarak Taşkent bölgesinde “Tun Cabgu Qaghan Parası” yazılı, sağa doğru yürüyen bir at tasviri ile onun üstünde hilal ve yıldız, ortada ise bir damga bulunan sikke ele alınabilir (Görsel 12).²³² Aynı bölgede at tasvirli ay yıldızlı sikkeler dışında şu şekilde gruplandırma yapılabilir: Yabgu ünvanlı hem hakan hem de hatunun beraber bulunduğu ve başının üzerinde ay-yıldızın olduğu sikkeler, tahtta oturan hükümdarın elinde kadeh veya kuş olup, sağ ya da sol tarafında hilal sembolü bulunan sikkeler; “Çaç hükümdarı Tegin’indir” yazan ve başının üstünde, sağında ve solunda ay yıldızlı sikkeler; İlteber ünvanlı olup prens tasvirinin sağında hilal ve yıldızın görüldüğü sikkeler ile üzerinde hilal olan bürk/miğfer tarzı bir başlıkla tasvir edilen “Çaç hükümdarı” ünvanlı sikkeler (Görsel 13, Görsel 14, Görsel 15). Esin, çift portreli sikkelerde hatunıyla tasvir edilen beyin alnındaki hilal şeklinin Kaşgarlı Mahmut’un “tuş” dediği altın ya da gümüşten yapılan toka olabileceğini ifade etmiştir.²³³

²²⁹ Esin, “Kün-Ay. Ay Yıldız Motifinin Proto-Türk Devrinden Hakanlılara Kadar İkonografisi”, ss. 69-70.

²³⁰ Müslüme Melis Çelikaş, “Hinduizm’in Ak Hunlar Üzerindeki Yansımaları”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 34/57 (2015), ss. 91-92.

²³¹ Gaybullah Babayar, “Semerkant’ta Bulunan ‘Kağan’ Ve ‘Hatun’ Ünvanlı Eski Türk Sikke Ve Mühürleri Üzerine”, *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 1/2 (2019), ss. 177-202.

²³² Babayar, *Köktürk Kağanlığı Sikkeleri Kataloğu- The Catalogue Of The Coins Of Turkic Qaghanate*, ss. 55-65, 86, 91, 96, 113.

²³³ Esin, “Kün-Ay. Ay Yıldız Motifinin Proto-Türk Devrinden Hakanlılara Kadar İkonografisi”, s. 86.

2.1.2.4. Orhun ve Yenisey Bölgeleri

İç Asya’da güneş ve ayı sembolize eden şeylerden biri de ok ve yaydır. Yay ve ay kelimelerinin Göktürk yazılarındaki gösteriminde aynı fonogram kullanılmıştır. Bu fonogramlar Orhun’da toparlak ve oval bir şekildeyken Yenisey’de ise yarım dairedir. Fonogramlar hem “ay” hem de “ya” olarak okunmaktadır (Görsel 9). “Ya” kelimesi Uygur ve Hakanlı Türkçesinde “yay, ok-yay ve yay burcu” kavramlarını ifade eder. Yenisey petrogliflerinde de “ya” yay olarak tasvir edilmiştir. Aynı zamanda ok da bir fonogramdır. Bu dönemde damgalarda görülen ok ve yay ileride Selçuklu devrinde de benzer şekilde görülecektir. Kün-ay ile ok-yay ilişkisine benzer olarak Avar kağanı andını bozarsa “gök oklarının” kendisini yakmasını istemiştir. *Kutadgu Bilig*’te ise güneş bir kalkana, güneşin ışıkları da kargıya benzetilmektedir. Ay ile yay arasında kurulan ilişki güneş ve ok ya da kargıyla da kurulmuştur. Bu silah aletlerinin ant merasimleri esnasında güneş ve ayın şahit tutulmasıyla ilgili olduğu belirtilmektedir. Yenisey ve Orhun Türk yazıtlarında “ant” bir hilal ve üç daireden oluşan işaret veya Chou devrinde güneş piktogramı olan ortası noktalı dairedir.²³⁴

Kırgız Türklerine atfedilen ve VI-VIII. yüzyıllarla tarihlenen Kara-yüs (Sulek) yazıtı av ve savaş sahnelerini içermektedir. Ölmüş bir alp için yapıldığı anlaşılan bu anıtta hilal ve ortasında nokta olan kün-ay motifi yer almaktadır.²³⁵ Göktürk ve Kırgız çevresindeki taşlarda Çin, Kuşan ve Türk devrinde Orta Asya’da kün-ay tabirine karşılık gelen işaretler Türk devri Yenisey ve Orhun taşlarında da görülmektedir. Göbl, Ta A-şi-te Kök Türk damgası olan bir motifi Afganistan sikkeleri üzerindeki kün-ay’a benzetmiştir (Görsel 10). Yenisey ve Orkun bölgelerinde hilal, ince eğri bir çizgi ve güneş, nokta olarak basitleştirilmiştir. Bu basitleştirme Orta Asya’da Kuşanların taşlarında ve duvar resimlerinde de bulunmaktadır. Bunlar hilal ve üç toparlak şeklindeki ant işaretinin sadeleşmiş hali olabileceği gibi parlaklığın sembolü olma ihtimali de vardır. Nitekim Çin imparatorları, Türgiş ve Kuzey Uygur kağanlarına mektuplarında ya da icazetlerinde “Gökteki güneş ve ay gibi parla!” demişlerdir. Türgiş sikkelerinde de kün-ay şeklinde damga kullanıldığı görülmektedir. Bu simgeler zamanla Orta Asya’da görülen simgelerle benzer hale gelmiştir. Bu durum IX. yüzyılda İtil Bulgar hükümdarı Yaltıvar’ın oğluna atfen döktürdüğü sikkelerde ve Karahanlı hükümdarı Arslan Han’ın 1022 tarihli sikkesinde görülmektedir. Aynı zamanda bu sikkelerdeki kün-ay parlaklığı ifade etmekteydi. Orkun çevresindeki mezar taşlarında görülen

²³⁴ Esin, “Kün-Ay. Ay Yıldız Motifinin Proto-Türk Devrinden Hakanlılara Kadar İkonografisi”, s. 60,76-77.

²³⁵ Hüseyin Namık Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, Türk Dil Kurumu (3. baskı), Ankara 1994, ss. 603-605.

kün-ay ise bugün çintemani denilen “körkle moncuk” motifi Uygur tarzındadır (Görsel 2, Görsel 11).²³⁶

2.1.2.5. Amu Derya’nın Güneyi

Benzer şekilde önce Ak Hunlar, Sasaniler ve 588-589 yıllarında Göktürklerin hakimiyetine geçen “Amuderya’nın yukarı havzası, Termiz, Çağaniyan, Şuman, Gurcistan, Güzgan, Belh, Pamis, Vahş ve başka vilayetlerden” oluşan Tohoristan bölgesinde de ay-yıldızlı sikke örnekleri bulunmaktadır.²³⁷ Fakat bu sikkeler Baktri, Pehlevi ve Hint yazısıyla yazılmıştır. Tohoristan Yabgusu İşbara’nın darp ettirdiği bu sikkelerde “İşbara Yeb- Yabgu-Melik” kelimeleri geçmektedir. Bu sikkeler Hirat, Husp, Şuburgan şehirlerinde darbedilmiştir. Belh merkez yapıldığı zamanlarda ise “Belh yabgusu” yazısı bulunmaktadır. R. Göbl, sikkelerin Göktürlere ait olduğundan bahsetmese de genel kanaat bunların Göktürlere ait olduğudur.²³⁸ Göktürkler geniş bölgelere yayılarak bazı devletlerle sınır komşusu olmuştur. Sikkeleri üzerine hem idari hem de inanç biçimleri yansımıştır. Sikkelerde Türk tipi ikonografi görülmekle beraber Pehlevi ve Hint yazısının bulunması Hint ve İran kültüründen etkilendiklerini göstermektedir.

Kuşanlardan sonra Hun, Türk-şâhiler ya da Tigin-şâhiler gibi sülaleler genellikle kendilerini Kuşanların devamı olarak gördükleri için onlardan gördükleri paralardaki motifleri de devam ettirmişlerdir. Kabil çevresinde Türk-şâhiler, Belh ve çevresinde de Tigin-şâhiler bulunuyordu. Tigin-şâhî topluluğuna ait olduğu belirlenen ve 760'lara tarihlenen bir Yel-Tigin'in parası Türk ay yıldız motifi taşıdığı gibi, Türk-şahi topluluğu hakkındaki bilgilerin ay yıldız motifiyle ilişkilendirildiği tarihler 650'li yıllardır.²³⁹

2.1.2.6. Doğu Türkistan Bölgesi

Göktürklerin hakimiyetine son veren Uygurların da sanatlarının kaynağının eski Türk inançlarına, Budizm ve Maniheizm gibi diğer dinlerin sentezine dayandığı görülmektedir. Hilal, Uygur sanatında Avalokiteşvara’nın halesini oluşturur. Avalokiteşvara, insanları zor durumlardan kurtaran tanrıdır.

“Saddharmapundarika-Sutra’nın (Asil Dinin Nilüfer Çiçeği) 25. bölümünü ihtiva eden ve Uygur Türkçesiyle yazılmış bir metinde Kuanşi İm Pusa (ses işiten ilah) olarak takdim edilen ve

²³⁶ Esin, “Kün-Ay. Ay Yıldız Motifinin Proto-Türk Devrinden Hakanlılara Kadar İkonografisi”, ss. 77-78.

²³⁷ Parlar, “Ay Yıldızlı Göktürk Sikkeleri”, s. 680.

²³⁸ Babayar, *Köktürk Kağanlığı Sikkeleri Kataloğu- The Catalogue Of The Coins Of Turkic Qaghanate*, 41-42; Söz konusu sikkelerin kökenine dair görüşler için bk. Esin, “Kün-Ay. Ay Yıldız Motifinin Proto-Türk Devrinden Hakanlılara Kadar İkonografisi”, s. 94 dipnot -145.

²³⁹ Tezcan, “Paraların Işığında Türk Ve İran Kavimlerinde Ay-Yıldız/Güneş Motifi Ve Türk Kültürü İçin İran Araştırmalarının Önemi”, c. VI, s. 3103.

aslında bir Bodhisattva olan bu ilahtan bahsedilmektedir. Metin kendisine saygı ve hürmet gösterenlere bu tanrının nasıl yardım ettiğinden bahsetmektedir.”²⁴⁰

Avalokiteşvara, henüz Buddha olmayan fakat yakında özü aydınlanma geçirecek olan bodhisattvadır. Saçlarında hilal, üç uçlu mızrak ve içi kan dolu insan kafatasını elinde tutmakta ve sırtında kaplan derisiyle betimlenmektedir. Bu yönüyle Şiva’ya da benzemektedir.²⁴¹ Çin mitolojisinde ise Uygur diline benzer olarak “dünyanın seslerini dinleyen” anlamında Guan-Yin adını almıştır. Guan-Yin, Meryem Ana’yı anımsatır halde kucağında bir çocukla beraber tasvir edilmektedir. Bazı yerlerde kadın olarak tasvirleri bulunsa da aslında kadın değildir.²⁴² Çin kaynaklarında şehri yağmalamaya çalışan gruplarla çatışma esnasında Guan-Yin’in gökyüzünde beyaz bir figür olarak belirip orduya yol gösterdiği ve askerlerin ondan cesaret alarak zafere ulaştıkları geçmektedir. Benzer şekilde Oğuz Kağan Destan’ında Oğuz’un ordusunun önünde beyaz kurt belirmiştir. Yol göstermek istediğini söylemiş ve bu sayede Oğuz Kağan zafer kazanmıştır.²⁴³

Diğer taraftan Uygur Türklerinin kuzetkici (lokapa) olarak adlandırdıkları gözetmenlerin ve özellikle tapınılan Kupiri’nin alameti çatalı bir kargıya bağlanan üç pars kuyruğu ile hilaldir. Manihâi Uygur alpleri de kağan tacı olarak bahsedilen hilal ile süslü tulgayla resmediliyordu. Kağanın halesi de güneşe benzetiliyordu. Esin’in aktardığına göre Franke ve Eberhard kün-ay ve diğer gök kültlerinin Çin’e proto-Türk olan Choulardan geçtiğini, Hun ve Kuşanlarda da bulunduğunu ve Orhun kitabelerinde ay piktogramı olduğunu ifade ederek kün-ay motifinin bundan çok daha eski İç Asya geleneğinde bulunduğunu belirtmişlerdir.²⁴⁴

Uygur kağanları “Ay Tengri’de kut bulmuş” tabirleri dışında muhtemelen 763’te intisap edilen Maniheizm dininin etkisiyle hem ay hem de güneşten kut almaya başlamışlardır. “Kün-ay Tengri” Mani gibi kozmik kişiler için kullanılırdı. Amitabha ve Avalokiteşvara’nın tacında da kün-ay benzeri simgeler bulunurdu. Uygurlara ait bir Bodhisattva tasvirinde Yenisey yazılarında “ant” olarak okunan hilal ve üç toptan oluşan motif yer almaktadır. Ayrıca Uygurların “körkle monçuk” olarak adlandırdığı çintemani, Avalokiteşvara’nın resimlerinde kün-ay işaretiyle kullanılırdı (Görsel 16).²⁴⁵ Sanskritçe düşünce hazinesi anlamına gelen çintemani, istekleri gerçekleştiren kıymetli bir cevher olarak

²⁴⁰ Yaşar Çoruhlu, *Erken Devir Türk Sanatı: İç Asya’da Türk Sanatının Doğuşu Ve Gelişimi*, Ötüken Neşriyat (4. baskı), İstanbul 2020, s. 332.

²⁴¹ Kaya, *Hint Mitolojisi Sözlüğü*, s. 62.

²⁴² Wolfram Eberhard, *Çin Simgeleri Sözlüğü: Çin Hayatı Ve Düşüncesinde Gizli Simgeler*, Kabalcı Yayınevi (1. baskı), İstanbul 2000, s. 130.

²⁴³ Donald A. Mackenzie, *Çin Ve Japon Mitolojisi*, çev. Koray Akten, İmge Kitabevi, İstanbul 1996, s. 228; Çoruhlu, *Erken Devir Türk Sanatı*, s. 333.

²⁴⁴ Emel Esin, “Türk San’atında Alp Şahsiyetinin Görünüşü”, *Türk Kültürü*, 70 (1968), ss. 788-790.

²⁴⁵ Esin, “Kün-Ay. Ay Yıldız Motifinin Proto-Türk Devrinden Hakanlılara Kadar İkonografisi”, s. 83.

kabul edilmektedir. Genellikle alevli bir inci küre şeklinde tasvir edilmekte ve Budist öğretilerde üç cevher (triratna) olarak anlatılan Buddha, dharma (yasa) ve Sangha (keşişler topluluğu) ile eşleştirilmektedir. Çintemani, Uygurların ışık veren gök cisimlerine körkle monçuk dedikleri sembolle birleşerek Türk kültürüne girmiştir. Körkle monçuk, Budist felsefesinden ayrılmakla beraber ay ve diğer gök cisimlerini sembolize ettiği için çintemani gibi kutsal değeri vardır.²⁴⁶ Türkler din ve sembolleri paralel anlayışlar gösterdiği için erken dönem İç Asya ve Orta Asya’da, İran ve Çin gibi diğer yerlerde yayılarak ortak bir zeminde birleşmiş ve varlığını sürdürmüştür.

2.1.3. İslam’ın Kabulünden Sonra Hilal Sembolü

2.1.3.1. İslam’ın İlk Dönemlerinde Hilal

Hilal sembolünün Müslümanlar arasında ne zaman İslam’ın simgesi olarak benimsendiği açıkça ortaya konulamamıştır. İbn Hacer el-Askalânî (ö. 1449) *el-İşâbe fî temyîzi’ş- şahâbe* isimli eserinde İbn Yunus’tan rivayet ettiğine göre, Hz. Muhammed Medine’ye kabile elçisi olarak Sa’d b. Mâlik b. Ubaysır el-Ezdî geldiğinde hilal motifli siyah bir bayrağı kavmine ulaştırması için vermiştir.²⁴⁷

Hilal sembolü VII. yüzyıldan itibaren Emevîler döneminde Nîşâbûr’da sırasıyla Muâviye, Haccâc ve son olarak da Taberistan emiri Ömer b. Alâ tarafından ay yıldız yanında besmele-i şerif, kelime-i tevhid ve bazı ayetlerin eklenmesiyle yeni kompozisyonlarda tekrar basılmıştır. Gazneli hükümdar Sebük Tegin döneminde (977-997) ordu sembollerinde hilalin kullanıldığı söylenmektedir.²⁴⁸ Gaznelilerin bayrağında yeşil zemin üzerinde hüma kuşu ile bir hilal bulunmaktadır.

Sargon Erdem, hilalin ilk kez X. yüzyılda Fatımîler (909-1171) tarafından Mısır’da bayrak motifi ve askerlerin boyunlarında hamâil olarak kullanıldığını fakat yaygın olarak İslam’ın sembolü haline gelmesini Haçlı seferlerinin başlamasına dayandırmaktadır.²⁴⁹ 1082

²⁴⁶ Öte yandan Osmanlı Türk sanatında görülen benek nakışı, tek bir benek veya üç benekten meydana gelmekte ve iç içe girmiş dairelerin birleşiminden hilal oluşmaktadır. Benek nakışı ile pelengî nakışı pars ve kaplan postundaki dalgalı şekillerden ortaya çıkmış olsa da bu motiflerin inciye benzemesi sebebiyle Budist çintemani motifiyle karıştırılmıştır. IX. yüzyılda Doğu Türkistan’da Uygurlara ait olan Budist tapınağındaki bir figürün kaplan postlu kıyafetinde pelengî nakış, bilezik ve küpe gibi takılarında çintemani ve diz altındaki baldırakta ise benek nakışlı pars postu olduğu görülmektedir. Buna göre çintemani diğer motiflere göre daha kutsal bir yer edinmektedir. Körkle monçuk ise Budist felsefesinden ayrılmakla beraber ay ve diğer gök cisimlerini sembolize ettiği için çintemani gibi kutsal değeri vardır. Benek ve pelengî nakış ise güç ve hakimiyeti temsil etmektedir. Çintemani motifinin menşei ve ıstılahları hakkında bk. Aziz Doğanay, “Türk Sanatında Pelengî Ve Şâhî Benek Nakışları Ya Da Çintamani Yanılgısı”, *Dîvân: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, 17 (2004), ss. 201-206.

²⁴⁷ Ebü’l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed Askalânî, *El-İşâbe Fî Temyîzi’ş-Şahâbe*, Darü’l-Kütübî’l-İlmiyye, Beyrut 1415, c. 3, s. 61.

²⁴⁸ Bozkurt, “Hilâl (Sembol Olarak)”, s. 13.

²⁴⁹ Erdem, “Alemin Tarihçesi ve Monçuk, Hilâl Boynuz Alemlerin Menşeleri Üzerine”, ss. 108-109.

tarihinde “Papa VII. Gregor, Alman İmparatoru Henry VI ile olan muharebesinde Saler’e Normandiyalı askerler yollamıştı ki bunlar arasında Sicilyalı Müslümanlar da vardı.” Tarih yazarlarına göre Müslümanların başlarına yeşil sarık taktıkları ve göğüslerinde altın madeninden olduğu belirtilen bir hilal taşıdıkları bilinmektedir.²⁵⁰

Şîi Fatımîlerin hilal şeklinde hamâilleri taşımaları eski dönemlerden kalma Mezopotamya geleneğinin bir yansıması olarak görülmektedir. Sâmi dinlerde amuletler sıkça hilal şeklinde kullanılıyordu. Amulet, Kitabı Mukaddes literatüründe “kemi’a” bağlamak kökünden gelerek bir şeyin asılı olmasını ifade etmektedir. Bir insanı veya ona ait olan ev, hayvan gibi mülkiyetin büyüün kötü etkilerinden ya da hastalık, talihsizlik gibi diğer başka zararlara karşı koruması için kullanılmıştır.²⁵¹ Kitabı Mukaddes’te korunma niyetiyle takılan bu süsleri sadece kadınlar takmakta ve söz konusu muskalar koruyucu gücünü saygı duyulan tanrıdan almaktadır.

“Böylece Gidyon varıp ...develerinin boyunlarındaki hilal biçimi süsleri de aldı.” “O gün Rab güzel halhalları, alın çatkılarını, hilalleri, küpeleri, bilezikleri, ...baş sargılarını, tülbentleri ortadan kaldıracak.”²⁵²

Erdem’e göre Fatımîlerin hilal şeklinde nazarlık takınma gibi bid’atleri yerine getirmeleri ve bayraklarında da hilalin bulunması özellikle Hristiyanlar için hilalin İslam’ın sembolü olarak görülmesini sağlamıştır.²⁵³

2.1.3.2. Karahanlılar’da Hilal

İslam’ı kabul eden Karahanlı (840-1212) kültüründe de hilalin kullanımı görülmektedir. Karahanlı sikkelerinin X. ve XI. yüzyıllardaki kullanımında kutsal ve yöneticilere saygı içeren “lillâh”, “adl” ve “ilig” (hükümdar) gibi ifadelerin bir hilal figürünün içine yazıldığına rastlanılmaktadır. Karahanlı şehirlerinden Hotan’da ise devletin al bayrağını taşıyan gönder aleminde Arapça ibareler bulunan ve çeşitli yerleri yıldızlı tunçtan imal edilmiş hilaller vardır. Bunların üzerinde H. 225, 335 veya 445 tarihleri okunmakla beraber tarihi olaylar dikkate alındığında H. 445/ M. 1053-1054 yılına ait alemin Karahanlı dönemine ait olması muhtemeldir.²⁵⁴ Bununla birlikte Semerkant ve civarının hakimi Ali Tegin ise

²⁵⁰ Kurtoğlu, *Türk Bayrağı Ve Ay Yıldız*, s. 55.

²⁵¹ “AMULET - JewishEncyclopedia.com” (11 Ekim 2022); Amuletin çeşitli yerlerdeki kullanımı için bk. William Ridgeway, “The Origin of the Turkish Crescent”, *The Journal of the Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland* 38 (1908), ss. 241-258.

²⁵² Hak.8:21, Yşa.3:18.

²⁵³ Erdem, “Alemin Tarihçesi ve Monçuk, Hilâl Boynuz Alemlerin Menşeleri Üzerine”, s. 111.

²⁵⁴ Esin, “Kün-Ay. Ay Yıldız Motifinin Proto-Türk Devrinden Hakanlılara Kadar İkonografisi”, ss. 102-103.

kırmızı renkli bayrak kullanmıştır. Hilal sembolünün Karahanlılarla birlikte İslami bir forma büründüğü görülmektedir.²⁵⁵

2.1.3.3. Selçuklular'da Hilal

Hilal sembolü Selçuklu, Gazneli ve Samani idaresinde olan Türk beyleri tarafından da kullanılmıştır. Horasan Türkleri İslamiyeti kabul ettikten sonra sınırlarını genişletmektedirler. Aynı dönemde Gazneli Mahmud, Amu Derya'nın güneyine doğru akınlar düzenlemektedir. Bu dönemde Türk boylarının ve devletlerinin ay ve yıldız sembolünü çok sık kullandıklarına rastlanılmaktadır.²⁵⁶

1064'te Alparslan (1063-1072) Ani'yi fethettiğinde Ahlat'tan büyük bir hilal getirilmiş ve camiye çevrilen katedraldeki haçın yerine konulmuştur. Fakat şehri 1124'te Gürcüler'in almasıyla yeniden haça çevrilmiştir. Selahaddin Eyyûbî (ö. 1193) de 1187'de Kudüs'ü fethettiğinde II. Baudouin'in (1100-1118) Haçlılar'a bağışladığı ve kilise olarak kullanılan Kubbetü's Sahra'nın kubbesinde bulunan haçı indirerek yerine hilal şeklinde bir alem yerleştirmiştir.²⁵⁷ Bu dikkat çekici değişim ile hilal sembolünün İslam kültürüne yerleşmiş olduğu anlaşılmaktadır.

II. Gıyaseddin Mesut Han, (1302-1308) ak sancağın da olduğu beylik sembollerini Osman Gazi'ye (1302-1324) göndermiştir. Selçuklular'da Moğol ve İlhanlıları takliden beyaz kullanmışlar ve Osmanlılarda da beyaz sancakların kullanıldığı kaydedilmiştir. Liva-i Resulullah ve Liva-i Beyza şeklinde isimlendirilen beyaz sancaklar İslamiyet sonrasında ilişkilendirilmektedir. Hz. Muhammed'in sancaklarından birinin beyaz olmasına karşın İslamiyet öncesi Türklerde askerlerin rütbelerinin ayırımında beyaz at ve Cengiz Han dönemindeki imparatorluk sancağında bulunan beyaz bayrağın dokuz uçlu bir beyaz bayrak olduğu bilinmektedir. Devletin adalet, yücelik ve gücünü sembolize eden beyaz rengi, Altay Türklerinin Ülgen'i temsil etmekteydi.²⁵⁸ Köprülü (ö. 2006) ise çeşitli hanedanların ak sancağı kullanmasıyla birlikte Anadolu Selçuklularının Moğollar'ı takliden sancaklarında beyazı kabul etmelerine dair resmi bir vesikaya bulunmadığını açıklar. Nitekim İbn Bîbî, Kâhta kalesinin fethinde padişahın siyah sancağının dikildiğinden bahseder.²⁵⁹

Diğer taraftan Türkler İslam'ı kabul ettikten sonra da farklı simge ve renkleri hem milli hem manevi olarak kullanmaya devam etmişlerdir. Örneğin Kılıçarslan dönemindeki

²⁵⁵ Orhan F. Köprülü, "Bayrak", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 5, s. 249.

²⁵⁶ Esin, "Kün-Ay. Ay Yıldız Motifinin Proto-Türk Devrinden Hakanlılara Kadar İkonografisi", s. 98.

²⁵⁷ Bozkurt, "Hilâl (Sembol Olarak)", ss. 13-14.

²⁵⁸ Reşat Genç, "Türk İnanışları ile Millî Geleneklerinde Renkler ve Sarı-Kırmızı-Yeşil", *Erdem*, 9/27 (1997), ss. 1079-1081.

²⁵⁹ Köprülü, "Bayrak", s. 250; İbn Bîbî, *El Evamirü'l-Ala'ye Fi'l-Umuri'l-Ala'ye Selçuk Name*, ed. Mürsel Öztürk, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1996, s. 298.

sikkelerde bir yıldız veya üç yıldız kullanılmıştır. Buhara hanlarından Şemsu'd-devle, Tangıdı Han, İlik Arslan, Arslan İlik Yusuf dörder hilal, Artuklulardan Nasreddin Artuk ise farklı sayılarda hilal ve yıldız kullanmıştır.²⁶⁰ II. Gıyaseddin Keyhüsrev dönemine (1237-1246) ait olan sikkelerde Arapça ifadelerle birlikte arslan, çoğunlukla üç veya farklı sayılarda yıldız ve hilal figürlerinin kullanımına rastlanılmaktadır.²⁶¹ Anadolu Beyliklerinin bayrak ve sancak kullanımlarına dair yeterli bilgi bulunmasa da diğer Türk devletleri ile olan kültürü devam etmiş oldukları tahmin edilebilir. Gazneliler önceleri hüma kuşu ve hilal olan bir bayrak kullanırken sonraları Abbasilerin etkisiyle halifelik rengi olan siyah bayrak kullanımına rastlanılmaktadır. 1071 yılında Malazgirt Savaşı'nda ise Sultan Alparslan'ın sancağında kelime-i şehadet ifadesi yazılı olarak bulunmaktadır. Memlük bayrağında sarı zemin üzerinde hilal yer almaktadır.²⁶²

2.1.3.4. Atabeglikler ve Memlükler'de Hilal

Zengî atabegliği, XI. ve XII. yüzyıllarda Halep ve Musul'dan başlayarak Arap Yarımadası'na kadar uzanmıştır. Doğu Anadolu ve Suriye'ye hakim olmuştur. I. İzzeddin Mesud'un (1180-1193) 1190 tarihli sikkesinde bağdaş kurarak oturan ve tacı olan bir figür iki eliyle büyük bir hilal taşımaktadır. Nâsırüddin Mahmud'a (1219-1233) ait 1230 yılında Musul'da darbedilen dirhemler I. İzzeddin Mesud'un benzeridir. Nâsırüddin Mahmud'un nâibi Bedreddin Lü'lü' ve Moğol Kağanı Olcaytu Sultan Hüdabende Muhammed'in (1295-1304) darbedilen sikkelerinde de bu kompozisyonun tekrar ederek kullanıldığı görülmektedir.²⁶³

Mısır ve Suriye'de hüküm süren Memlük hükümdarlarının sikkeleri üzerinde de hilal sembolüne dair örnekler görülmektedir. el-Mansûr Selâhaddin Muhammed (1361-1363) ve el-Eşref Zeyneddin Şa'bân (1363-1376) sikkelerinde bir kartalla beraber küçük bir hilal bulunmaktadır (Görsel 17, Görsel 18). el-Mansûr Alâeddin Ali b. Şa'bân (1367-1381) dönemi paralarında ise Süleyman mührünün merkezinde bir hilal yer alır üzerinde ise “el-Melikü'l-Mansûr” ve “Trablus” ibareleri yazılıdır (Görsel 19, Görsel 20).²⁶⁴

²⁶⁰ Yakup Artin Paşa, “Türk Hilalinin Aslı (İkinci Makale)”, s. 43.

²⁶¹ Erdal Eser, “Anadolu Selçuklu Dönemi'nde Sultani Pul: Sikke II. Gıyaseddin Keyhüsrev Dönemi Figürlü Sikkeleri”, *IX. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu 21-23 Nisan 2005*, Erzurum 2006, s. 241.

²⁶² Köprülü, “Bayrak”, ss. 249,251.

²⁶³ Ramazan Uykur, “Zengî Atabeglerinin Sikkelerinde Antik Türk Mitolojisinin İzleri: Kağanlık Simgesi Olarak Ay Kültü (Mardin Müzesi Örnekleri)”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 17/1 (2017), ss. 170-172.

²⁶⁴ Balog, *The Coinage of the Mamlük Sultans of Egypt and Syria*, ss. 23, 29, 226, 236.

2.1.3.5. Doğu Roma’da Hilal

Hilal veya ay yıldız sembolü Doğu Roma İmparatorluğu tarafından kullanılmıştır. Zühre ve hilal, İskenderiye Hristiyanları için saadet ve zenginliği sembolize etmiştir. Doğu Roma’da Meryem’e ve yıldızla beraber İsa’ya atfetmişlerdir. Buna göre hilalin İskenderiye’den Doğu Roma’ya ve oradan da Müslümanlara geçmiş olabileceği iddia edilmiştir. Fakat daha eski tarihlerde Emevilerin kullandığı sikkelerde ay yıldız olması iddiayı geçersiz kılmaktadır.²⁶⁵

Yakup Artin Paşa, İncil’de Meryem için kullanılan şu ifadelerle bu iddiayı savunmaktadır: “Gökte olağanüstü bir belirti, güneşe sarınmış bir kadın görüldü. Ay ayaklarının altındaydı, başında on iki yıldızdan oluşan bir taç vardı.”²⁶⁶ Meryem bu pasaja başvurularak ay ile temsil edilmiştir. Tasvirlerde ayaklarının altında hilal ve başında on iki yıldız bulunmaktadır. Ay, sürekli değişim halinde olması nedeniyle insanın kararsız, istikrarsız ve devamlı değişken halini yansıtmaktadır. Ayın üzerinde duran Meryem ise insanın zayıf tutumlarının kararlılık seviyesine gelerek şefkat ve sevgi dolu olduğu durumu göstermektedir. Buna göre Meryem, Tanrı’nın lütfuyla ruhsal derinliklerine inerek kozmosu aşmaktadır.²⁶⁷

1191’de III. Haçlı seferi sırasında Magosa’ya ulaşan İngiltere kralı Richard (1189-1199) tarafından hilal sembolü görülerek benimsenmiş ve 1194’te krallık armasında kullanılmıştır. Bundan dolayı ay ve yıldız bir süre Port Mouth limanındaki donanmada kullanılmıştır. Kral Richard sonrasındaki kral John döneminde de (1199-1216) hilal motifli sikkeler 1210’da Dublin’de basılmıştır. İstanbul’da Bizans döneminden kalma Yoros Kalesi’nde de hilalin ortasında yerleştirilmiş bir haç işareti bulunmaktadır.²⁶⁸ Bu sembol IV. yüzyılda Antalya’da yaşamış olan Aziz Nikolaos’un çapa sembolü ile benzerdir. Aziz Nikolaos, denizlerin kurtarıcısı olduğu için çapa ve çapanın üzerindeki haçın uçlarında çeyizsiz kızlara para verdiğini göstermek için üç altın sarısı top bulunmaktadır (Görsel 21).²⁶⁹

²⁶⁵ Gök - Kutlu, “Hilal ve Ay-Yıldız Motifi, Sembol ve İdeolojik Kullanım”, s. 281.

²⁶⁶ Va. 12:1.

²⁶⁷ “Moon as a Symbol : University of Dayton, Ohio”, (16.11.2022), <https://udayton.edu/imri/mary/m/moon-as-a-symbol.php>.

²⁶⁸ Ridgeway, “Türk Hilâlinin Aslı”, s. 175.

²⁶⁹ Clare Gibson, *Semboller Nasıl Okunur? Resimli Sembol Okuma Rehberi*, ed. Bahar Demirhan, çev. Cem Alpan, Yapı Endüstri Merkezi Yayınları, İstanbul 2013, s. 189.

2.1.3.6. Osmanlı Devleti'nde Hilal

Anadolu Selçuklu Sultanı II. Alaeddin Keykubad (1249-1254) tarafından Osman Bey'e gönderilen beylik sembollerinin arasında ortasında beyaz hilal olan kırmızı bir tuğ olduğunu ifade etmiştir.²⁷⁰ Orhan Bey (1326-1359) Bursa'yı aldıktan sonra da kurulan ilk askeri teşkilatın sancağında kırmızı üzerine yeşil levha içinde üç hilal olduğundan söz edilmiştir. Bu sancak ve diğer Osmanlı sancaklarında hilalin kullanılması genellikle ilk dönem Osmanlı vesikalarında geçen Osman Gazi'nin rüyasıyla ilişkilendirilmiştir.²⁷¹ Bu rüyaya göre Osman Bey, Şeyh Edebali'ye (ö. 1326) misafir olduğu bir gece rüyasında Şeyh Edebali'nin göğsünden çıkan bir ayın kendi göğsüne geldiğini, göbeğinden bir ağacın çıktığını ve tüm dünyayı kapladığını görmüştür. Sonra ağacın gölgesinden dağlar ve ırmaklar akmıştır. Osman Bey bu rüyasını uyandığında Şeyh Edebali'ye anlatmıştır. Şeyh Edebali de bu rüyayı kızıyla evleneceği ve saltanat sahibi olacağı şeklinde tabir etmiştir.²⁷²

Katib Çelebi'ye (ö. 1657) ait *Tuhfetü'l-kibar fi Esfar el-Bihâr* adıyla bilinen eserde II. Bayezid'in (1481-1512) yaptırdığı gökenin minyatürünün yer almaktadır. Bu minyatürde geminin pruva direğinde sarı hilalli kırmızı bir sancak, grandi direğinde birinde üst üste konulmuş üç sarı renkli hilal olan sancak, diğerinde mavi renk üzerinde üçgen oluşacak şekilde sarı hilaller vardır.²⁷³

Ayvansaraylı Hafız Hüseyin Efendi'nin (ö. 1787) *Mecmûa-i Tevârih* adlı eserinde, "Frenk Beyzâde Kont'un (De Tott olmalı) döktürdüğü topar tuğradan başka Devlet-i Osmâniyye'ye mahsus olan nişân-ı şerîf-i âlî-şânın dahi resmolunması 1187'den (1773-74) itibaren usulden olmuştur" şeklindeki kaydına göre tuğradan başka bahsedilen bu nişanın ay yıldız olması muhtemeldir. Döneme ait ortaya çıkarılan topar üzerinde ay yıldızın görülmesi bu görüşü netleştirmektedir. Ay yıldız III. Mustafa döneminde (1757-1774) devlet alameti olarak kullanılmış, I. Abdülhamid (1774-1789) ve III. Selim döneminde (1789-1807) tamamen benimsenmiştir.²⁷⁴

Yavuz Sultan Selim'in (1512-1520) 1516 yılında Mısır Seferi esnasında biri kırmızı öteki beyaz iki sancak kullanılmıştır. Kara Çelebizade Abdülaziz Efendi (ö. 1658) ise Kanuni Sultan Süleyman'ın (1520-1566) altın gönderli yedi sancak ile sefere çıktığını nakletmektedir.²⁷⁵ Selanikî, (ö. 1600) sayısı dört iken sonrasında yediye çıkan sancakların bir

²⁷⁰ Yakup Artin Paşa, "Türk Hilalinin Aslı (İkinci Makale)", s. 42.

²⁷¹ Gök - Kutlu, "Hilal ve Ay-Yıldız Motifi, Sembol ve İdeolojik Kullanım", ss. 283-284.

²⁷² Aşıkpaşazade, *Osmanoğulları'nın Tarihi*, ed. Kemal Yavuz - M. A. Yekta Saraç, K Kitaplığı, İstanbul 2003, ss. 57-58.

²⁷³ Müge Kılıçkaya, *İstanbul Deniz Müzesi'ndeki Osmanlı Dönemi Sancakları*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi Tezi), İstanbul Teknik Üniversitesi, İstanbul 2007, s. 64.

²⁷⁴ Semavi Eyice, "Ayyıldız", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 4, s. 298.

²⁷⁵ Müttekâid Miralay Ali, "Sancağımız ve Ay Yıldız Nakşı", s. 228.

beyaz, bir yeşil, bir sarı-kırmızı, iki kırmızı, iki yeşil-kırmızı olduğundan bahsetmiştir. Osmanlı döneminde padişahların kendine ait sancakları dışında şehzadeler, yeniçeriler, vezir ve komutanlar ile ordu birliklerinin de kullandıkları bayraklar vardır.²⁷⁶

I. Viyana kuşatmasında Stephansdom'daki kilisede madeni bir levhadan kesilerek kilisenin kulesine bir hilal ve altı köşeli yıldız yerleştirilmiştir. II. Viyana kuşatmasının olumsuz sonuçlanmasıyla bu levha yerinden kaldırılmıştır. O günün hatırası olarak Viyana fırıncıları hilal şekilli çörekler (kiffel) ve yıldız şekilli ekmekler (semmel) yapmışlardır.²⁷⁷ Piri Reis'in (ö. 1553) *Kitab-ı Bahriyye*'sinin 1526 senesinde hazırlanan istinsahında yelkenli bir gemide ay yıldızlı iki adet bayrak tasvir edilmiştir.²⁷⁸ 24 Mayıs 1544 yılında Barbaros Hayrettin Paşa (ö. 1546) İstanbul'a dönerken beraberinde bulunan Fransız donanmasında görevli Rahip Morand, seyahat anılarını yazarken Osmanlı sancağında kırmızı zemin üzerinde üç hilal bulunduğunu belirtmiştir.²⁷⁹ 1553 senesinde Bartholomeo Georgievitz (ö.1566) adında bir papaz Roma'da basılmış olan risalesinin takdim bölümünde ay yıldız Osmanlı Devleti'nin alameti olarak kullanmıştır. Ortasında kitabın başlığı bulunan resmin bir ucunda Kanuni Sultan Süleyman ay yıldız ile diğer ucunda Alman İmparatoru V. Karl yer almaktadır.²⁸⁰

XVI. yüzyılda İnebahtı (Lepanto) Deniz Savaşı'nın tasvirlerinde üç hilalli Osmanlı sancaklarının olduğu ve iki sıra hilalli olan dış kenarı yırtmaçlı gidonların bulunduğu görülmektedir. Venedik ve İspanyol tarihçiler de Pertev Paşa'nın (ö. 1572) komuta ettiği geminin kış bölümünde göndere çekilmiş üç hilalli kırmızı bayrak, Uluç Ali Paşa'nın (ö. 1587) Cezayir'in alameti beyaz pençe ve bazı ayetler olan yeşil sancak, Kaptanpaşanın gemisinin pruva direğinde zülfikarlı bayrak ve kış sancak gönderinde üç beyaz hilalli kırmızı sancak olduğunu açıklamışlardır.²⁸¹

1720'de Fransa'ya gönderilen Yirmi Sekiz Çelebi Mehmet Efendi (ö. 1731) hatıralarında yıldız olmaksızın Batı'da hilalin devlet sembolü olarak anlaşıldığını şöyle izah etmektedir:

“Bu esnada onu gördük ki bir beyaz şuleden bir beyaz sehpa ortaya çıktı, üzerinde bir şekli hilal vardı ve onun üstünde de bir hükümdar tacı peyda oldu. Bunlar her bir melike bir alamet işaret ederlermiş. Bizim padişahımızın alameti kamer imiş. Bize göstermek için o şekli yapmışlar.”²⁸²

²⁷⁶ Çetin, “Osmanlı Bayraklarında Ay ve Ay Yıldız”, s. 85.

²⁷⁷ Yakup Artin Paşa, “Türk Hilalinin Aslı (İkinci Makale)”, ss. 45-46.

²⁷⁸ Çetin, “Osmanlı Bayraklarında Ay ve Ay Yıldız”, s. 93.

²⁷⁹ Kurtoğlu, *Türk Bayrağı Ve Ay Yıldız*, s. 101.

²⁸⁰ Eyice, “Ay Yıldız'ın Tarihi Hakkında”, ss. 43-44.

²⁸¹ Kurtoğlu, *Türk Bayrağı Ve Ay Yıldız*, ss. 101-102.

²⁸² Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi, *Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi'nin Fransa Sefaretnamesi*, haz. Beynun Akyavaş, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1993, s. 55.

III. Mustafa'nın adının işlendiği ve eski Sasani kumaşlarının madalyonlarını anımsatan iç içe geçmiş ucu kapalı hilaller ve içlerinde yıldızlar olan bir sancak bulunmaktadır. Fakat Eyice, (ö. 2018) bu sancaktaki ay yıldız veya kün-ay motifinin devlet alameti olarak kabul edilmesinin uygun olmayacağını ifade eder. Bunun gibi motifler Topkapı Sarayı'nda bazı sancaklarda da Kanuni Sultan Süleyman'ın çakşırı denilen dokumada ucu birleşmiş hilal ve içinde çok şualı yıldız şeklinde görülür. Aynı müzede III. Murad'a (1574-1595) izafe edilen iki gömlek daha vardır. Bunun üzerinde karanfil ve laleyle içi doldurulmuş madalyonların içinde bir hilal ve on şualı yıldız şeklinde rozet vardır. III. Mehmed'e (1595-1603) ait olduğu kabul edilen bir gömlekte de büyük hilaller ve içlerinde dörder adet altı şualı yıldızlar vardır.²⁸³

III. Selim döneminde bir hilal ve sekiz köşeli yıldız kullanımı çoğalmış ve resmîyet kazanmıştır. Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivinin Hatt-ı Hümayun kısmında 255-14553 numara ile kayıtlı vesikada topların dökülmesiyle alakalı malumat verilirken III. Selim'in vezirine hitaben yazdıkları dikkat çekicidir:

“Takrir mucibince Fransakârî misillû ısağa oluna ve üzerlerine tuğradan ma'da ağzına karib mahalle hilal şekli ile bir yıldız resm oluna arabaları dahi mukaddem verdiğimiz nizam gibi resimli ve rengi gayet iltizamla olsun ve ohra ile boyansun ve topların egesi gayet ince olub cilaları altun gibi parlusun”²⁸⁴

Buna göre hilal ve yıldızın toplar üzerinde de devlet alameti haline geldiği anlaşılmaktadır. Türk toplarının daha hafif dökülmelerini ifade eden vesikada göze çarpan, padişahın beyanında hilal ve yıldız motifinin toplara ilave edilmesinin gerektiğini bildirmesidir. Benzer şekilde 1801 yılında Mısır seferi üzerine Osmanlı askerleri ve İngiliz amirali Nelson'a hilal adı verilen tuğra ve ay yıldız motifinin bulunduğu madalyalar hediye edilmiştir. II. Mahmud'un (1808-1839) cülûsunda bir yüzünde tuğra ve H. 1223 senesi yazılı ve diğer tarafında ay yıldız bulunan altın madalyalar belli kimselere hediye edilmiştir. Üsküdar'da Tabihane-i Hümayun'da 1804-1805 yıllarında basılan bir coğrafya kitabında asıl metin ve sondaki haritaların arasında kalan sayfada tuğrayla beraber armanın sancaklarında ay yıldız bulunmaktadır. Bu bilgilere göre Fevzi Kurtoglu (ö. 1945) ay yıldızın devletin nişanesi olmasını III. Selim dönemine dayandırmaktadır.²⁸⁵

Mahmud Şevket Paşa, (ö. 1913) silahtar bölüğünün sancağının sarı, sipahi bölüğünün sancağının kırmızı olduğunu ve her ikisinde de ikişer adet hilal bulunduğunu ifade etmektedir.

²⁸³ Eyice, “Ay Yıldız'ın Tarihi Hakkında”, ss. 40-41.

²⁸⁴ Turgud Işıksal, “3. Selim'in Türk Topçuluğuna Dair Bir Hatt-ı Hümayûnu”, *Tarih Dergisi*, 8/11-12 (2011), s. 182.

²⁸⁵ Müttekâid Miralay Ali, “Sancağımız ve Ay Yıldız Nakşı”, ss. 234-235; Kurtoglu, *Türk Bayrağı Ve Ay Yıldız*, s. 114.

Topraklı Süvarisi denilen tımarlı sipahilerin flamasında yeşil-kırmızı zemin üzerinde bir zülfikar ve dört adet sarı hilaller vardır.²⁸⁶ Alay sancaklarında ise hilal, zülfikar, kelime-i tevhid ve bazı surelerden ayetler bulunmaktadır. II. Mahmud devrinde (1808-1839) yeniçeriler kaldırılıp “Asakir-i Mensure-i Muhammediye” askeri bir teşkilat olarak kurulmuştur. Bu teşkilatın kuruluşunda dini düşünceler hakim olduğu için sancaklar üzerinde dini motifler kendini göstermiştir. II. Mahmud döneminde ve Abdülmecid yönetiminde (1839-1861) ay yıldızlı sancakların kullanılmaya devam ettiği görülmektedir. Abdülmecid’in ilk dönemlerinde tek hilal ve sekiz şualı yıldız kullanılırken 1844 yılında darb edilen altın ve gümüş paralarda beş şualı yıldızın yer almaya başladığı görülmektedir.²⁸⁷

II. Abdülhamid devrinde (1876-1909) tercih edilen bayrak şekillerini 1904’te Bahriye kolağalarından (deniz yüzbaşısı) Mehmet Salih Bey oluşturmuş ve Bahriye Nezareti’nce neşredilen Beyneddüvel işaret kayıtlarında yer almıştır. Özellikle I. Meşrutiyet devrinde on sekiz farklı tür ve ebatta bayrak olması bayrakların mevcudiyetine dair bir düzenleme yapılmasını gerekli kılmıştır.²⁸⁸

Süreç içerisinde Türkiye Cumhuriyeti’nin milli bayrağı haline gelen hilal ve yıldız 22 Ekim 1925’te “Sancak Talimatnâmesi” (bayrak yönetmeliği) kararnamesiyle, bayrağın ölçüleri, ay yıldızın nerede duracağı ve bayrağın nasıl imal edileceği tespit edilmiştir. Alay sancaklarında ise;

“İki katlı kırmızı ipek kumaş üzerine sarı sırma ile hilal ve yıldız işlenmiş, hilalin sağında cumhuriyeti işaret eden ‘T.C.’ harfleri ve C harfi içine de sancak numarası işlenmiştir. Cumhuriyet güneşinin huzmeleri hilale doğru uzanmışlardır. Sancağın sol alt yakasında hangi alaya ait olduğu yine sarı sırma ile işlenmiştir. Sancağın etrafı sarı sırma şerit ile çerçevelemiş dış şeridin sırma saçakları sancağa daha fazla güzellik vermiştir. Sancak gönderinin üzerinden bakıldığında hilal ve yıldız ihtiva eden pirinçten yapılmış iki tuğ göze çarpar.”²⁸⁹

29 Mayıs 1936’da Türk Bayrağı’nın yapımı, şekli ve özelliklerinin ayrıntılı olarak açıklandığı 2994 numaralı “Bayrak Kanunu” ile 5 Haziran 1936 tarih 3332 numaralı Resmi Gazete’de belirlenmiştir. 22/9/1983 tarihinde 2893 numaralı kanunla TBMM tarafından bayrağın selamlanması, çekilmesi ve indirilmesi, örtülebileceği yerler, yarıya çekilmesi kullanımı ve yasakları hakkında hükümler konulmuştur.²⁹⁰

Hilal sembolünün kullanımı Osmanlı Devleti üzerinde bayrak, resim, gravür ve para gibi birçok eşya üzerinden takip edilebilmektedir. Bununla birlikte bayrak ve sancaklarda yalnızca bir veya üç hilal sembolünün kullanılmış olmasından hilalin devlet alameti haline

²⁸⁶ Mahmud Şevket Paşa, *Osmanlı Askeri Teşkilatı ve Kıyafeti*, s. 27.

²⁸⁷ Kurtoğlu, *Türk Bayrağı Ve Ay Yıldız*, ss. 126, 132-133.

²⁸⁸ Soysal, “Tarihsel Süreçte Bayrak ve Sancaklarımız”, s. 225.

²⁸⁹ Kurtoğlu, *Türk Bayrağı Ve Ay Yıldız*, s. 136.

²⁹⁰ Soysal, “Tarihsel Süreçte Bayrak ve Sancaklarımız”, s. 227.

geldiği anlaşılmaktadır. Osman Gazi'ye verilen beylik sancağında hilalin kullanılmasından onun döneminden itibaren başladığı anlaşılmaktadır. XVI. yüzyılda Batı, Osmanlı Devleti'ni hilal ile sembolize etmiştir. III. Selim'den itibaren ise ay yıldız sembolü tamamen yerleşmiştir. Abdülmecid döneminin başlarında sekiz köşeli olan yıldız sonrasında beş köşeli hale getirilmiştir. Böylece hemen hemen günümüze yakın olabilecek ay yıldız formu ortaya çıkmıştır.

2.2. Hilal Sembolünün Kökeni

Geçmişten günümüze değin hilal sembolünün menşesine dair tartışmalar ortaya çıkmış ve bazı teoriler öne sürülmüştür. Bunlardan ilkinde göre hilal ve yıldız Mezopotamya kökenlidir. Diğer bir görüş ise Türklerin hilali kullanmasının milattan bin yıl öncesinde dahi görüldüğü ve hilal ile yıldızın Türkler aracılığıyla Anadolu'ya geçmiş olduğudur. Son olarak hilalin Bizans'ın etkisiyle Türkler arasında yaygınlaşarak sembol haline geldiği iddia edilmiştir.

2.2.1. Mezopotamya Kökenli Varsayımı

Mezopotamya'da Ay tanrısı Sin ya da Nanna yalnızca çivi yazılarındaki mitolojik metinlerde değil edebi eserlerde de yer yer geçmektedir. Ayın büyüyüp küçülerek şeklinin değişmesi nedeniyle boynuzlara sahip olduğuna inanılarak “vahşi boğa” olarak adlandırılmıştır. Ay tanrısından gökyüzünde yıldızları süren bir çoban ve Sümerce “dilim-babbar” anlamında gökte parlayan kase olarak söz edilmiştir.²⁹¹

Mezopotamya'da her tanrıya bir şehir ayrılarak öne çıkartılmıştır. Kralın aile üyelerinden birisi de rahip veya rahibe olarak ay tanrısı için inşa edilen tapınağa adanmıştır. Sümerlerden itibaren ay tanrısı hilal ile sembolize edilmiştir. Ay tanrısı, sözleşmelerde tanık ve kent koruyucusu şeklinde gösterilmiştir. Ay tanrısı, dikilitaşlar veya silindirlerden koruyucu özelliğinin yanında kaderi belirleyici ve hüküm verici olduğu anlaşılmaktadır.²⁹²

Akad döneminde kehanetlerde bulunmak için ayın evreleri gözlemlenmiştir. Bu sebeple ayın kaybolmasının önüne geçmek için çeşitli müzik aletleri çalınarak ritüeller gerçekleştirilmiştir. An, Anu gibi tanrıların yanı sıra ay tanrısı için de kurban törenleri yapılmıştır. Filistin bölgesi Alalah'ta MÖ. XVIII-XVII. yüzyıllara ait mühürde bir çubukta hilalin üzerinde dolunay ve bunun iki tarafında etekli iki insan bulunmaktadır. MÖ. 1850-1720 yıllarına ait olduğu tahmin edilen başka bir mühürde ise kutsal düğün betimlenmiştir. Bu

²⁹¹ Ömür Harmanşah, “Visualizing the Moon in the Ancient Near East”, *The Moon: A Voyage Through Time*, Aga Khan Museum, Toronto 2019, ss. 9-10.

²⁹² Karaboğa, *Demir Çağı'nda Anadolu'da Ay Tanrısı*, ss. 8, 10.

mühürde iki insanın arasında hilal ve dolunay yer almaktadır. Mühürdeki betimleme ay tanrısının bereket ve doğum ile ilişkisini göstermektedir. Ay tanrısı, dini yönünün yanında kralların yönetiminde de etkili olmuştur. Kral, halkın yönetiminde ay tanrısı ile siyasi gücünü desteklemiştir. Örneğin Naram-Sin (MÖ. 2260-2223) Sin Tapınağı'nı bu nedenle yenilemiştir.²⁹³ Asur döneminde de ay tanrısı koruyucu olma niteliğini, krallar ve halk üzerindeki konumunu devam ettirmiştir. Bu dönemde ay tanrısı için tapınak inşa edilmiştir. Yazıtlarda tanrı işareti olarak otuz rakamı (d 30) kullanılmıştır.²⁹⁴

Babil döneminde Marduk merkezde olduğu gibi ay tanrısı da yerini korumuştur. Ayın görünmediği zamanlar uğursuz olarak kabul edilmiştir. Bu zamanda baş tanrı Marduk, ay tanrısını yeraltında bulunan cinlerin saldırısından kurtarmıştır. Ay tanrısı kötü ruhlara ve güçlere karşı savaşarak karanlık ve aydınlık mücadelesi vermektedir. Sin, Hammurabi (MÖ. 1792) hanedanı mühürlerinde yer almıştır. Mari kentindeki sarayın duvarlarında ay tanrısını temsil eden boğa vardır. Başka bir duvar resminde hilal, kurbanlık boğaların alınlarında resmedilmiştir. Sonraki dönemlerde ise boğa genellikle Fırtına tanrısının simgesi olmuştur. Koruyucu gücü olan Sin, sınır taşlarında, silindir mühürlerde ve birçok kabartmada bulunmuştur.²⁹⁵

Arkeolojik verilerden elde edilen bilgilere göre Mezopotamya'da ay kültü birçok kentte bulunmakla birlikte kuzey yönündeki merkezi Harran, güney yönündeki merkezi ise Ur şehridir. Ur şehrinde Nanna, Harran şehrinde ise Sin öne çıkmıştır. Harran'da inşa edilen Ehulhul Tapınağı (mutluluk, neşe tapınağı), dönemin kralları için de ziyaret edilen bir merkez olmuştur. Annesi Adad Guppi'nin Ay tanrısı rahibesi olan Babil Kralı Nabonidus (MÖ. 556-539) döneminde Sin Tapınağı yeniden onarılmıştır. Bu döneme ait Harran ve çevresinde püsküllü bir çubuk üzerinde hilal formunun yer aldığı steller bulunmuştur. Bunlardan Pazarcık'ta bulunan stel, Geç Hitit devrinde anlaşmazlıklara tanık ve ilahi arabulucu olan Luvise Ay Tanrısı "Arma" ile ilişkilendirilmiştir.²⁹⁶

2.2.2. Bizans Kökenli Varsayımı

Hilal, Bizans İmparatorluğu'nun bayraklarında kullanılmıştır. Hilal ya da ay yıldızın Bizans kökenli olduğunu savunanlara göre MÖ. 340 yılında Makedonya krallarından Büyük İskender'in babası II. Philip, (MÖ. 359-336) İstanbul'u kuşattığı zamanlarda karanlık bir gecede birden hilal etrafı aydınlatmıştır. Bu sayede halk gece baskınına fark etmiş ve kuşatma

²⁹³ Karaboğa, *Demir Çağı'nda Anadolu'da Ay Tanrısı*, ss. 13-14.

²⁹⁴ A. K. Grayson, *Assyrian Rulers of the Early First Millennium BC I (1114-859 B.C.)*, University of Toronto Press, Toronto, Buffalo, London 1991, ss. 12, 196, 222, 239, 257.

²⁹⁵ Karaboğa, *Demir Çağı'nda Anadolu'da Ay Tanrısı*, s. 15.

²⁹⁶ Harmanşah, "Visualizing the Moon in the Ancient Near East", ss. 10-11.

başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Bizans halkı hilali bir çeşit ilahi yardım olarak görmüş ve armalarına ve sikkelerine yerleştirmişlerdir.²⁹⁷ Bu dönemde Konstantinopolis'i kurtaran parlak hilal ve yıldızı pagan kimseler Diana'nın sembolü, Hristiyan otoriteler tarafından Meryem Ana ve İsa'nın sembolü olarak görülmüştür. 1453'te Konstantinopolis'in fethedilmesiyle II. Mehmed, (1451-1481) hilali imparatorluğunun sembolü olarak benimsemiş ve yavaş yavaş tüm İslam dünyasına yayılmıştır. 1793'te ise III. Selim hilalin yanına bir de yıldız eklemiş ve 1844'te beş köşeli yıldız dönüşmüştür. Ayın evreleri nedeniyle İslam dünyasında hilal farklı biçimlerde kullanılmıştır.²⁹⁸

Bizans'ta kullanılan hilalin kökeni Yunan tanrıçası Hekate'ye ve aynı zamanda Makedonya kralı Filip ile ilgili anlatıdan dolayı Mezopotamya ile kurulmuş olabilecek temasa dayandırılmaktadır. Antik çağda her tanrının bir şehirle ilişkilendirilmesi sebebiyle Avrupa, Afrika ve Kuzey Afrika bölgelerinin bağlantı noktası olan Bizans, geleneğe göre Hekate ve Hristiyan şehri olduğunda Meryem Ana'nın şehrine dönüşmüştür. Hekate'ye ait ikonlardan ziyade Meryem Ana ikonografileri yaygınlık kazanmış ve Justinian (ö. 565) tarafından kutsal bilgelik anlamına gelen Ayasofya inşa edilmiştir.²⁹⁹

Ay ve yıldızlar, gezginlerin yollarını takip edebilmelerinde yardımcı olması nedeniyle iyi çoban olarak betimlenen Mesih için de sembol haline gelmiştir. Hristiyan ikonografisinde ay ve yıldız, Ortaçağ öncesinde İsa Mesih'in ikinci kez gelişi ve son yargıyı temsilinde yer almıştır. Ay, Mesih'in insanların ruhlarına kurtuluş ya da cezalandırmayı sağlayacağı gücünü temsil etmektedir. Bu anlamda Mesih ve Mezopotamya'nın ay tanrısının kaderi belirleyici yönüyle bir ilişki kurulmaktadır. Toplumların çeşitli etkileşimleriyle Yunan medeniyetine karışan semboller, Hristiyanlığı benimsemeleriyle birlikte Bizans ikonografisi içinde yaygın hale gelmiştir.³⁰⁰ Muhtemelen Venüs-Afrodite'e bağlılığı gösteren tapınım, Fenike ve Kıbrıs aracılığıyla Yunan medeniyetinde gerçekleşmiştir. Hristiyan aleminde ay ve yıldız, Meryem Ana ve Vaftizci Yahya için de öne çıkarılarak para gibi nesnelerde karşılık bulmuştur.³⁰¹

Roma imparatorlarından Caracalla (211-217) ve Julian, (361-363) Harran'da Ay tanrısının tapınaklarını ziyaret ederek tazimde bulunmuşlardır. Roma döneminde çok tanrılı inançların olmasıyla imparatorlar ay tanrısı için saygı ve tazimde bulunmuşlardır. Caracalla,

²⁹⁷ Mahmud Şevket Paşa, *Osmanlı Askeri Teşkilatı ve Kıyafeti*, s. 29; Edgar J Banks, "The Origin of the Crescent and the Star", *The Open Court*, 7 (1908), s. 387.

²⁹⁸ Sergeant Rodrigues, "Islam and Symbolism", *Military Review*, (2008), s. 110.

²⁹⁹ Paul Krause, "The Mesopotamian Origins of Byzantine Symbolism and Early Christian Iconography", *Valley Humanities Review*, 6 (2015), ss. 8-9.

³⁰⁰ Krause, "The Mesopotamian Origins of Byzantine Symbolism and Early Christian Iconography", ss. 10-12.

³⁰¹ William Frazer, "Description of the Brass Matrix of an Ancient Seal Belonging to the Augustinian Hermits, with an Account of the Monastery of the Holy Trinity, near Dublin, and Observations on the Symbolism of the Crescent Moon and Star", *Proceedings of the Royal Irish Academy. Polite Literature and Antiquities*, 2 (1879), s. 469.

Ehulhul Tapınağını ziyaret ettiği zaman suikaste uğrayarak öldürülmüştür. İmparator Julian da İran ve Hindistan seferlerinden önce Harran'da Sin Tapınağı'nı ziyaret ettikten sonra ordusuyla yola çıkmıştır.³⁰²

Caracalla devrinde Antoninianus isimli gümüş sikke darbedilmiştir. Bu sikkelerde imparatoriçelerin tasvirinde hilal ve imparatorlarda ışınlı taç bulunmaktadır. Türkiye'nin çeşitli müzelerinde bulunan Roma sikkelerine bakıldığında hilal sembolü I. Philippus'un eşi imparatoriçe Marcia Otacilia Severa (244-249), Gallienus'un karısı Cornelia Salonina (253-268), Marcus Aurelius'un (161-182) tasvir edildiği sikkelerde; Ay tanrısı Men tasvirinin olduğu sikkeler Commodus (179-192), Septimius Severus (193-211) ve karısına ait sikkede yer almaktadır. Herennia Etruscilla (249-251), omuzlarında hilal tasviri ve Dionysos ile betimlenmiştir. Trebonianus Gallus (251-253) sikkesinde ise Ay tanrısı Selene'nin omuzlarında hilal ve yedi tane yıldız mevcuttur.³⁰³

Demir çağı ve Hellenistik dönemlerden Slav devletlerine kadar farklı örnekleri görülen hilal şekilli küpelere Bizans döneminde de rastlanılmaktadır. Muğla'da Değirmendere mevkinde yapılan kazı çalışmalarında bulunan mücevher kutusunda hilal şeklinde küpeler ortaya çıkarılmıştır. Takıların diğer benzerleriyle mukayese edildiğinde XI. yüzyıla ait olduğu tahmin edilmektedir.³⁰⁴

2.2.3. Türk Kökenli Varsayımı

Hilal sembolünün İstanbul'un fethinden sonra Bizans'tan Türklere geçtiği iddiasının aksine fetihten önce de kullanıldığı anlaşılmaktadır. Bunun en açık örneği İstanbul'un fethinden önce Endülüslü Hami'nin çizdiği haritada Moğol istilasının haricinde kalan İslam ülkelerinde hilal ya da üç hilal motifli bayrakların yer almasıdır. Bununla birlikte Şiî Fatımîlerin savaşlarda hilal şeklinde nazarlıklar takmışlardır. Haçlı Seferlerini anlatan minyatürlerde Haçlıların kalkanlarında bulunan haç sembolüne karşılık Müslümanların kalkanlarında hilal yer almıştır. Böylece hilal, Hristiyanlar nezdinde İslam'ın sembolü olarak görülmeye başlanmıştır. Kudüs kralı III. Baudouin (1143-1163), Kubbetü's-Sahra ve Mescid-i Aksa'nın yer aldığı mühründe, Hristiyanların ve Müslümanların hakimi olduğunu göstermek için yapıların birinde haç diğerinde hilal sembolünü kullanmıştır. Buna göre hilal sembolü, en geç XII. yüzyılda İslam'ın sembolü olarak mimariye yerleşmiştir.³⁰⁵

³⁰² J. H. Stuart, *The Roman Empire*, London, 1908, s. 262; Gündüz, *Anadolu'da paganizm*, s. 34.

³⁰³ Ömer Can Taşpınar, *Akşehir Arkeoloji Müzesi'nde Yer Alan Roma Dönemi Sikkeleri*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi Tezi), Anadolu Üniversitesi, Eskişehir 2021, ss. 61, 72, 98, 105, 106, 107, 121,122.

³⁰⁴ Bilal Söğüt - Ertay Yıldırım, "Stratonikeia Değirmenderesi'nden Doğu Roma Mücevher Grubu", *Cedrus*, 8 (2020), s. 403.

³⁰⁵ Sargon Erdem, "Alem", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 2, s. 354.

Karahanlı dönemine (840-1212) ait sikkeler üzerinde hilal ve içinde hükümdarlara dair bazı Arapça ifadelerin olduğu görülmektedir. Buhara’da Arslan İlig Yusuf (1025-1032) için basılmış olan sikkede ve Hotan’da kırmızı renkli bayrağın gönder aleminde Arapça ibareler ve hilallerin kullanıldığı anlaşılmaktadır.³⁰⁶ Hilal sembolü Sasaniler zamanında kullanıldığı gibi İslam hakimiyeti altına geçtikten sonra da kullanımı devam etmiştir. Gazneli Sebük Tekin’in ordusunda Acemce mahçe olarak geçen hilalin kullanıldığı ifade edilmektedir. Daha sonra Selçuklularda, Harizmşahlarda, İlhanlılarda yer almıştır. Eski İslam devletlerinden Fatimilerde, Afganistan’da bazı Türk ve Karluk emirlerinin sikkelerinde ay yıldız rastlanılmıştır.³⁰⁷

Hilal sembolü, Türklerin İslam’a geçmeleriyle birlikte yaygınlık kazandığı gibi İslam’ın kabulünden önce de Türk kültüründe görülen sembollerden biridir. Kut inancıyla ilişkili olarak gücün ve meşruiyet kazanmanın dini temelli olduğu ve Türklerin gök ibadeti kozmolojisinde astral motiflerin öne çıktığı görülmektedir. Buna göre hilal, İç Asya’da proto-Türklerin baş bayraklarında ve Kuşan sikkelerinde de beş köşeli yıldızla birlikte yer almıştır. Göktürk yazılarında fonogram olarak ay yıldız sembolünün kullanıldığı görülmektedir. VI-VIII. yüzyıllarda Kırgız Türklerine ait Kara-yüs yazıtında kün-ay motifi bulunmaktadır.

IX-X. yüzyıllara ait Uygur duvar resminden kopya edilmiş bir Budist aleminin çiziminde kün-ay motifi bulunmaktadır. Henüz İslam’ı tanımayan Türkler, hilali bina alemlerinde kullanmışlardır. Öte yandan Anadolu’da Selçukluların Orta Asya’dan aldıkları parlak ay olarak açıklanan küre şekilli monçuk alemler ile Hitit ve Friglerin de kullandığı boynuz şekilli alemler yapılmaya başlanmıştır. Yunan mimarisinde de görülen boynuzlu alemler güç ve kuvvetin sembolü olarak ve koruyucu olma özelliğiyle binalarda kullanılmıştır. Mezopotamya’da ay tanrısının sembolü olan hilal ile binalarda kullanılan alemler arasında ilişki kurulmuştur. Ancak Orta Asya’dan gelen monçuk, hilal alemler ve boynuz alemler formları itibariyle birbirlerine benzetilse de ayrı ayrı oluşmuşlardır.³⁰⁸

Göksel semboller, İslam’dan önce Türk dokuma ve kumaşlarında bitki ve hayvan motifleriyle birlikte yaygın olarak yer almıştır. İslam’ın kabulünden sonra da Türk-İslam kültürü içinde çeşitli alanlarda ikonografik yansımaları olmuş ve devletin alameti olarak bayrak ve sancaklarda kullanılmıştır. Hilalin yanındaki yıldız ise köşelerinin sayısına göre farklı anlamlarda kullanılmıştır. Yıldızın beş köşeli olması mükemmelliği ifade ederken altı köşeli olması evlilik ve beraberlik anlamlarındadır. Yıldızın yedi köşeli olarak kullanımı

³⁰⁶ Esin, “Kün-Ay. Ay Yıldız Motifinin Proto-Türk Devrinden Hakanlılara Kadar İkonografisi”, ss. 102-103.

³⁰⁷ Köprülü, *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri*, ss. 158-160.

³⁰⁸ Erdem, “Alemin Tarihçesi ve Monçuk, Hilâl Boynuz Alemlerin Menşeleri Üzerine”, ss. 112-114.

ebemkuşağı ve doğanın alameti olmuştur. Sekiz köşeli kullanımı ise güç ve iktidarın sembolüdür.³⁰⁹

Hilal sembolü, Orta Asya’da Sibiry ve Orhun Türk dönemlerinde piktogramlarında, Kuşan ve Ak Hunlar devrinde görülmüştür. Taşkent, Soğd, Kabil, Fergana ve Tohoristan bölgelerinde Göktürklerle ait paralar tespit edilmiştir. VII-VIII. yüzyıllara tarihlenen Göktürk sikkeleri üzerinde sıklıkla ay yıldızın kullanılmıştır. Sikkeler üzerinde kağan için farklı unvanlar ile özellikle ay yıldız ve kuş, kurt gibi tasvirler vardır.

³⁰⁹ Soysal, “Tarihsel Süreçte Bayrak ve Sancaklarımız”, s. 223.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

İSLAM'DA HİLAL SEMBOLÜ

Bu bölümde İslam geleneğinde sembollerin neyi ifade ettiğine değinilmiş, Kur'an-ı Kerim ve hadis literatüründe, Yahudi-Hristiyan geleneğinde hilal sembolünün karşılığı irdelenmiştir. Ardından Türk-İslam geleneğinde hilal sembolünün bayrak, sancak ve alemler, mimari eserler, resmi vesikalar ve diğer eserler üzerindeki yansımalarına yer verilmiştir.

3.1. İslam'da Semboller

Din, insanın hayatını kuşatır ve semboller aracılığıyla kutsal ifade eder. “Açıklanamazın ifade biçimi” olan semboller, kutsalın tezahürünün evrende yansımaları sağlamaktadırlar. İslam'ın temel metinlerinde muhkem anlatımların yanında sanat ve edebiyat alanlarında olduğu gibi aşkın olmasıyla anlamı örtük kalan ve dolaylı olarak kendisine çağrışım yapılan kavramlar vardır. Kur'an-ı Kerim'i meydana getiren lafzi karakterler, enfüsî ve afâkî varlıklar yalnızca somut olarak kendileri değil, yerine ikame edildikleri başka bir olguyu ifade ettikleri için simgeseldirler. Buna göre semboller nesnel olanın vasıtasıyla manevi bir öze, hakikate doğru bir giriş kapısı, eşik görevindedir. Soyut ve tinsel olanın bu dünyaya ait sınırlar içinde anlamlandırılma çabasıdır. Müfessir Alûsî, (ö. 1854) manaların semboller ve diğer başka somut benzerliklere ihtiyaç duyduğundan bahseder. Manevi ve mistik olan, somut ve duyularla algılanabilir halde olan nesneler aracılığıyla sezilenerek meydana çıkarılmaktadır.³¹⁰

Semboller gerek dini metinlerde sembolik dilin kullanımı gerek halka anlatımlarda dilin sınırlarının aşarak daha iyi ifade edilebilmesi için İslam düşünürleri tarafından ele alınmıştır. İlk İslam filozofu kabul edilen Kindî, (ö. 866?) semboller ile rüya arasında bağlantı kurarak musavvire kavramını kullanmıştır. Musavvire, nesnelerin algılanan formlarının zihinde oluşmasını sağlayan güç, tasavvur gücüdür. Nefsin güçlerinden olan musavvire, uyanık halin aksine uykuda daha etkin ve derinleşmiş vaziyettedir. Çünkü uyanırken duyu verileri işlevlerini sürdürmektedir. Fakat uyku halinde tasavvur gücü tek başına daha güçlüdür. Söz konusu uyku halinde musavvire, maddelerin tinsel suretlerinin görünmesini sağlamaktadır. Rüya ise nefsin duyuları değil düşüncüyü kullanmasıdır. Başka bir ifadeyle rüya, duyuların devre dışı kalarak düşüncenin işletilmesiyle tasavvur gücü sayesinde suretlerin nefisteki izlenimidir. Bu sebeple musavvire, sembol üretmektedir. Kindî'ye göre

³¹⁰ Şehâbeddin Mahmûd Âlûsî, *Rûhu'l-Meânî*, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut t.y., c. XXX, s. 168; akt. Sadık Kılıç, “Sembolün Gücü ve İslam'da Semboller”, *Diyanet İlmî Dergi*, 49/3 (2013), s. 11.

canlı olan nefis, olayları daha önceden ya aynıyla ya da semboller aracılığıyla bildirmektedir. Nefis arınmış ve algılama gücü haber almaya hazırsa olayları aynıyla haber vermektedir. Eğer kişinin idraki zayıf ve haber almaya hazır vaziyette değilse geleceğe dair haberler semboller vasıtasıyla anlaşılmaktadır. Bir örnek vermek gerekirse rüyada yolculuk bildirilecek ancak kişinin idraki buna hazır değilse uçuş haliyle sembolize edilir.³¹¹

Farabi (ö. 950) ise Kindî'ye nispeten daha sistemli bir şekilde sembollerini tahayyül gücü ile yeniden ifade etmiştir. Kökü “hale” fiiline dayanan tahayyül, bir şeyi gözünün önüne getirmek ve canlandırmak manalarında. Tahayyül gücü duyulardan elde ettiği verileri saklama, bunları birleştirip ayırma ve sembollerle benzerini yeniden üretme fonksiyonlarına sahiptir. Aynı zamanda tahayyül gücü eyleme sevk etme niteliği taşımaktadır. Farabi'ye göre tahayyül, aklın gücüne nazaran insan üzerinde daha etkilidir. Peygamber veya filozoflarda bu yeti çok güçlüdür. Faal Akıl'la ittisal kurulmasıyla vahiy alırlar. Başka bir deyişle bilkuvve akıl sahibi bilfiil ve sonrasında müstefad akıl seviyesine ulaşmasıyla Faal Akıl ile aracısız bağlantı kurulabilecektir. Faal Akıl, bazen taakkül gücü aracılığıyla tahayyül gücüne erişir. Bu durumda tahayyül gücüne aktarılanlar sembolleşir. Bazen de Faal Akıl tikellerle akledilenleri doğrudan tahayyül gücüne sembol olarak aktarır. Buna göre dini semboller Faal Akıl'dan tayin edilmektedir.³¹²

Gazali (ö. 1111) sembollerin kaynağını bilinçdışı göstererek levh-i mahfûzda kayıtlı olduğunu ifade etmektedir. Sembollerin yansıdığı yer olan kalp, gayb ve şehadet alemine bakmasıyla iki yanlıdır. Kalbin görünmeyen alemini gören tarafında bir hakikat zuhur ettiğinde görünen aleme bakan tarafına doğru parlar. Kalp görünmeyen aleme vahiy, ilham ve keşif yoluyla açılır. Kalbin gayb alemindeki sembollerini, şehadet aleminde manevi gözü kapalı olan insanlara bazı şartların yerine gelmesiyle rüyalarla, peygamberlere ise basiretleri açık olması nedeniyle hem uykuda hem uyanıkken görünürler. İnsan da uykuda kalple arasındaki perde kalktığı için kalbe yansıyanları hayal gücü vasıtasıyla sembolleştirir ve dolayısıyla uyandığında hatırlar. Gazali'ye göre Allah, melek ve şeytan tarafından gelen rüyalar vardır. Allah'tan gelen rüyalar açıktır. Meleklerden gelen rüyalar sembolik olması nedeniyle yoruma ihtiyaç duyarken şeytandan gelenler yalan olduğu için tabir edilmez. Sembollerin kaynağından birinin rüya olması sebebiyle rüya görenin ahlakı ve yaşamı, sembollerin sıhhati için etkilidir.³¹³

³¹¹ Enver Uysal, “Kindî Felsefesinde ‘Hayal Gücü’ Kavramı”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 22/2 (2013), ss. 5-8.

³¹² Tokat, *Dinde Sembolizm*, ss. 119-128.

³¹³ Çetin, “Sembolizmin Psikolojisi”, ss. 103-105.

Sühreverdî (ö. 1191) risalelerinde zahiri anlamın aksine sıkça sembolik ifadelere yer vermiştir. Sembollerin kaynağı olarak misâl aleminden bahsetmiştir. Misâl alemi, bilinen ve hissedilebilen alem arasında kozmolojik bir gerçekliktir. Bu şekilde adlandırılması misâl aleminin maddi alemde daha üstün olması nedeniyledir. Soyut varlıklar alçalarak tıpkı rüyada görüldüğü gibi somut bir form kazanarak maddi alemde belirirler. Mahsus alemde gerçekleşen şeyler misâl aleminin hakikatlerini ortaya koymaktadır. Hayal aleminin arketipleri ise ruhlar aleminin yansımasıdır. Ona göre soyut ve maddi alemin arasında bulunan hayal aleminin keşfi riyazetle gerçekleştirilebilir. Kişi riyazet sayesinde emellerinden ve nefsinin getirdiklerinden temizlenerek semboller alemine dair bilgileri elde edebilmektedir.³¹⁴

İbn Rüşd (ö. 1198) insanın uykudayken dış idrakleri kapalı olduğu için iç idraklerinin kusursuz hale gelerek Faal Akılla irtibatının olduğunu ifade etmektedir. Peygamberler sembollerini vahiy ile alırken insanlar ise sadık rüyalarla alır. Faal Akıl ile gelen bilgilerin kişinin akıyla elde edebileceği bilgiden daha üstün olduğundan bahsetmektedir. İbn Rüşd, bu bilgilerin doğrudan alınması ve akıl ötesi olması sebebiyle mükemmel olduğunu ileri sürmüştür. Bununla beraber diğer İslam düşünürlerinden farklı olarak yalancı rüyaları da önemsemiştir. Çünkü bu rüyalarındaki semboller de bireyin beden ve ruh sağlığıyla ilgili ipucu verebilmektedir. Ona göre her insan farklı tasavvurlarda bulunabildiği için rüyalarda da farklılıklar görülmektedir. Bu nedenle insanlar yaşadıkları mekan, zaman ve topluma özgü rüyalar görebilmektedir. Buna göre rüya yorumcusu da sembolizme hakim, beden ve ruhen temiz bir kimse olmalıdır.³¹⁵

İslam geleneğinde sembol için kullanılan “şecâir شَعَائِرُ” kavramı Arapça kökenli “şeîra شعيرة” kelimesinin çoğuludur. Bunun dışında “şîâr شِعَار” ve “remz رمز” kelimelerinin kullanımına rastlanılmaktadır. Türkçe’de sembol olarak ifade edilen şeâir kelimesi, İslam’da kutsal kavramına karşılık gelmektedir.³¹⁶ Şeâir kavramının Kur’an-ı Kerim’e bakıldığında dört ayette ve bir ayette “Meş’ar-i Haram” şeklinde ifade edilmiş olduğu görülmektedir. Bunlar:

Tablo 3.1 Şeâir Kavramı Geçen Ayetler

“Şüphesiz Safa ile Merve Allah’ın (dininin) nişanelerindendir...” ³¹⁷	إِنَّ الصَّفَا وَالْمَرْوَةَ مِنْ شَعَائِرِ اللَّهِ
“Ey iman edenler! Allah’ın nişanelerine, haram aya, hac kurbanına, ...Kâ’be’ye gelenlere sakın saygısızlık	يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تُلْحُوا شَعَائِرَ اللَّهِ وَلَا الشُّهُرَ الْحَرَامَ وَلَا الْهَدْيَ وَلَا الْقَلَائِدَ وَلَا آمِينَ الْبَيْتِ الْحَرَامَ يَبْتَغُونَ فَضْلًا مِنْ رَبِّهِمْ

³¹⁴ Buşra Arslan Meçin, “Sühreverdî’nin İrfanî Risâlelerinde Misâl Âlemi Sembolü”, *Marifetname*, 9/1 (2022), ss. 251-252.

³¹⁵ Çetin, “Sembolizmin Psikolojisi”, ss. 106-107.

³¹⁶ İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, Dar Sader, Beyrut, 1414, c. 4, s. 414; İsfahânî, *Müfredât Kur’an Kavramları Sözlüğü*, ss. 524-525.

³¹⁷ el-Bakara 2/158.

etmeyin...” ³¹⁸	وَرَضُوا أَنَا
“Her kim de Allah’ın nişanelerini (kurbanlıklarını) yüceltirse, şüphesiz ki bu kalplerin takvasındandır.” ³¹⁹	ذَلِكَ وَمَنْ يُعْظِمِ شَعَائِرَ اللَّهِ فَإِنَّهَا مِنْ تَقْوَى الْقُلُوبِ
“Kurbanlık büyük baş hayvanları da sizin için Allah’ın dininin nişanelerinden kıldık...” ³²⁰	وَالَّذِينَ جَعَلْنَاهَا لَكُمْ مِنْ شَعَائِرِ اللَّهِ لَكُمْ فِيهَا خَيْرٌ
“...Arafat’tan ayrılıp (Müzdelife’ye) akın ettiğinizde, Meş’ar-i Haram’da Allah’ı zikredin...” ³²¹	لَيْسَ عَلَيْكُمْ جُنَاحٌ أَنْ تَبْتَغُوا فَضْلًا مِنْ رَبِّكُمْ فَإِذَا أَفْضَيْتُمْ مِنْ عَرَفَاتٍ فَاذْكُرُوا اللَّهَ عِنْدَ الْمَشْعَرِ الْحَرَامِ

Ayetlerden anlaşılacağı üzere şeâir, din içinde ayırt edici olan, kutsal görülen, eda edilmesi gereken belli ibadetler, alametler, nişaneler, Allah’a ait olan ve Allah’a itaati hatırlatan tüm dini sembollerdir. Meş’ar da Allah’a kulluğun alametlerinin bulunduğu mekan olarak Allah’ın şeâirlerindendir.³²² Aynı zamanda söz konusu simgelerin Allah’a yakınlık bağlamında önem kazandığı görülmektedir. Nitekim Bakara suresinin devamındaki 37. ayette kurbanın ne etinin ne de kanının değil yalnızca kişinin Allah’a kulluğu ölçüsünde Allah’ın nişanesi olan kurbanın anlam kazanacağı aksi takdirde bu sembollerin mahiyetinin eksik kalacağına değinilmektedir.

Bu bağlamda daha iyi anlaşılabilmesi için sembolün yapısına dair gösterge (signe), anlam (sens), özel gönderge (référent) ve metafizik olana gönderge olarak dört unsurdan bahsedilebilir.³²³ Bir örnek vermek gerekirse Hac menasikinde haccın ziyaret görevi olması gösterge; Müslüman bir kimsenin bazı rükunları yerine getirdiği ibadet mahiyeti anlam; nefsin kirlerinden arındırılması ve dini bilinçlenmesi özel gönderge; insanın tamamen zihni olarak Mutlak Varlık ile teması ise metafizik göndergedir.

Şeâirullah Allah’ın sembolleri iken dinin şeâiri ise Allah’a itaate çağıran şeylerdir. Aynı şekilde bir dinin alamet-i farıkası haline gelerek görüldüğünde o dini öne çıkan nesnelerde böyledir. Bu dini semboller topluma dini kimlik kazandırarak aidiyet duygularını güçlendirmektedir.³²⁴

³¹⁸ el-Mâide 5/2.

³¹⁹ el-Hac 22/32.

³²⁰ el-Hac 22/36.

³²¹ el-Bakara 2/198.

³²² İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, c. 4, s. 414; Selim Özarslan, “The Role of Prophet Abraham’s Shariah in the Formation of Islamic Symbols Şeâir-i İslâm’ın Oluşumunda Hz. İbrâhim (a.s.) Şeriatının Rolü”, *Diyanet İlmi Dergi*, 53/ 2 (2017), s. 13.

³²³ Jean Borella, *Dinsel Simgeliğin Bunalımı*, çev. Lütü Fevzi Topaçoğlu, İnsan Yayınları, İstanbul 2016, s. 16.

³²⁴ Özarslan, “Şeâir-i İslâm’ın Oluşumunda Hz. İbrâhim (a.s.) Şeriatının Rolü”, ss. 15, 20.

3.1.1. Kur'an-ı Kerim'de Ay

“Hilal هلال”ın çoğulu olan “ehille اهلة” kelimesi Kur'an-ı Kerim'in bir yerinde “kamer” kelimesi ise yirmi yedi ayetinde geçmektedir. Hilal, insanların ayı ilk gördükleri ince halidir. Arapça “helle هَلَّ” kökünden türeyen kelime haykırmak, tezahür etmek, parlamak ve sevinmek anlamlarını içermektedir. Bu bağlamda Müslümanlar hilale sevinç, mutluluk ve diriliş gibi anlamlar yüklemişlerdir. Hilal görüldüğünde kişinin kelime-i tevhidi söylemesi ve bu manaya benzetilerek çocuğun yüksek sesle ağlamasına da “ihlâl اهلال” ve “istihlâl استهلال” denilmiştir. Ayın hilalden sonraki hallerine kamer denilir. Bunun sebebi onun diğer yıldızların ışığına sahip olması ve parlaklığının onları geride bırakmasıdır.³²⁵

Tablo 3.2 Kamer Kavramı Geçen Ayetler 1

“Göge burçlar yerleştiren, orada bir ışık kaynağı ve aydınlatıcı bir ay yaratanın şanı çok yücedir.” ³²⁶	تَبَارَكَ الَّذِي جَعَلَ فِي السَّمَاءِ بُرُوجًا وَجَعَلَ فِيهَا سِرَاجًا وَقَمَرًا مُنِيرًا
“... Onların içinde nasıl ayı, bir ışık, güneşi de bir kandil yapmıştır?” ³²⁷	أَلَمْ تَرَوْا كَيْفَ خَلَقَ اللَّهُ سَبْعَ سَمَاوَاتٍ طِبَاقًا وَجَعَلَ الْقَمَرَ فِيهِنَّ نُورًا وَجَعَلَ الشَّمْسُ سِرَاجًا

İlgili ayetlerde ay “nur” ve bu kökten türemiş olan “münira” kelimeleri ile nitelendirilmiştir. Bunun sebebi ayın ışığını başkasından alarak dolaylı olarak aydınlatıcı rolünde olmasıdır. Ayetlerde “sirac” ile kullanılan güneş gibi ay önceleri ışığa sahiptir. Fakat ayın ışığı sonradan sönmüştür. Bu sebeple güneşten aldığı ışığı yansıtmaktadır.³²⁸

Taberi (ö. 923), Semerkandî (ö. 983) ve Süyûtî (ö. 1505) gibi bazı alimlerin tefsir rivayetlerinde önceleri ay ve güneşin eşit ışığa sahip oldukları fakat sonrasında ayların ve yılların hesaplanarak tarihlendirilmesi için aralarında farklılığın olduğu hikayelenir. Buna göre başlangıçta ay da güneş gibiymişken Cebrail kanatlarını üç kez ayın üzerinden geçirmesiyle ayın ısısını almış, parlaklığını azaltmış ve böylece gece kararmıştır. İlk kez Ebü's-Şeyh el-İsfahânî (ö. 979) tarafından nakledilen rivayet, ayın güneş karşısındaki konumuna dair bir yansıma olarak anlaşılabilir. Fakat ayın esas alındığı bir takviminin benimsenmesi, ayın ne kadar dikkate değer olduğunu da göstermektedir.³²⁹

Tablo 3.3 Kamer Kavramı Geçen Ayetler 2

“Sana, hilalleri soruyorlar. De ki: “Onlar, insanlar ve hac için vakit ölçüleridir...” ³³⁰	يَسْأَلُونَكَ عَنِ الْأَهِلَّةِ قُلْ هِيَ مَوَاقِيتُ لِلنَّاسِ وَالْحَجِّ
“... Geceyi dinlenme zamanı, güneşi ve ayı da ince	وَجَعَلَ اللَّيْلَ سَكَنًا وَالشَّمْسُ وَالْقَمَرُ حُسْبَانًا ذَلِكَ تَقْدِيرُ الْعَزِيزِ

³²⁵ İsfahânî, *Müfredât Kur'an Kavramları Sözlüğü*, ss. 811, 1046.

³²⁶ el-Furkân 25/61.

³²⁷ Nûh 71/15-16.

³²⁸ Mahmut Kaya, “Ay (Kur'an ve Hadis)”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 4, s. 182.

³²⁹ Walid A. Saleh, “From Timekeeper to Dimmed Sun The Moon's Long Shadow in the Qur'an and Islamic Literature”, *The Moon: A Voyage Through Time*, Aga Khan Museum, Toronto 2019, s. 19.

³³⁰ el-Bakara 2/189.

birer hesap ölçüsü kıldı... ³³¹	الْعَلِيمُ
“O, güneşi bir ışık, ayı da bir aydınlık (kaynağı) kılan, yılların sayısını ve hesabı bilmeniz için ona menziller takdir edendir...” ³³²	هُوَ الَّذِي جَعَلَ الشَّمْسُ ضِيَاءً وَالْقَمَرَ نُورًا وَقَدَرَهُ مَنَازِلَ لِتَعْلَمُوا عَدَدَ السِّنِينَ وَالْحِسَابَ مَا خَلَقَ اللَّهُ ذَلِكَ إِلَّا بِالْحَقِّ يُفَصِّلُ الْآيَاتِ لِقَوْمٍ يَعْلَمُونَ
“Biz geceyi ve gündüzü (kudretimizi gösteren) iki alâmet yaptık. Rabbinizden lütuf isteyesiniz, yılların sayısını ve hesabını bilesiniz diye gece alametini giderip gündüz alametini aydınlatıcı kıldık. İşte biz her şeyi açıkça anlattık.” ³³³	وَجَعَلْنَا اللَّيْلَ وَالنَّهَارَ آيَتَيْنِ فَمَحْوُتًا آيَةُ اللَّيْلِ وَجَعَلْنَا آيَةَ النَّهَارِ مُبْصِرَةً لِتُبْتَغُوا فَضْلًا مِنْ رَبِّكُمْ وَلِتَعْلَمُوا عَدَدَ السِّنِينَ وَالْحِسَابَ وَكُلَّ شَيْءٍ فَصَّلْنَاهُ تَفْصِيلًا

Gece ve gündüz ve buna bağlı olarak ay ile güneş Allah’ın kudretinin nişanelerindendir. Ayetlerde bunların yılların hesaplanmasında faydalanılacak araçlar olduğuna değinilmiştir. Ayın şekilden şekle girmesi merak edilerek Hz. Muhammed’e neden hilalin önce ip gibi ince sonra daire haline gelmiş olduğu sorulmuş ve ayın hareketlerinin özellikle hac vakti gibi ibadetlerin vaktinin tayin edilmesinde ölçü olduğu bildirilmiştir.³³⁴ Ayın ve güneşin vaktin tayininde ayrı özellikleri olduğu görülmektedir. Güneş, namaz vakitlerinin belirlemede rol oynamaktadır. Kamer ise yıl, ay ve günlerin bilinmesini sağlamak ve ürünlerin olgunlaşarak istifade edilir hale gelmesini gerçekleştirmektedir. Nasıl ki güneş ile gün, ay ve yılların tespit edilmesi zor ise aynı durum kamer için de geçerlidir. Kamerin namaz vakitlerinin anlaşılmasında fayda sağlamasını beklemek beyhudedir.³³⁵

Tablo 3.4 Kamer Kavramı Geçen Ayetler 3

“O, âdetleri üzere hareket eden güneşi ve ayı sizin hizmetinize sunan, geceyi ve gündüzü sizin emrinize verendir.” ³³⁶	وَسَخَّرَ لَكُمُ الشَّمْسَ وَالْقَمَرَ دَائِبَيْنِ وَسَخَّرَ لَكُمُ اللَّيْلَ وَالنَّهَارَ
“O, geceyi, gündüzü, güneşi ve ayı sizin hizmetinize verdi...” ³³⁷	وَسَخَّرَ لَكُمُ اللَّيْلَ وَالنَّهَارَ وَالشَّمْسَ وَالْقَمَرَ

Şems ve kamer kavramlarıyla ifade edilmekte olan bu iki göksel cismin insanlara hizmet için verildiği aşikardır. Gündüz insanların rızık temin etmesine imkan sağlarken gece ise dinlenme vaktidir. Gece ile gündüz kendilerine takdir edildiği çerçevede seyir halindedirler. Güneş ve ay da insanlara kolaylık sağlaması için yaratılmış olan gezegenlerdir. Her ikisi de hiçbir eksilme veya uyumsuzluk olmaksızın kendi yörüngelerinde işleyişini

³³¹ el-En‘âm 6/96.

³³² Yûnus 10/5.

³³³ el-İsrâ 17/12.

³³⁴ Altuntaş - Şahin, *Kur‘ân-ı Kerîm Meâli*, 2007, s. 36 dipnot-57.

³³⁵ Mâturîdî, *Te‘vilâtü l-Kur‘ân Tercümesi*, c. 7, s. 25.

³³⁶ İbrâhîm 14/33.

³³⁷ en-Nahl 16/12.

sürdürmektedir. Bu ölçünün hiç bozulmadan aynı seyirde devam etmesi ise Allah'ın birliğine ve hikmetine işaret etmektedir. Aynı zamanda güneş ve ay ürünleri yetiştirmesi, kendilerinden yararlanılması ve günlerin, ayların, yılların tespit edilmesinde ölçüdürler.

Tablo 3.5 Kamer Kavramı Geçen Ayetler 4

“O, geceyi, gündüzü, güneşi ve ayı yaratandır. Her biri bir yörüngede yüzmektedirler.” ³³⁸	وَهُوَ الَّذِي خَلَقَ اللَّيْلَ وَالنَّهَارَ وَالشَّمْسَ وَالْقَمَرَ كُلٌّ فِي فَلَكٍ يَسْبَحُونَ
“Görmedin mi ki, Allah, geceyi gündüzün içine ve gündüzü de gecenin içine sokuyor. Güneşi ve ayı da koyduğu kanunlara boyun eğdirmiştir. Her biri belli bir zamana kadar akar gider...” ³³⁹	أَلَمْ تَرَ أَنَّ اللَّهَ يُولِجُ اللَّيْلَ فِي النَّهَارِ وَيُولِجُ النَّهَارَ فِي اللَّيْلِ وَسَخَّرَ الشَّمْسَ وَالْقَمَرَ كُلٌّ يَجْرِي إِلَىٰ أَجَلٍ مُّسَمًّى وَأَنَّ اللَّهَ بِمَا تَعْمَلُونَ خَبِيرٌ
“...Güneşi ve Ay'ı da koyduğu kanunlara boyun eğdirmiştir. Her biri belirli bir vakte kadar akıp gitmektedir...” ³⁴⁰	يُولِجُ اللَّيْلَ فِي النَّهَارِ وَيُولِجُ النَّهَارَ فِي اللَّيْلِ وَسَخَّرَ الشَّمْسَ وَالْقَمَرَ كُلٌّ يَجْرِي لِأَجَلٍ مُّسَمًّى ذَلِكُمُ اللَّهُ رَبُّكُمْ لَهُ الْمُلْكُ وَالَّذِينَ تَدْغُونَ مِنْ دُونِهِ مَا يَمْلِكُونَ مِنْ قِطْمِيرٍ
“Ayın dolaşımı için de konak yerleri belirledik. Nihayet o, eğrilmiş kuru hurma dalı gibi olur. Ne güneş aya yetişebilir ne de gece gündüzü geçebilir. Her biri bir yörüngede yüzmektedir.” ³⁴¹	وَالْقَمَرَ قَدَرْنَا مَنَازِلَ حَتَّىٰ عَادَ كَالْعُرْجُونِ الْقَدِيمِ لَا الشَّمْسُ يَنْبَغِي لَهَا أَنْ تُدْرِكَ الْقَمَرَ وَلَا اللَّيْلُ سَابِقُ النَّهَارِ وَكُلٌّ فِي فَلَكٍ يَسْبَحُونَ
“Güneş ve ay bir hesaba göre hareket etmektedir.” ³⁴²	الشَّمْسُ وَالْقَمَرُ بِحُسْبَانٍ

Ay ve güneşin zamanla artıp azalan menzillere sahip oldukları ayetlerden açıkça anlaşılmaktadır. Fakat bu değişim ay için bizzat kendinde meydana gelirken güneşteki değişim vakitlerde fark edilmektedir. Güneş, tutulmalar dışında hep aynı pozisyonda kalan bir gezegendir. Ay ise doğması ve batmasıyla, hilal halinden dolunaya ve dolunaydan yeniden hilal haline geldiği evreler sayesinde her vaktin ve saatin bilinmesine imkan vermektedir. Allah'ın nişanesi olan şems ve kamer, kendilerine emredildiği gibi kendi menzillerinde hareket etmektedirler. Onların kainatın yasalarına göre kendi menzillerinde hareket etmeleri ise insanlara vakitlerin belirlenmesinde yarar sağlamaktadır. Yasin suresi 39. ayette ay, şekil değiştirmesi yönüyle ilgili kuru hurma dalına benzetilmiştir. Tefsirlerde “urcûn” kelimesinin hurma salkımının kesildikten sonra ağaçta kalan sapı olduğu ve bir yılda eğrilip incelmeye yönüyle ayın doğup battığı hallerine benzediğine işaret edilmiştir.³⁴³

³³⁸ el-Enbiyâ 21/33.

³³⁹ Lokmân 31/29.

³⁴⁰ Fâtır 35/13.

³⁴¹ Yâsîn 36/39-40.

³⁴² er-Rahmân 55/5.

³⁴³ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân Tercümesi*, c. 12, ss, 101-102.

Tablo 3.6 Kamer Kavramı Geçen Ayetler 5

“...geceyi, kendisini durmadan takip eden gündüze katan, güneşi, ayı ve bütün yıldızları da buyruğuna tabi olarak yaratan Allah’tır...” ³⁴⁴	يُغْشِي اللَّيْلَ النَّهَارَ يَطْلُبُهُ حَثِيثًا وَالشَّمْسُ وَالْقَمَرُ وَالنُّجُومُ مُسَخَّرَاتٍ بِأَمْرِ اللَّهِ أَلَا لَهُ الْخَلْقُ وَالْأَمْرُ تَبَارَكَ اللَّهُ رَبُّ الْعَالَمِينَ
“Allah, gökleri gördüğünüz herhangi bir direk olmadan yükselten, sonra Arş’a kurulan, güneşi ve ayı buyruğu altına alandır. Bunların hepsi belli bir zamana kadar akıp gitmektedir...” ³⁴⁵	اللَّهُ الَّذِي رَفَعَ السَّمَوَاتِ بِغَيْرِ عَمَدٍ تَرَوْنَهَا ثُمَّ اسْتَوَى عَلَى الْعَرْشِ وَسَخَّرَ الشَّمْسَ وَالْقَمَرَ كُلٌّ يَجْرِي لِأَجَلٍ مُّسَمًّى يُدَبِّرُ الْأَمْرَ يُفَصِّلُ الْآيَاتِ لَعَلَّكُمْ بِلِقَاءِ رَبِّكُمْ تُوقِنُونَ
“...Geceyi gündüzün üzerine örtüyor, gündüzü de gecenin üzerine örtüyor. Güneşi ve ayı da boyun eğdirmiştir. Her biri belli bir zamana kadar akıp gitmektedir...” ³⁴⁶	خَلَقَ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضَ بِالْحَقِّ يُكَوِّرُ اللَّيْلَ عَلَى النَّهَارِ وَيُكَوِّرُ النَّهَارَ عَلَى اللَّيْلِ وَسَخَّرَ الشَّمْسَ وَالْقَمَرَ كُلٌّ يَجْرِي لِأَجَلٍ مُّسَمًّى أَلَا هُوَ الْعَزِيزُ الْغَفَّارُ
“Görmedin mi ki şüphesiz, göklerde ve yerde olanlar, güneş, ay, yıldızlar, dağlar, ağaçlar, hayvanlar ve insanların birçoğu Allah’a secde etmektedir...” ³⁴⁷	أَلَمْ تَرَ أَنَّ اللَّهَ يَسْجُدُ لَهُ مَنْ فِي السَّمَوَاتِ وَمَنْ فِي الْأَرْضِ وَالشَّمْسُ وَالْقَمَرُ وَالنُّجُومُ وَالْجِبَالُ وَالشَّجَرُ وَالدَّوَابُّ وَكَثِيرٌ مِنَ النَّاسِ وَكَثِيرٌ حَقٌّ عَلَيْهِ الْعَذَابُ وَمَنْ يُهِنِ اللَّهُ فَمَا لَهُ مِنْ مُّكْرِمٍ إِنَّ اللَّهَ يَفْعَلُ مَا يَشَاءُ

Ay ve güneş herhangi bir yarış içinde olmaksızın kendi yörüngelerinde birbirlerini takip etmektedirler. Biri diğerinin ışığını yansıtırsa da birbirleriyle çatışmadan vazifelerini yerine getirirler. Bir diğer deyişle Allah’ın kanunlarına uyarak kendilerine emredilen şekilde niteliklerini gerçekleştirmektedirler. Ay ve güneşin kendi menzillerini takip etmesi gibi evrendeki her şey belli bir düzen ve uyum içindedir. Kâinatta yaratılanların tümü fitrat üzeredir. Evrendeki bütün yaratılmışlar kendi bilinçleri nispetinde Allah’ı bilmekte ve itaat etmektedir. Aynı nizam ve ölçüde değişmeden ya da bozulmadan gece ve gündüzün, ay ve güneşin birbirine katılarak süregelmeleri Allah’ın kudreti ve birliğine delil mahiyetindedir. Bunun aksine insan ise yaratılış gayesini unutarak fitratına ters düşmektedir. İnsan, akıl ve irade sahibi olarak diğer yaratılmışlardan ayrılır. Her şey kendi türündeki yaratılış yasalarının oluşturduğu gücü nispetinde Rabbine boyun eğmektedir. İnsanın ise kendisine verilen vazifeleri yerine getirme hususunda seçim hakkı vardır. Kamer ve şems, ayetlerde Allah’ın nişaneleri olarak insana unuttuklarını hatırlatan varlıklardır.³⁴⁸

Tablo 3.7 Kamer Kavramı Geçen Ayetler 6

“Andolsun, onlara, “Gökleri ve yeri kim yarattı, güneşi ve ayı hizmetinize kim verdi?” diye soracak olsun	وَلَيْنِ سَأَلْتَهُمْ مَنْ خَلَقَ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضَ وَسَخَّرَ الشَّمْسَ وَالْقَمَرَ لَيَقُولُنَّ اللَّهُ فَأَنَّى يُؤْفَكُونَ
---	---

³⁴⁴ el-A‘râf 7/54.³⁴⁵ er-Ra‘d 13/2.³⁴⁶ ez-Zümer 39/5.³⁴⁷ el-Hac 22/18.³⁴⁸ Kaya, “Ay (Kur’an ve Hadis)”, s. 182.

mutlaka, “Allah” diyeceklerdir. O hâlde nasıl (haktan) döndürülüyorlar?” ³⁴⁹	
“Gece, gündüz, güneş ve ay Allah’ın ayetlerindendir. Güneş ve ay için secde etmeyin. Eğer Allah’a kulluk ediyorsanız, onları yaratan Allah’a secde edin.” ³⁵⁰	وَمِنْ آيَاتِهِ اللَّيْلُ وَالنَّهَارُ وَالشَّمْسُ وَالْقَمَرُ لَا تَسْجُدُوا لِلشَّمْسِ وَلَا لِلْقَمَرِ وَاسْجُدُوا لِلَّهِ الَّذِي خَلَقَهُنَّ إِن كُنتُمْ إِيَّاهُ تَعْبُدُونَ
“Ay’ı doğarken görünce “İşte Rabbim!” dedi. Ay da batınca, “Andolsun ki, Rabbim bana doğru yolu göstermezse, mutlaka ben de sapıklardan olurum” dedi.” ³⁵¹	فَلَمَّا رَأَى الْقَمَرَ بَازِعًا قَالَ هَذَا رَبِّي فَلَمَّا أَفَلَ قَالَ لَأِن لَّمْ يَهْدِنِي رَبِّي لَأَكُونَنَّ مِنَ الْقَوْمِ الضَّالِّينَ

İslam öncesi Cahiliye Arapları arasında putperestlik ve politeist inançlar mevcuttur. Gök cisimleri tanrı ve tanrıça olarak kabul edilip tapınılmıştır. Halbuki ay ve güneş insana menfaat sağlaması amacıyla yaratılmış olan Allah’ın alametlerindendir. Bu yüzden insanlara hizmet için yaratılan bu nişanelere tapınılması yasaklanmıştır. Bunun yerine onları da yaratan Allah’a kulluk edilmesi emredilmiştir. Hz. İbrahim’in kavmi de gök cisimlerini temsil eden putlara tapmıştır. Hanîflik üzere olan Hz. İbrahim, kavminin tapınım gösterdiklerine karşı onların gelip geçici olduğunu, asla tanrı olamayacaklarını ve dolayısıyla ilah olarak kabul edilemeyeceklerini tartışarak ortak koşulmaktan uzak olan Allah’ın birliğini ortaya koymuştur.³⁵²

Tablo 3.8 Kamer Kavramı Geçen Ayetler 7

“Kıyamet yaklaştı ve ay yarıldı.” ³⁵³	إِقْرَبَتِ السَّاعَةُ وَانْشَقَّ الْقَمَرُ
“Gözler kamaştığı, ay karanlığa gömüldüğü, güneş ve ay bir araya getirildiği zaman, o gün insan “kaçış nereye?” diyecektir.” ³⁵⁴	فَإِذَا بَرِقَ الْبَصَرُ وَخَسَفَ الْقَمَرُ وَجُمِعَ الشَّمْسُ وَالْقَمَرُ يَقُولُ الْإِنْسَانُ يَوْمَئِذٍ أَيْنَ الْمَفْرَجُ

Kıyamet alametlerinden biri olarak kamer ile şemsin birleşmeleri haber verilmiştir. Ayın yarılması hadisesinin kıyametin yaklaştığını gösteren bir olay olduğu belirtilmiştir. İnşikâku’l-kamer olarak ifade edilen bu konu hakkında ihtilaflar bulunmaktadır. Bir görüşe göre olay, Mekke’de Hz. Muhammed’in kendisinden mucize istenmesi üzerine parmağıyla aya işaret etmesiyle gerçekleşmiştir. Başka bir görüşe göre ise olay yarım ay tutulmasıdır.

³⁴⁹ el-Ankebût 29/61.

³⁵⁰ Fussilet 41/37.

³⁵¹ el-En’âm 6/77.

³⁵² “En’âm Suresi 76-79. Ayet Tefsiri - Diyanet İşleri Başkanlığı”, (30.12.2022), <https://kuran.diyanet.gov.tr/tefsir/En/C3%A2m-suresi/865/76-79-ayet-tefsiri>.

³⁵³ el-Kamer 54/1.

³⁵⁴ el-Kıyâmet 75/7-10.

Bazı müfessirler ise ayın yarılmasının kıyamete yakın bir zamanda vuku bulacağını zikretmektedir.³⁵⁵

Tablo 3.9 Kamer Kavramı Geçen Ayetler 8

“Hayır (öğüt almazlar). Aya andolsun!” ³⁵⁶	كَأَلَا وَالْقَمَرِ
“Yemin ederim şafağa, Geceye ve içinde topladıklarına, Dolunay hâlindeki aya ki, Şüphesiz siz hâlden hâle geçeceksiniz.” ³⁵⁷	فَلَا أَقْسِمُ بِالسُّفَى وَاللَّيْلِ وَمَا وَسَقَى وَالْقَمَرِ إِذَا اتَّسَقَ لَتَرْكَبَنَّ طَبَقًا عَنْ طَبَقٍ
“Güneşe ve onun aydınlığına and olsun. Onu izlediğinde Ay’a andolsun.” ³⁵⁸	وَالشَّمْسِ وَضُحَاهَا وَالْقَمَرِ إِذَا تَلَّيَهَا

İlahi bir düzene ve bazı olaylara dikkat çekilmesi için birçok ayette çeşitli varlıklara yemin edilmiştir. Kur’an-ı Kerim’e göz atıldığında kalem, duha vakti, tarık, incir ve zeytin gibi pek çok varlığa yeminde bulunulduğu kolaylıkla görülmektedir. Kendisine yemin edilen nesnelerden biri aydır. Müddessir suresinde aya, aydınlanmak üzere olan geceye ve aydınlanmak üzere olan sabaha; İnşikâk suresinde şafak vaktine, dolunaya ve geceye; Şems suresinde güneşe ve duhâ vaktine, aya, gündüze ve geceye yemin edilmiştir. Ayetlerde ayın ışığını güneşten alıyor olması ya da güneşi izleyerek ondan sonra ay ışığının ortaya çıkması, hilal yani ayın ilk görüldüğü halini ifade etmektedir.³⁵⁹

Hz. Yusuf, rüyasında parlak olan gök cisimlerini görmüştür. Tefsirlerde bu rüyanın peygamber olacağına işaret ettiği ve rüyasındaki gök cisimlerinin anne, baba ve kardeşlerinin temsili olduğu ifade edilmektedir.³⁶⁰

Tablo 3.10 Kamer Kavramı Geçen Ayetler 9

“Hani Yûsuf, babasına “Babacığım! Gerçekten ben (rüyada) on bir yıldız, güneş ve ayı gördüm. Gördüm ki onlar bana boyun eğiyorlardı” demişti.” ³⁶¹	إِذْ قَالَ يُوسُفُ لِأَبِيهِ يَا أَبَتِ إِنِّي رَأَيْتُ أَحَدَ عَشَرَ كَوْكَبًا وَالشَّمْسَ وَالْقَمَرَ رَأَيْتُهُمْ لِي سَاجِدِينَ
---	---

Kısaca Kur’an-ı Kerim’de ay, bir gök cismi olarak geçmekte ve astronomik özelliklerine değinilirken Allah’ı hatırlatan nişanelerden biri olduğuna dikkat çekilmektedir. Ay, hac ve diğer vakitler için zaman ölçütü olmasıyla Müslümanlar tarafından önem

³⁵⁵ İlyas Çelebi, “İnşikâku’l-Kamer”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 22, s. 344.

³⁵⁶ el-Müddessir 74/32.

³⁵⁷ el-İnşikâk 84/16-19.

³⁵⁸ eş-Şems 91/1-2.

³⁵⁹“Şems Suresi 1-10. Ayet Tefsiri - Diyanet İşleri Başkanlığı”, (30.12.2022), <https://kuran.diyanet.gov.tr/tefsir/%C5%9Eems-suresi/6044/1-10-ayet-tefsiri>.

³⁶⁰“Yûsuf Suresi 4-6. Ayet Tefsiri - Diyanet İşleri Başkanlığı”, (30.12.2022), <https://kuran.diyanet.gov.tr/tefsir/Y%C3%BBsuf-suresi/1600/4-6-ayet-tefsiri>.

³⁶¹ Yûsuf 12/4.

kazanmıştır. Hilalin görülmesiyle oruca başlanması ve bayram yapılması gibi sebeplerle sevinç, mutluluk gibi anlamlar yüklenmiştir.

3.1.2. Hadislerde Ay

Hz. Peygamber döneminde Cahiliye Araplarının güneş, ay ve yıldızların kendileri üzerinde etkileri olduğuna inandıkları birçok batıl ve hurafe inançlar mevcuttur. Bunlardan biri de ay ve güneş tutulmalarını sosyal hayatın içinde gördükleri olaylara bağlamalarıdır. Hz. Peygamberin on sekiz aylık oğlu İbrahim vefat edince bazı kimseler ay ve güneş tutulmasını göğün yas tutması şeklinde yorumlamışlardır. Oysa gezegenlerin hareketleri insanların davranış, tutum ve yaşadıkları olaylara bağlı değildir. Herhangi bir uğur ya da uğursuzluğa işaret etmezler. Ay ve diğer gezegenler yalnızca Allah'ın emrettiği haliyle görevlerini icra ederler. İnsanlar, kendilerine hizmet için yaratılmış olmalarına rağmen tam tersi bir tavırla bu göksel cisimlere pay biçerek farklı görevler yüklemeye çalışmışlardır. Hz. Muhammed, bu hurafe anlayışın terkedilmesi konusunda yol gösterici olmuş ve halkı uyararak tavsiyede bulunmuştur.

Tablo 3.11 Ay İle İlgili Hadisler 1

“Hz. Âişe'nin anlattığına göre Allah Rasûlü (s.a.v.) zamanında güneş tutulmuştur. Allah Rasûlü (s.a.v.) güneş yeniden açılana dek insanlara namaz kıldırmıştır. Ardından hutbe esnasında güneş ile ayın Allah'ın âyetlerinden olduğunu, birilerinin dünyaya gelmesi ya da vefatı ile tutulmadıklarını belirtmiştir. Onların tutulduğunu görünce Rabbi zikretmeyi ve tekbirde bulunmayı, namaz kılmayı ve sadaka vermeyi tavsiye etmiştir...”³⁶²	خسفت الشمس في عهد رسول الله صلى الله عليه وسلم، فصلى رسول الله صلى الله عليه وسلم بالناس، فقام فأطال القيام، ثم ركع فأطال الركوع، ثم قام فأطال القيام، وهو دون القيام الأول، ثم ركع فأطال الركوع، وهو دون الركوع الأول، ثم سجد فأطال السجود، ثم فعل في الركعة الثانية مثل ما فعل في الأولى، ثم انصرف، وقد انجلت الشمس، فخطب الناس، فحمد الله وأثنى عليه، ثم قال: إن الشمس والقمر آيتان من آيات الله، لا ينفكسان لموت أحد ولا لحياته، فإذا رأيتم ذلك فادعوا الله وكبروا، وصلوا وتصدقوا. ثم قال: يا أمة محمد، والله ما من أحد أغير من الله أن يزني عبده، أو تزني أمته، يا أمة محمد، والله لو تعلمون ما أعلم، لضحكتم قليلا ولبكيتم كثيرا
---	--

Hadislerde Mekkeliler tarafından Hz. Muhammed'in bir mucize göstermesinin istendiği rivayet edilmiştir. Ardından ay yarılmış ve Kamer suresinin başında yer alan iki ayet indirilmiştir. Ancak inkarcılar mucizeyi görmelerine rağmen yüz çevirmişlerdir. Ayın yarılmaması başka bir rivayete göre de ayın bir kısmının dağ üzerinde görünürken diğer kısmının dağ tarafından engellenmesiyle görünmemesi durumudur. Burada Hz. Peygamber'in Allah'ı şahit tuttuğu zikredilmektedir.³⁶³ Allah'ın ayetlerinden birisi aydır. Hz. Muhammed, ayın ve kainatı oluşturan her bir parçanın kendi vazifesini yerine getirerek Allah'a kulluk ettiğine değinmiştir. Bu gök cisimleri kendilerine tapınılması veya sebeplerin bağlanacağı bir niteliği

³⁶² Buhârî, *Buhârî*, Küsûf, 2 (No. 1044).

³⁶³ Özafşar - Görmez, *Hadislerle İslâm*, c. 1, s. 583.

taşımazlar. Fakat Allah'ın nişanesi olarak Allah'ın birliğine ve kudretine atıfta bulunurlar. Hz. Muhammed, gökte hilali gördüğü zamanlarda dua etmiştir.

Tablo 3.12 Ay İle İlgili Hadisler 2

“Allah’ım! Hilali üzerimize bereket, iman, esenlik ve İslâm ile doğur. (Ey hilal!) Benim Rabbim de senin Rabbin de Allah’tır.” ³⁶⁴	أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ كَانَ إِذَا رَأَى الْهِلَالَ قَالَ: اللَّهُمَّ أَهْلِلْهُ عَلَيْنَا بِالْإِيمَانِ وَالسَّلَامَةِ وَالْإِسْلَامِ رَبِّي وَرَبُّكَ اللَّهُ
---	---

Bununla birlikte Hz. Muhammed güneş, ay ya da yıldızlar gibi astronomik cisimlerin yalnızca Allah'ın tayin ettiği vazifeleri yerine getirdiklerini vurgulamıştır. Kamer, şems ve diğer göksel cisimler yalnızca Allah'a boyun eğmektedirler. Bu vazifelerin dışında herhangi bir işlevi barındırmadıklarını ifade etmiştir. Ay, kendisiyle ibadet vakitlerinin anlaşıldığı bir niteliğe sahiptir. Hilale bakılarak ayların başlangıç ve bitişleri belirlenmiştir. Ramazan orucuna hilal görülerek başlanmış ve bayram, Şevval ayının hilali görülünce yapılmıştır. Aynı şekilde Zilhicce hilali ile hac ibadetinin vakti belirlenmiştir.

Tablo 3.13 Ay İle İlgili Hadisler 3

“...Ay şöyle, şöyle ve şöyledir...” şeklinde ayın hallerini ifade eden Allah Rasûlü (s.a.v.) üçüncüde başparmağını yummuştur, “Bazen de ay şöyle, şöyle ve şöyle olur.” ³⁶⁵	« إِنَّا أَمَّةٌ أُمِّيَّةٌ لَا نَكْتُبُ وَلَا نَحْسِبُ الشَّهْرَ هَكَذَا وَهَكَذَا وَهَكَذَا - وَنَعْقِدُ الْإِبْهَامَ فِي الثَّلَاثَةِ - وَالشَّهْرُ هَكَذَا وَهَكَذَا وَهَكَذَا ». يَعْْنِي تَمَامَ ثَلَاثِينَ .
“Ay (genellikle) yirmi dokuz gündür. Siz Ramazan hilalini görmedikçe oruç tutmayın, yine hilali görmedikçe bayram yapmayın. Bulutlu havada ise ayın gününü takdir edin (otuza tamamlayın).” ³⁶⁶	« إِنَّمَا الشَّهْرُ تِسْعٌ وَعِشْرُونَ فَلَا تُصُومُوا حَتَّى تَرَوْهُ وَلَا تُفْطِرُوا حَتَّى تَرَوْهُ فَإِنْ غُمَّ عَلَيْكُمْ فَافْطِرُوا لَهُ ». .
“Allah Rasûlü, (s.a.v.) hilali görünce tekbir getirir, Yüce Yaradan’a hamd eder, O’ndan bu ayın hayrını, faydasını isteyip şerrinden korunurdu.” ³⁶⁷	كَانَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ إِذَا رَأَى الْهِلَالَ قَالَ: «اللَّهُ أَكْبَرُ اللَّهُ أَكْبَرُ، الْحَمْدُ لِلَّهِ، الْحَمْدُ لِلَّهِ، وَلَا حَوْلَ وَلَا قُوَّةَ إِلَّا بِاللَّهِ، اللَّهُمَّ إِنِّي أَسْأَلُكَ خَيْرَ هَذَا الشَّهْرِ، وَأَعُوذُ بِكَ مِنْ شَرِّ الْقَدَرِ، وَمِنْ شَرِّ يَوْمِ الْحَشْرِ»
“Bir bedevî Allah Rasûlü’ne (s.a.v.) gelerek hilali gördüğünü söylemiştir. Rasûlullah (s.a.v.) bedevinin şehadet getirip hilali gördüğüne tanıklık etmesiyle Bilal’e insanların oruca başlamaları için seslenmesini emretti.” ³⁶⁸	أَنَّهُمْ شَكُّوا فِي هِلَالِ رَمَضَانَ مَرَّةً فَأَرَادُوا أَنْ لَا يَقُومُوا وَلَا يَصُومُوا فَجَاءَ أَغْرَابِيٌّ مِنَ الْحَرَّةِ فَشَهِدَ أَنَّهُ رَأَى الْهِلَالَ فَأَتَى بِهِ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَقَالَ « أَتَشْهَدُ أَنْ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ وَأَنِّي رَسُولُ اللَّهِ ». قَالَ نَعَمْ . وَشَهِدَ أَنَّهُ رَأَى الْهِلَالَ فَأَمَرَ بِلَالًا فَنَادَى فِي النَّاسِ أَنْ يَقُومُوا وَأَنْ يَصُومُوا

³⁶⁴ Tirmizî, *el-Câmi ‘u l-kebîr*, Deavât, 50 (No. 3451).

³⁶⁵ Müslim, *Şahîh-i Müslim*, Sıyâm, 15.

³⁶⁶ Müslim, *Şahîh-i Müslim*, kit. Sıyâm, 6.

³⁶⁷ İbn Ebû Şeybe, *el-Muşannef fi l-eḥâdis* ve l-âşâr, c. 2, s. 342.

³⁶⁸ Ebû Dâvûd, *es-Sünen*, Sıyâm, 14 (No. 2341).

Hilal, ibadet ve muamelelerde kameri ayların ölçü alınması sebebiyle zaman ölçütü olarak görülerek İslami gelenekte önem kazanmıştır. Ramazan orucu hilalin görülmesiyle başladıktan sonra bayram için yeniden hilalin görülmesi beklenmiş, hilalin görülmediğinde ise ayın otuza tamamlanması istenmiştir. Geçen ayın en son günü ya da yeni girilmiş olan ayın ilk günü ihtimali olan gündüzde hilalin görülmesinin hangi güne ait kabul edileceği tartışılmıştır. Aynı şekilde hilalin dünyanın her yerinde farklı zamanlarda görülmeye başlanması gibi meseleler üzerine fakihler çeşitli görüşler zikretmişler ve zengin bir fıkıh literatürü oluşmuştur.³⁶⁹ Ramazan ayı dışında da Hz. Muhammed, eyyâm-ı bîd denilen orucun kameri aylardan dolunayın parlak olduğu günlerin on üç, on dört ve on beşinde tutulmasına teşvik etmiştir.

Tablo 3.14 Ay İle İlgili Hadisler 4

Ebû Zer “Rasûlullah”ın (s.a.v.) on üç, on dört ve on beşine rastlanılan ayda eyyâm-ı bîd orucunu emrettiğini rivayet etmiştir. ³⁷⁰	أَبِي ذَرٍّ قَالَ: «أَمَرَنَا رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَنْ نَصُومَ مِنَ الشَّهْرِ ثَلَاثَةَ أَيَّامٍ الْبَيْضِ؛ ثَلَاثَ عَشْرَةَ، وَأَرْبَعَ عَشْرَةَ، وَخَمْسَ عَشْرَةَ»
“Rasûlullah (s.a.v.) üç öneride bulunmuştur: Her ay üç gün oruç tutmak, duha namazı ve yatmadan vitir namazı kılmak.” ³⁷¹	أَوْصَانِي خَلِيلِي صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ بِثَلَاثِ صِيَامٍ ثَلَاثَةَ أَيَّامٍ مِنْ كُلِّ شَهْرٍ وَرُكْعَتَيِ الضُّحَى ، وَأَنْ أُوتِرَ قَبْلَ أَنْ أَنْامَ .

İbn Hacer el-Askalânî sahabeinin hayatına değindiği eserinde, İbn Yunus’tan rivayet ettiğine göre Sa’d b. Mâlik b. Ubeyysır el-Ezdî kabile elçisi olarak Medine’ye geldiğinde Hz. Muhammed, ona hilal motifli siyah bir bayrağı kavmine ulaştırması için vermiştir. Kettânî, bu rivayeti hilal sembolünün kökenine delil olarak görmektedir.³⁷²

Tablo 3.15 Ay İle İlgili Hadisler 5

Sa’d b. Mâlik, Allah Rasûlü’ne (s.a.v.) elçi olarak geldi, Allah Rasûlü ona kavmi için beyaz hilal olan siyah bir râyeye verdi. Sa’d b. Mâlik, Mısır fethine katılmış olup orada soyundan kimseler vardır.	بْنِ مَالِكِ بْنِ قُرَيْبٍ بْنِ ذَهْلٍ بْنِ الدُّنَلِ بْنِ مَالِكِ الْأَزْدِيِّ، أَبُو الْكِنُودِ قَالَ ابْنُ يُونُسَ: وَفَدَّ عَلَى النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَعَقَدَ لَهُ رَايَةً عَلَى قَوْمِهِ سُودَاءَ فِيهَا هِلَالٌ أَبْيَضٌ، وَشَهِدَ فَتْحَ مِصْرَ، وَلَهُ بِهَا عَقَبٌ رَوَى عَنْهُ ابْنُهُ [الْقَاسِمُ بْنُ أَبِي الْكِنُودِ] «١»، رَوَاهُ سَعِيدُ بْنُ عَفِيرٍ، عَنْ عَمْرِو بْنِ زُهَيْرٍ بْنِ أَسْمَرَ بْنِ أَبِي الْكِنُودِ أَنَّ أَبَا الْكِنُودِ [وَفَدَّ]، فَذَكَرَهُ
--	---

H. Hasan, dayısı Hind’den Rasûlullah’ı tasvir etmesini istemiştir:

Tablo 3.16 Ay İle İlgili Hadisler 6

“Allah Rasûlü (s.a.v.) bakışlarıyla, dolgun yüzüyle heybetli bir görünümü vardı. Yüzü dolunay gibi	كَانَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَخْمًا مُفَخَّخًا ، يَتَلَأَلُ وَجْهُهُ ، تَلَأَلُ الْقَمَرِ لَيْلَةَ الْبَدْرِ ، أَطْوَلَ مِنَ الْمَرْبُوعِ ، وَأَقْصَرُ مِنَ الْمَشْدَبِ ، عَظِيمٌ
--	---

³⁶⁹ Yücel, “Hilâl”, ss. 1-11.

³⁷⁰ Nesâî, *es-Sünen*, Sıyâm, 84 (No. 2423).

³⁷¹ Buhârî, *Buhârî*, Savm, 60 (No. 1981).

³⁷² Askalânî, *El-İşâbe Fî Temyizi’s-Şahâbe*, c. 3, s. 61; Muhammed Abdülhay Kettânî, *H. Peygamberin Yönetimi, et-Teratibu’l-idariyye*, çev. Ahmet Özel, İz Yayıncılık (3. baskı), İstanbul 2012, s. 491.

parıldıyordu... Kaşları hilal gibiydi, gür ve birbirine yakındı; iki kaşının arasında bir damar vardı ki öfkeli hâllerinde kabarıp, normal zamanlarında ise gözükmeydi...” ³⁷³	الْهَامَةِ ، رَجُلُ الشَّعْرِ ، إِنْ انْفَرَقَتْ عَقِيقَتُهُ فَرَّقَهَا ، وَإِلَّا فَلَا يُجَاوِرُ شَعْرُهُ شَحْمَةَ أُذُنَيْهِ ، إِذَا هُوَ وَقَرَهُ ، أَزْهَرُ اللَّوْنِ ، وَاسِعُ الْجَبِينِ ، أَرْجُ الْخَوَاجِبِ ، سَوَابِغٌ فِي غَيْرِ قَرْنٍ ، يَبْنِيهِمَا عِرْقٌ ، يُدْرُهُ الْعَصَبُ ، أَقْنَى الْعِرْنَيْنِ ، لَهُ نُورٌ يَغْلُوهُ ، يَحْسَبُهُ مَنْ لَمْ يَتَأَمَّلْهُ أَشَمَّ
---	--

Hiz. Peygamber’in hicreti esnasında Medineli Müslümanlar şehre yaklaştıklarını görünce sevinerek şiirler okumuşlardır.

Tablo 3.17 Ay İle İlgili Hadisler 7

“Veda tepelerinden dolunay doğdu bize! Allah’a çağırın bir davetçi oldukça, Şükretmemiz gerekir!” ³⁷⁴	لما قدم النبي صلى الله عليه وسلم المدينة جعل النساء والصبيان والولائد يقرن : طلع البدر علينا من ثنيات الوداع وجب الشكر علينا ما دعا الله داع « قلت : وهذا يذكره علمائنا عند مقدمه المدينة من مكة وقد ذكرناه عنده ، لا أنه لما قدم المدينة من ثنية الوداع عند مقدمه من تبوك ، والله أعلم ، فذكرناه أيضا هاهنا
--	--

Ay, Allah’ın ulaşılamaz güzelliğinin bir sembolü olduğu gibi peygamberi de temsil etmektedir. Schimmel, hicri takvimde bir ayın yirmi sekiz gün olması ile Kur’an’da yirmi sekiz peygamberden bahsedilmesi arasında bir ilişki kurarak Hiz. Muhammed’in bu ay döngüsünün tamamlayıcısı olduğunu zikretmektedir. Hiz. Muhammed’in isimlerinden biri olan Taha, dolunayın sayısal değeri olan on dörde tekabül eder.³⁷⁵

Türk İslam kültüründe Allah, hilal ve lale kelimeleri arasında ilişki kurulmuştur. Kelimelerin üçü de “a, l, l, h” harflerinden oluşmakta ve sayısal değerleri altmış altıya denk düşmektedir. Bu bakımdan hilal ve lale Türk düşünce ve sanatında değer kazanmış, fenafillah mertebesine ulaştığına inanılan mutasavvıfların mezar taşlarına işlenmiştir.³⁷⁶ Bu bağlamda ayın en parlak olduğu dolunay hali yerine hilalin İslam’ın simgesi olarak kabul edilmesinde hilal ve Allah kelimelerinin sayısal değerlerinin eş olmasının da etkili olduğu söylenebilir.

3.2. Yahudi-Hristiyan Geleneğinde Ay

Hiz. Yusuf’un rüyası, hem Kitabı Mukaddes’te hem de Kur’an-ı Kerim’de ortak ifadelerden biridir. Ayrıca Hiz. Meryem de ay ve on iki yıldızla tasvir edilmiştir.

Tablo 3.18 Kitabı Mukaddes’te Ay İle İlgili Pasajlar 1

“Yusuf bir düş daha görüp kardeşlerine anlattı. “Dinleyin, bir düş daha gördüm” dedi, “Güneş, ay ve on bir yıldız önümde eğildiler.”” ³⁷⁷
--

³⁷³ Özafşar - Görmez, *Hadislerle İslâm*, c. 6, s. 221.

³⁷⁴ Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Alî el-Beyhakî, *Delâ’ilü’n-Nübüvve ve Ma’rifetü Ahvâli Şâhibi’s-Şerî’a*, Darü’l-Kütübü’l-İlmiyye, 1408, c. 5, s. 266.

³⁷⁵ Schimmel, *Tanrı’nın Ayetlerinin Çözümlemesi*, s. 46.

³⁷⁶ İsmail Yakıt, *Türk-İslâm Kültüründe Ebced Hesabı Ve Tarih Düşürme*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 1992, s. 394.

³⁷⁷ Yar. 37:9.

“Gökte olağanüstü bir belirti, güneşe sarınmış bir kadın görüldü. Ay ayaklarının altındaydı, başında on iki yıldızdan oluşan bir taç vardı.”³⁷⁸

Birçok toplumda olduğu gibi takvim ve tarihin tespitinde aydan faydalanılmıştır. Kitabı Mukaddes’te ayın ilk günüyle bedir gününün bayram olması, menzillere sahip olması ve tarihi belirlemesindeki önemine dikkat çekilmiştir. Yeni Ay (Roş Hodeş), Kitabı Mukaddes’te sıkça adı zikredilen Şabat kadar önemli görülürken zamanla kadınlara özgü hale gelmiş olan kutlamalardandır. Bunun sebebi erkeklerin altın buzağı yapmak üzere kendilerinden istenen mücevherleri kadınların vermeyi reddetmesi ve bu durumun Tanrı tarafından ödüllendirilmesi olarak yorumlanmıştır. Başka bir efsaneye göre de kadınlar çadır yapılacağı zaman tüm mücevherlerini hemen bağışlamak istemişlerdir. Bu nedenle gelecek dünyada kadınların her ayda tıpkı ay gibi gençleşeceğine inanılır. Yahudi geleneğinde Tanrı, zamanın başlangıcında önce ışığı sonra eşit derecede ışık veren güneş ve ayı yaratmıştır. Ay, bundan hoşnut olmayarak Tanrı’ya ikisinin de aynı miktarda ışığa sahip olmaya layık olamayacaklarını ifade etmiştir. Bunun üzerine Tanrı onun ışığını azaltmış ve her yeni ayda görünmesine izin vermiştir. Ayrıca gelecek dünyada ay, eski ışığına sahip olarak yeniden güneş kadar parlak olacaktır.³⁷⁹

Tablo 3.19 Kitabı Mukaddes’te Ay İle İlgili Pasajlar 2

“Sevinçli olduğunuz günler –kutladığınız bayramlar ve Yeni Ay Törenleri’nde– yakmalık sunular ve esenlik kurbanları üzerine borazan çalacaksınız...” ³⁸⁰
“Her boğayla dökmelik sunu olarak yarım hin, koçla üçte bir hin, her kuzuyla dörtte bir hin şarap sunacaksınız. Yıl boyunca her Yeni Ay’da yapılacak yakmalık sunu budur.” ³⁸¹
“Gözlerinizi göklere kaldırıp güneşi, ayı, yıldızları görünce sakın aldanmayın; onlara tapmayın. Tanrınız RAB bunları göğün altındaki halklara pay olarak vermiştir.” ³⁸²
“İşıldayan güneşe, Parılayarak hareket eden aya bakıp da” ³⁸³
“Gün senindir, gece de senin, Ay ve güneşi sen yerleştirdin” ³⁸⁴
“Mevsimleri göstereceğin diye ayı, Batacağı zamanı bilen güneşi yarattın.” ³⁸⁵
“Ey güneş, ay, O’na övgüler sunun, Övgüler sunun O’na, ey ışıldayan bütün yıldızlar!” ³⁸⁶

³⁷⁸ Va. 12:1.

³⁷⁹ David M. Rosen - Victoria P. Rosen, “New Myths and Meanings in Jewish New Moon Rituals”, *Ethnology*, 39/3 (2000), ss. 266-268.

³⁸⁰ Say. 10:10.

³⁸¹ Say. 28:14.

³⁸² Yas. 4:19.

³⁸³ Eyü. 31:26.

³⁸⁴ Mez. 74:16.

³⁸⁵ Mez. 104:19.

³⁸⁶ Mez. 148:3.

“RAB halkının kırıklarını sardığı, Vuruşuyla açtığı yaraları iyileştirdiği gün, Ay güneş gibi parlayacak...”³⁸⁷

“...Gece ışık olsun diye ayı, yıldızları düzene koyan...”³⁸⁸

Yeşu, ordusuyla vaad edilen topraklara girdiğinde savaşı bitirebilmek için dua etmiştir. Bunun üzerine o gün savaş bitene kadar güneş batmamış ve ay görünmemiştir.

Tablo 3.20 Kitabı Mukaddes'te Ay İle İlgili Pasajlar 3

“... Yeşu halkın önünde RAB'be şöyle seslendi: “Dur, ey güneş, Givon üzerinde ve ay, sen de Ayalon Vadisi'nde.” Halk, düşmanlarından öcünü alıncaya dek güneş durdu, ay da yerinde kaldı...”³⁸⁹

Hristiyanlar tarafından İsa'nın gelişinden sonra yeni ay görüldüğünde yapılan Yeni Ay kutlamalarına gerek kalmadığına inanılmıştır. Yeni Ahit'e göre dünyanın sonunda yargının gerçekleşmesinden önceki belirtilerde ay ışığını kaybederek kan rengine dönecektir.

Tablo 3.21 Kitabı Mukaddes'te Ay İle İlgili Pasajlar 4

“O günlerin sıkıntısından hemen sonra, Güneş karacak, Ay ışık vermez olacak, Yıldızlar gökten düşecek, Göksel güçler sarsılacak.”³⁹⁰

“Güneşte, ayda ve yıldızlarda belirtiler görülecek. Yeryüzünde uluslar denizin ve dalgaların uğultusundan şaşkına dönecek, dehşete düşecekler.”³⁹¹

“Bu nedenle kimse yiyecek içecek, bayram, Yeni Ay ya da Şabat Günü konusunda sizi yargılamasın. Bunlar gelecek şeylerin gölgesidir, aslı ise Mesih'tedir.”³⁹²

“Kuzu altıncı mührü açınca, büyük bir deprem olduğunu gördüm. Güneş keçi kılından yapılmış siyah bir çul gibi karardı. Ay baştan aşağı kan rengine döndü.”³⁹³

Yahudi geleneğinde insanlar hem kendileri için hem de hayvanları ve evlerinin korunması için amuletler kullanmışlardır. Amulet kötülüklerden, şanssızlıklardan ve belalardan sığınmak için insanların kullandıkları bir objedir. Başka bir deyişle, insanların iyi şeylerin olması için ısrar etmeleri ve kendilerine isabet eden belaları defetmek için başvurdukları muska veya tılsımdır. Her anlamda amuletin işlevi insanlarla olan temasıyla kendisine özgü gücünü aktarmasıdır. Amulet kullanımına ilkel kabileler, Mısır, Mezopotamya, Yunan kültürlerinde rastlanılmaktadır. Yahudi ve Hristiyan kültüründe de muska kullanımı devam etmiştir. Fakat İncil'de muskaların mahiyetine dair ayrıntılı bilgi yoktur. Hakimler kitabında geçen ifadelere göre Midyanlı topluluk, kendileri için hilal ve

³⁸⁷ Yşa. 30:26.

³⁸⁸ Yer. 31:35.

³⁸⁹ Yşu. 10:12-13.

³⁹⁰ Mat. 24:29.

³⁹¹ Luk. 21:25.

³⁹² Kol. 2:16-17.

³⁹³ Va. 6:12.

küpe süslemelerini kullanmışlardır. Aynı zamanda hayvanlarında dahi amulet tarzı aksesuarlar bulunmaktadır. Bunlar yalnızca kadınların güzelliklerini göstermek maksadıyla takılmamıştır. Var olan kötülüklerden korunmayı da amaçlamaktadır. Daha modern dönemlerde mezusa ve tefilin gibi bazı objeler, Davut kalkanı olan heksagram, el motifi ve bazı ziynet eşyalar da yaygınlaşmıştır. Öte yandan hilal amuletlerin kullanımının daha nadir olduğu görülmektedir.³⁹⁴

Tablo 3.22 Kitabı Mukaddes'te Ay İle İlgili Pasajlar 5

"...Gidyon varıp Zevah ile Salmunna'yı öldürdü. Develerinin boyunlarındaki hilal biçimi süsleri aldı." ³⁹⁵
"Hilaller, kolyeler, Midyan krallarının giydiği mor giysiler ve develerin boyunlarından alınan zincirler dışında..." ³⁹⁶
"O gün Rab güzel halhalları, alın çatkılarını, hilalleri, küpeleri, bilezikleri, ...tülbentleri ortadan kaldıracak." ³⁹⁷

Kitabı Mukaddes'te ayın ilk gününe özel törenlerin olduğu, hilalin nazarlık amacıyla kullanıldığı ve Hz. Meryem'in ay ve yıldızlarla tasvir edildiği görülmektedir. Aynı zamanda kıyamet vaktinde ayın hali betimlenmiştir. Ay takvim aracı olarak ifade edilse de bir sembol olarak kullanılmadığı anlaşılmaktadır.

3.3. Türk-İslam Geleneğinde Hilal Sembolünün Kullanımı

Bir dinde anlam ve değerler, semboller aracılığıyla hayatın çeşitli yerlerinde kendini gösterir. İslam'dan önce var olan kültür, İslam ile cahiliye adetlerinden arındırılarak yeniden anlamlandırılmış haliyle İslam geleneği içinde benimsenmiştir. Örneğin Safâ ve Merve'de İsâf ve Nâile denilen iki taşa tapınılması nedeniyle İslam'ın kabulünden sonra Müslüman halk buraya gelmekten çekinmiştir. Bunun üzerine Bakara suresinde geçen ayette Safa ve Merve'nin Allah'ın ayetlerinden olduğu buyrulmuş buraya tavaf etmekte bir sakınca olmadığı ifade edilmiştir.³⁹⁸

Benzer şekilde Türklerin İslam'ın kabulünden önce yoğun biçimde kullandıkları hilal sembolü, İslam'ın kabulüyle de dönüşmüş ve kullanılmaya devam etmiştir. Birçok kültürde kullanıldığı görülen bu kadim sembol, İslam'ın sembolü olarak kabul görüp gerek bayrak, sancak ve alemlerde, tasvirlerde, kabartmalarda ve mimari eserlerde geniş bir yer edinmiştir.

³⁹⁴ Theodor H. Gaster, "Amulets and Talismans", *The Encyclopedia of Religion*, Macmillan Publishing Company, New York 1987, c. 1, s. 245.

³⁹⁵ Hak. 8:21.

³⁹⁶ Hak. 8:26.

³⁹⁷ Yşa. 3:18.

³⁹⁸ Mustafa Sabri Küçükaşçı, "Safâ ve Merve", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 35, s. 441.

3.3.1. Bayrak, Sancak ve Alemler

Günümüzdeki ifadesiyle bayrak kelimesi, Dîvânü lugâti't-Türk'te batrak olarak kullanılmaktadır. Bayrağın anlamı ve işlevi savaşlarda ipek bir kumaşın, kullanılan mızrağın ucuna takılıp kullanılmasıdır.³⁹⁹ Sancak ise savaşlarda ucuna ipek parçası takılarak mızrak gibi batırılan bir silah ve onu kullanan kahramanın alametidir. Oğuzlar arasında bayrak ya da bayrah, Uygur metinlerinde ise badruk denilmiştir. Bayrak ve sancak etimolojik olarak benzerlik göstermektedir. Bayrak, batmak kökünden ve sancak, batırmak anlamındaki sançmak kökünden gelmektedir. Bayrakla eş anlamlı olarak şu kelimeler de kullanmıştır: sancak, tuğ, muncuk, calış, alem, perçem.⁴⁰⁰

Alem kelimesi de timsal, işaret, alamet, nişan anlamlarının dışında büyük bayrak demektir. Savaşlarda mızrakların kullanılmasının bırakılmasıyla alemler savaş veya dini törenlerde liderlerin kendisine ait egemenliğini gösteren bayraklar haline gelmiştir. Bayraklar hükümdara ait olup yüksek amirleri, komutanları, küçük kağanları temsilen farklı çeşitlerde kullanılmıştır. Bu sebeple bayrak, sancak ve alem işlevleri değişirken anlamları da değişmiş, toplumu birlik ve beraberlik içinde tutan manevi bir gücü temsil etmiştir.⁴⁰¹

XIV. yüzyılda Endülüslü Hami tarafından yapılan Katalan Haritası'nda çizilen sancaklar incelendiğinde Cezayir'de kırmızı bayrak ve Oran şehrinde altı köşeli yıldız, Tunus sancağında kırmızı zeminde hilal, Anadolu'da Karadeniz ve Akdeniz kıyılarında bir yıldız, Hindistan ve Çin'in bir kısmında üç hilal olduğu görülmektedir.⁴⁰² XV. yüzyılda Adriyatik çevresinin yer aldığı Francesco de Cesanis'in haritasında hilalin hem tek hem de çift şekilde bayraklarda kullanılmakta olduğu görülmektedir. XVI. yüzyılda hilal sembolüne Osmanlı Padişahı Kanuni Sultan Süleyman'ın bulunduğu Batı gravürlerinde de rastlanılmaktadır. Osmanlı hükümdarının Hürrem Sultan ile yer aldığı gravürlerde üç adet hilalin olduğu arma görülmektedir. Başka bir gravürde ise Kanuni, hilal alemlerini elinde tutarak Cuma namazına gittiği yer almaktadır.⁴⁰³

Piri Reis'in *Kitab-ı Bahriyye*'sinin 1526 senesinde hazırlanan istinsahında yelkenli bir gemide ay yıldızlı iki adet bayrak tasvir edilmiştir. 1532 senesine ait Kanuni Sultan Süleyman'ın olduğu bir gravür vardır. Güns Savaşı'na yer verilmiş olan bu gravürde padişahın otağında ay yıldız görülmektedir. Hilalin yanındaki yıldız ise altı şualıdır.⁴⁰⁴ 1553

³⁹⁹ Kaşgarlı Mahmud, *Divânü Lugâti't-Türk*, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2005, s. 177.

⁴⁰⁰ Ahmet Caferoğlu, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu, İstanbul 1968, s. 30; Sir Gerard Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford 1972, ss. 464, 835; Köprülü, "Bayrak", s. 247.

⁴⁰¹ Erdem, "Alem", s. 352.

⁴⁰² Kurtoğlu, *Türk Bayrağı Ve Ay Yıldız*, ss. 56-57.

⁴⁰³ Bozkurt, "Hilâl (Sembol Olarak)", ss. 14-15.

⁴⁰⁴ Çetin, "Osmanlı Bayraklarında Ay ve Ay Yıldız", s. 93.

tarihinde Papaz Bartholomeo Georgievitz, eserinde ay yıldızı Osmanlı Devleti'nin arması olarak kullanmıştır. Roma'da matbu hale getirilen ve ortasında *Profetia De I Tvrcchi* isimli eserin başlığı bulunan resmin bir ucunda ay yıldız ile Kanuni Sultan Süleyman, diğer ucunda Alman İmparatoru V. Karl yer almaktadır. Ahşap gravür olan bu görselde Alman İmparatoru kartal armasıyla, Osmanlı Sultanı ise hilal ve altı köşeli yıldızla temsil edilmiştir.⁴⁰⁵

Topkapı Sarayı Müzesi'nde tarih bilgisi bulunmayan krem renkli bir sancak vardır. Bu sancakta büyükçe bir hilal yer almakta ve Saff suresinden “Seveceğiniz başka bir kazanç daha var: Allah’tan bir yardım ve yakın bir fetih. (Ey Muhammed!) Mü’minleri müjdele!” anlamındaki 13. Ayet yazmaktadır. Bu sancağın Osmanlı erken dönemlerine ait olduğu tahmin edilmektedir.⁴⁰⁶ Bunun dışında Yavuz Sultan Selim’e ait ortasında zülfikar ve iki yanında hilal ve yıldızlar bulunan kırmızı bir sancak bulunmaktadır. Sancakta Fetih suresinden bir ayet ile kelime-i tevhid yazılıdır. Zülfikarın kabzasında hilal ve içinde yıldız vardır (Görsel 22).⁴⁰⁷ Osmanlı sancaklarında sıkça rastlanılan zülfikar, Hz. Muhammed’in Hz. Ali’ye hediye ettiği iki tarafı keskin olan yivli kılıçtır. Rivayete göre Bedir Savaşı’nda ganimet olarak ele geçirilmiştir. Genel kabule göre Uhud Savaşı sırasında Hz. Peygamber “Lâ fetâ illâ Alî, lâ seyfe illâ zülfikâr (Ali’den başka yiğit, zülfikardan başka kılıç yoktur)” diyerek hediye etmiştir. Çeşitli kültürlerde zülfikara değinilmiş ve Osmanlı kültüründe de bayraklar, mezar taşları ve çeşitli yazmalarda Zülfikar motifi kullanılmıştır.⁴⁰⁸

Aynı koleksiyonda tarihi belirlenemeyen yeşil renkli beşgen bir bayrak yer almaktadır. Bayrak üzerinde kapalı hilallerin olduğu görülmektedir. Bu hilallerin üzerinde kelime-i tevhid yazmaktadır. Yıldızlar ise ışın halinde yapılmıştır (Görsel 23). İç kenarları kırmızı ve dış kenarları krem renkli olan sancakta ise küçük bir hilal bulunur. Fetih suresinin başından ayetler ve kelime-i tevhid yazılmıştır.⁴⁰⁹ Yine tarihsiz olan dış kenarları yeşil güvez ve sim dokumadan yapılmış beşgen bir bayrak vardır. Ayet-el Kürsi ve kelime-i tevhid yazılı olan bayrakta ucu kapalı madalyon hilaller yer almaktadır. Bunların içinde Arapça “Allah’ın rızası hepsinin üzerine olsun” ve Ebu Hureyre’den nakledilmiş olan “Bir saatlik adalet, altmış yıllık nafile ibadetten hayırlıdır”⁴¹⁰ hadisi yazılıdır (Görsel 24). Tarihi belirtilmeyen bu sancakların erken döneme ait olduğu düşünülmektedir. XIX. yüzyıl sonu ve XX. yüzyıl başlarına

⁴⁰⁵ Eyice, “Ay Yıldız’ın Tarihi Hakkında”, ss. 43-44.

⁴⁰⁶ Çetin, “Osmanlı Bayraklarında Ay ve Ay Yıldız”, s. 87.

⁴⁰⁷ Kurtoğlu, *Türk Bayrağı Ve Ay Yıldız*, ss. 72, 77; Elif Şahintürk, *16. Yüzyıl Osmanlı Minyatürlerinde Bayrak Üzerine Bir Araştırma (Bayrak-Flâma-Sancak)*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi Tezi), Marmara Üniversitesi, İstanbul 2011, s. 183.

⁴⁰⁸ Jane Hathaway, “The Forgotten Icon: The Sword Zulfikar in Its Ottoman Incarnation”, *The Turkish Studies Association Journal*, 27/1-2 (2003), ss. 2-4.

⁴⁰⁹ Çetin, “Osmanlı Bayraklarında Ay ve Ay Yıldız”, s. 88.

⁴¹⁰ Aclûnî, *Keşfü'l-Hafâ' Ve Müzîlû'l-İlbâs*, c. 2, s. 67.

tarikhlenen dörtgen bayraklarda (No: 1/10163 ve 1/10673) ise günümüzdeki gibi olan hilal sarı sırma ile işlenmiştir. Küçük boylu olan bayrakların kenarları sırma saçaklıdır.⁴¹¹

Khalili Koleksiyonu'nda XVII. yüzyıl sonu veya XIX. yüzyıl başına ait olduğu düşünülen kırmızı renkli bir Osmanlı bayrağı mevcuttur. Bu bayrakta bir zülfikar ve zülfikarın alt tarafında çiçek süslemesi görülmektedir. Bu çiçeğin içi de hilal ile sekiz şualı yıldızla süslenmiştir. Ayrıca Nisa suresindeki 95. ayetin son tarafıyla 96. ayet yer almaktadır (Görsel 25). Aynı zamanlara tarihlenen bej ve koyu kırmızı sancakta ise iki tane kapalı formda hilal vardır. Hilalin içinde sıkça diğer bayraklarda da görülen Ebu Hureyre'den nakledilmiş hadis vardır. Sancağın orta sırasında İstanbul kuşatmasında vefat eden Eyyüb el-Ensari'nin sancağı bulunurken kenarlarında ise dört halifenin adı yer almaktadır (Görsel 26). Bu anlamda hilal sembolüne dini ve siyasi bağlamda anlamlar yüklendiği anlaşılmaktadır.

Metropolitan Müzesi'nde XVIII. yüzyıl sonu ile XIX. yüzyıl başına tarihlenen kırmızı bayrakta günümüzdekine yakın sayılabilecek bir ay yıldız vardır. Fakat ay yıldız sarı bir daire ile çevrilidir (Görsel 27). Diğer bir kırmızı beşgen bayrak ise 1683 tarihlidir. Khalili Koleksiyonu'nda yer alan bayraktaki yazı ile aynıdır. Zülfikar üzerinde Nisa suresinin 95. ve 96. ayetleri yer almaktadır. Fakat envanter bilgilerinde ayet numarasının yanlış yazıldığı görülmektedir. Zülfikarın uç kısmındaki çiçeğin içinde hilal ve sekiz köşeli yıldız bulunmaktadır. Zülfikarın kenarlarında ucu kapalı hilaller ve dört halifenin isimleri yazılıdır (Görsel 28). 1819-1820 tarihlerine ait olduğu belirtilen bayrakta da diğerlerine benzer olarak zülfikar ve madalyon biçimli hilal bulunmaktadır. Farklı bayraklarda yer aldığı gibi bu bayrakta da adaletin önemini vurgulayan Ebu Hureyre rivayeti olan hadis okunmaktadır (Erişim No. 1976.312).⁴¹²

İstanbul Deniz Müzesi'nde XVI. yüzyıla ait Barbaros Hayrettin Paşa'nın yeşil renkli bir sancağı vardır. Bu sancağı onun Kaptan-ı deryalığı zamanında (1534-1546) kullandığı bilinmektedir. Sancağın üzerinde Saff suresinde geçen “Seveceğiniz başka bir kazanç daha var: Allah'tan bir yardım ve yakın bir fetih. Mü'minleri müjdele!” ayeti ile kelime-i tevhid yazılıdır. Sancağın ortasında zülfikar ve dört köşesinde içlerinde dört halifenin adı yazılı olduğu hilaller yer almaktadır. Zülfikarın kabzasının yanında bir el motifi ile Davut yıldızı vardır (Görsel 29). Davut yıldızı veya Davut kalkanı, İbranice “Magen David” olarak ifade edilen iki eşkenar üçgenin birleştiği altı köşeli bir yıldızdır. Geçmiş dönemlerden beri arkeolojik kalıntılarda birçok medeniyetin kullandığı anlaşılan sembol, Yahudi geleneğinde korunmak için Tanrı'nın isimlerinin yazıldığı tılsımlarda yer almıştır. Günümüzde ise

⁴¹¹ Çetin, “Osmanlı Bayraklarında Ay ve Ay Yıldız”, s. 91.

⁴¹²“Banner”, *The Metropolitan Museum of Art*, (05.12.2022), <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/452823>.

Yahudiliğin en önemli sembollerinden biri haline gelmiştir. Mühr-i Süleyman ise zaman zaman Davut yıldızının yerine kullanılmakla birlikte genellikle beş köşeli yıldız için adlandırılmıştır. Sinagoglarda koruyucu gücüne inanılarak yer verilmiş olsa da genellikle mimari bir süs olarak kullanıldığı da düşünülmüştür.⁴¹³ İslam geleneğinde Hz. Süleyman'ın cinlere, hayvanlara, ateşe, suya ve rüzgara bu sembol ile ism-i a'zam yazılı bir yüzüğü takarak hükmettiği düşünülmektedir. Barbaros Hayrettin Paşa'nın sancağında mühr-i Süleyman'ı kullanması ise rüzgara hükmedebilme niyeti taşımaktadır.⁴¹⁴

1571 yılında İnebahtı Deniz Savaşı'nda kullanılan sancak, Müezzinzade Ali Paşa'nın öldürülmesiyle Haçlılar tarafından ele geçirilmiştir. 1965'te Papa VI. Paul, bu sancağı yeniden Türkiye Cumhuriyeti'ne geri vermiştir. Bu sancağın üst kısmında büyük madalyon biçimli hilal ve iki yanında ay yıldızlı aplikler yer almaktadır. Sancağın üzerinde kelime-i tevhid ve zülfikarın üzerinde Fetih suresinin ilk iki ayeti yazılmıştır. Zülfikarın iki yanında kapalı hilaller ve alt kısmında içinde kelime-i tevhid yazan hilal vardır (Görsel 30).

III. Mustafa döneminde Bağdat'ta dokunan sancakta Fetih suresinin ilk ayetleri yazılıdır. Sancağın süslemeleri on iki sıra halindedir. Bu sıralarda içten dışa doğru çok yapraklı olan bir çiçek ve onu saran hilallerin olduğu büyük daireler, Davut yıldızı ve aralarına eklenmiş hilaller, sancağın ucunda bulunan zülfikarın iki yanında da içine hilal yerleştirilmiş yaprak desenleri mevcuttur.

Bu sancağa benzer şekilde III. Selim tarafından yaptırılan ve deniz seferlerinde kullanılan sancakta servi ağacı, karanfil ve yapraklı çiçekler gibi bitkisel motifler, zülfikar kılıcı, mühr-i Süleyman ve hilal bulunmaktadır. Fetih suresinin ilk üç ayetinin yazılı olduğu bu sancağın birinci sırasında içinde daireler olan kareler vardır. Dairelerin içinde etrafında karanfiller olan sekiz yapraklı çiçek ve içi yıldızlı hilaller vardır. İkinci sırasında yıldızın ışınları arasında el motifi ve hilal bulunmaktadır. Beşinci sırasında da içi karanfiller ve çiçek yerleştirilmiş hilaller olan daire ve kare formu vardır. On üçüncü sırasında dairenin içinde mühr-i Süleyman ve çevresinde dışa dönük hilaller ve sekiz yapraklı çiçek motifi görülmektedir. Sancağın ucunda da içinde sekiz yapraklı çiçek bulunan hilaller vardır (Görsel 31).

⁴¹³“MAGEN DAWID - JewishEncyclopedia.com”, (28.11.2022), <https://jewishencyclopedia.com/articles/13575-shield-of-david>.

⁴¹⁴ Ayrıntılı bilgi için bk. Zeyrek, *Yahudilikte Dini Semboller (Magen David Örneği)*, ss. 78-93.

3.3.2. Hilal Sembolünün Kullanıldığı Diğer Ülke Bayrakları

Hristiyan dünyasının Kızılhaç'ına tekabül eden Kızılay ve Yeşilay kuruluşlarının sembolü de hilaldir. Aynı zamanda Azerbaycan, Türkmenistan, Özbekistan ve Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti gibi Türk devletlerinin bayraklarında hilal sembolünün yer aldığı görülmektedir. Bunun dışında Cezayir, Malezya, Moritanya ve Tunus'un da bulunduğu bazı İslâm ülkelerinde de hilal veya birkaç yıldızlı formlarla bayrak motifleri kullanılmaktadır.⁴¹⁵

Türkiye Cumhuriyeti bayrağına en fazla benzerlik gösteren Tunus bayrağıdır. Kırmızı zemin üzerinde beyaz bir daire içinde kırmızı renkli ay yıldız yer almaktadır. 1835'ten itibaren kullanılmaya başlanmıştır. Bayrağın kırmızı rengi Türk bayrağından alınmıştır. Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'nin bayrağını 7 Mart 1984 tarihinde meclis onaylamıştır. Beyaz renkli bayrak, üzerinde kırmızı hilal ile yıldız ve boyuna konulmuş iki kırmızı şerit içermektedir.⁴¹⁶

Cezayir bayrağı dikey beyaz ve yeşil şerit ortasında kırmızı ay yıldızdan oluşmaktadır. Bayrağın yeşil-beyaz rengi Fransız işgaline karşı direniş sürecinde kullanılmıştır. Ay yıldız ise İslam ile ilişkilidir. Bu bayrak 3 Temmuz 1962 yılında kabul edilmiştir.⁴¹⁷ Pakistan bayrağı da Cezayir bayrağına benzer şekilde yeşil-beyaz zemin üzerinde beyaz ay yıldız sahiptir. Bayrak diğer Müslüman devletlerden esinlenerek oluşturulmuş ve 11 Ağustos 1947'de Pakistan'ın bağımsızlığıyla kabul edilmiştir. Yeşil ve beyaz zemin barışın sembolü, hilal ilerlemeyi, yıldız ise bilgi ve aydınlığı ifade etmektedir.⁴¹⁸

Azerbaycan Cumhuriyeti bayrağı biraz daha farklı olup bayrak zemininde yatay olarak mavi, kırmızı ve yeşil şeritler yer alırken merkezinde ay yıldız bulunmaktadır. Bayraktaki mavi Türklüğün, kırmızı İslam ve Türk geleneğinin, yeşil ise İslam'ın rengidir. İlk defa 1918 yılında kabul edilen bayrakta yıldızın sekiz köşesi sekiz Türk boyunu temsil etmektedir.⁴¹⁹ Türkmenistan bayrağında ise Türkmen halısı, yıldızlar ve bir hilal mevcuttur. Halı Türkmen boylarını, beş yıldız Türkmen şehirlerini, hilal ise geleceği ifade etmektedir. Malezya bayrağında bulunan hilal de İslam'ın temsili olarak bulunurken bunun aksine Singapur bayrağındaki hilal büyümekte olan genç bir ülkeyi betimlemektedir.⁴²⁰

Bazı Avrupa şehir ve kasabaları armalarında da ay yıldız görülmektedir. İlk kez 1622 yılında onaylanan Portsmouth şehrinin hilal ile sekiz köşeli yıldız, deniz aslanı ve deniz atına yer verilen armasının kökenine ilişkin bir teori Kral Richard ile ilişkilidir. 1191'de III. Haçlı

⁴¹⁵ Bozkurt, "Hilâl (Sembol Olarak)", s. 15.

⁴¹⁶ Hüseyin Saraçoğlu, "Kuzey Afrika Ve Asya Ülkelerinin Bayrakları Üzerine Bir İnceleme", *Tarih ve Medeniyetler Tarihi*, ICANAS, Ankara 2012, c. VI, s. 2672.

⁴¹⁷ "flag of Algeria | Britannica", (10.11.2022), <https://www.britannica.com/topic/flag-of-Algeria>.

⁴¹⁸ "flag of Pakistan | Britannica", (10.11.2022), <https://www.britannica.com/topic/flag-of-Pakistan>.

⁴¹⁹ "flag of Azerbaijan | Britannica", (10.11.2022), <https://www.britannica.com/topic/flag-of-Azerbaijan>.

⁴²⁰ Saraçoğlu, "Kuzey Afrika Ve Asya Ülkelerinin Bayrakları Üzerine Bir İnceleme", ss. 2672-2673.

seferi sırasında Magosa'ya ulaşan İngiltere kralı Richard, gördüğü hilal sembolünü benimsemiş ve 1194'te krallık armasında kullanılmıştır. Bundan dolayı ay ve yıldız, bir süre Port Mouth limanındaki donanmada kullanılmıştır. Kral Richard sonrasındaki Kral John döneminde de hilal motifli sikkeler 1210'da Dublin'de basılmıştır.⁴²¹ Kral Richard'ın Portsmouth'a şehir olma izni verdiği gibi Kral John da İrlanda'nın kasabası olan Drogheda'ya izin vermiştir. Bazı İrlandalı tarihçiler tıpkı Kral Richard gibi Kral John'un Haçlı seferleri esnasında ay yıldızı aldığı ve Drogheda'nın sembolü olmasını şart koştuğunu belirtirler. Buna rağmen Kral John'un mühründe ay yıldız bulunmamaktadır. Fakat Kral II. William (1087-1100) mühründe ay yıldız yer vermiştir. Kral II. William mühründe altı köşeli yıldız kullanmasına karşılık Drogheda armasında ve Co. Louth Golf Kulübü armasında sekiz köşeli yıldız bulunmaktadır. Drogheda Paddle Steamship Company ve Drogheda United'in armasındaki yıldız beş köşelidir. Ay yıldızın Kral William'dan geçtiği de isabetli görünmemektedir. Bununla birlikte İrlanda'da 1845-1852 senelerinde kıtlık dönemi yaşanmış ve Osmanlı Padişahı Abdülmecid gıda yardımında bulunmuştur. Abdülmecid dönemindeki Mecidiye Nişanı'nda yer alan yıldızın beş köşeli olması ise dikkat çekicidir. Drogheda'da hilal çok yaygın olmasa da kullanılmakta ve kökenine dair açıklayıcı bir bilgi bulunmamaktadır. 2010 yılında İrlanda Cumhurbaşkanı'nın Türkiye ziyaretinde ay yıldızın Türklerin yardımıyla öne çıktığını ifade ettiği görüşü birçok tartışmaya yol açmıştır. Yerel tarihçi Matthews, konuyla ilgili Türk ilişkilerine dair kesin belgesel kanıtlara rastlanılmadığını ancak bu durumun tesadüf olarak karşılanamayacağını belirtmiştir.⁴²²

3.3.3. Mimari Eserler

1228'de Anadolu Selçuklu döneminde inşa edilmiş olan Divriği Ulu Camii, hilal sembolünün görülebileceği örneklerdendir. Batı kapısında bulunan kartal motifinin hem kuyruk kısmı hem de iki yanında hilal motifi bulunmaktadır. Aynı dönemde 1264 yılında inşa edilen Konya İnce Minareli Medrese'nin de taç kapısında çift taraflı bulunan bitki motiflerinin de sap kısmında hilal işlenmiştir. Erzurum Çifte Minareli Medrese'de ise taç kapısı ana nokta olarak alındığında kapının batı yönünde çift başlı kartal, iki yılan, bunlarla beraber yapraklardan oluşan hayat ağacı motiflerinin sap kısmında da bir hilal vardır. Motifin kenarındaki işlemlerin alt kısmında da görülen hilal ile bu sayı üçe tamamlanmaktadır.⁴²³

Selçuklu döneminde birçok anıtsal yapının inşa edildiği Ahlat'ta bulunan Hasan Padişah Kümbeti 1275 senesinde Hüsameddin Hasan Aka bin Mahmud tarafından yapılmıştır.

⁴²¹ Ridgeway, "Türk Hilâlinin Aslı", s. 175.

⁴²² Muhsin Kadioğlu, "İrlanda Kasabası Drogheda'nın 'Ay-Yıldız' Sembolünün Kökenleri", *Türk Dünyası Araştırmaları*, 117/230 (2017), ss. 163-176.

⁴²³ Bozkurt, "Hilâl (Sembol Olarak)", s. 14.

Kümbet, kare planlı yüksek bir kaidenin üzerinde silindirik bir gövdeye sahip ve kubbe ile örtülüdür. Kümbette yer alan dairesel formlardan oluşan taş süslemeler oldukça dikkat çekicidir. Bunlardan birinde ise beş köşeli bir yıldızın her ucunda hilalin içinde yer alan yıldız süslemesi bulunmaktadır (Görsel 32).⁴²⁴

Eyüp'te bulunan Şeyh Murad tekkesinin dış avlu kapısında da tahrip edilmeden önce ay yıldız motifinin bulunduğu bilinmektedir. Trabzon'da kiliseden çevrilen Ayasofya Camii güney cephesinde de ay yıldız bulunmaktadır. Hilal ve yedi köşeli yıldızın etrafı ise Bizans süslemesidir. Bu sebeple Eyice'ye göre ay yıldızın XIX. yüzyılda tamiratlar sırasında eklenmiş olması muhtemeldir. Benzer şekilde H.1169/1755-1756 tarihli Zevki Kadın Çeşmesi'nde ay yıldızın bugünkü haliyle yer alması, sonradan yapılmış olma ihtimaline dikkat etmeyi gerektirmektedir.⁴²⁵ H. 975/1567 yılına tarihlenen İskender Bey Çeşmesi'nde de ay yıldız günümüzdeki haliyle bulunmaktadır. Denizli'de Nakşibendî tarikatına mensup Hüseyin Hulusi Efendi (Üzüm Dedesi) adına 1907 senesinde inşa edilen türbenin kapısında bitkisel motiflerle birlikte ay yıldız yer aldığı görülmektedir.

Cizre Köprüsü, büyük ölçüde tahrip olmakla beraber XII. yüzyılda Artuklular ya da daha büyük ihtimalle Musul Atabegleri tarafından yapıldığı tahmin edilmektedir. Köprüyü özel kılan ise batı ayağında sekiz astrolojik burç tasvirlerinin yer almasıdır. Bağdaş kuran insan figürleri, gezegen ve burçları ellerinde tutarak temsil etmektedirler. Kabartma tekniğiyle işlenen panolardan biri de ay ve boğanın birleşimidir. Boğanın üzerinde hilal ve hilalin üzerinde de insan vardır. Panonun sağ üst köşesinde kamer yazmaktadır (Görsel 33).⁴²⁶

Osmanlı dönemine ait olan Meriç/Mecidiye Köprüsü üzerinde de ay yıldız olduğu görülmektedir. İlk olarak 1833 senesinde II. Mahmud döneminde köprünün yapımına karar verilmiş olup Abdülmecid tarafından 1842-1847 yıllarında inşası devam ettirilmiştir. Köprünün ayağındaki boşaltma gözünün üst köşesinde kabartma şeklinde hilal ve altı köşeli yıldız bulunmaktadır. Köprünün farklı zamanlara ait resimlerinden hilalin yönünün değiştirildiği anlaşılmaktadır. Bununla birlikte Edirne Gazi Mihal Köprüsü ve Milas Kadı Zâde Köprüsü'nde de ay yıldız armaları yer almaktadır (Görsel 34).⁴²⁷

Köprü, çeşme, sebil gibi su yapılarına verilen değerle Osmanlı bir su medeniyeti olduğu gibi İstanbul da bir su şehridir. Türk mimarisinin önemli bir parçası olan İstanbul çeşmelerinde bulunan tezyinatlar hilal sembolüne dair önemli örnekler teşkil etmektedir.

⁴²⁴ Funda Koçer, "Ahlat Hasan Padişah Kümbetinde Kullanılan Gülbezeklerdeki Kompozisyonların Çini Yüzeyle Uygulanması", *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 104 (2020), ss. 97-114.

⁴²⁵ Eyice, "Ay Yıldız'ın Tarihi Hakkında", ss. 42, 45.

⁴²⁶ Özkan Ertuğrul, "Cizre Köprüsü", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 8, s. 40.

⁴²⁷ N. Çiçek Akçıl Harmanakaya, "Edirne Meriç/Mecidiye Köprüsü Ve Üzerindeki Figürlü Taş Süslemeler", *Art Sanat*, 10 (2018), ss. 148-167.

Osmanlı Devleti'ne ait mimaride görülen en eski ay yıldız sembollerinden biri III. Selim dönemine ait olan İzzet Mehmed Paşa Çeşmesi'nde görülmektedir. H. 1206/1791 senesinde Arnavutköy'de yapılan bu çeşmenin kitabesinde tuğranın yanında ay yıldız yer almaktadır. Yıkılan çeşmenin parçalarından tuğra, 1974'te Tevfikiye Camii avlusunda bulunmuştur.⁴²⁸ H. 1177/1763-1764 senesinde Cezayirli Gazi Hasan Paşa'nın yaptırdığı çeşmede ise bitkisel motifler dışında iki çapa kabartması ve bunların ortasında iki hilal arasında altı köşeli yıldız yerleştirilmiştir (Görsel 35).⁴²⁹

Bilal Ağa Çeşmesi'nde kitabenin her iki yanında hilal ve çok şualı yıldız yer almaktadır. Tophane'de bulunan çeşmenin inşa edildiği zaman H. 1211/1796 senesidir. (Görsel 36). Kumkapı'da H. 1214/1799 tarihli III. Selim Çeşmesi'nde madalyon içinde bulunan tuğranın yanında hilal ve çok şualı yıldız görülmektedir. Üsküdar'da yer alan H. 1217/1802 tarihli olan III. Selim Çeşmesi'nde ise kitabenin iki yanında hilal ve on bir şualı yıldız bulunmaktadır. Eminönü'nde H. 1221/1806 tarihli III. Selim'in kardeşi adına yaptırılan bir çeşme vardır. Sanat değeri açısından oldukça zarif olan Hatice Sultan Çeşmesi'nde hilal ve çok şualı yıldız motifi görülmektedir (Görsel 37).⁴³⁰ Beyhan Sultan için yaptırılan çeşme ise üç bölüme ayrılmıştır. Kitabeye göre H. 1219/1804 yılında yaptırılan çeşmede oval daire içindeki tuğranın yanında ay yıldız vardır.

Abdülmecid döneminde H.1257/1841-1842 tarihinde yapılmış olan Serasker Mustafa Paşa Çeşmesi, dikdörtgen bir sütun şeklindedir. Sütunun üzerinde lahanaya benzetilen yaprak bezemeli küre yer almaktadır. Çeşmede bulunan küre ve kitabe arasında sütunun dört yüzünde de hilal ve sekiz köşeli çiçek kabartması vardır. Çeşme ok, cirit ve diğer yarışmalarda lahanasıyla ünlü Merzifon ve bamyasıyla ünlü Amasya'dan gelen binicilerle kurulan takımları sembolize etmektedir (Görsel 38).

H. 1195/1780-1781 tarihli Canfeda Kadın Çeşmesi, sonraları tahrip olmasıyla H. 1264/1847-1848 yılında Hazine Dar Şevkinihal Usta tarafından yeniden imar edilmiştir. Çeşmede Abdülmecid'in tuğrası ışınlı şeklinde bir rozet içindedir. Kitabenin dört köşesinde ise ay yıldız motifi yer almaktadır (Görsel 39). H. 1279/1862-1863 tarihli Yusuf Ziya Paşa'nın vefat eden hanımının hatırasına yaptırdığı Yusuf Ziya Paşa Çeşmesi'nde II. Mahmud'un

⁴²⁸ Eyice, "Ay Yıldız'ın Tarihi Hakkında", s. 45.

⁴²⁹ Necdet Ertuğ ed., *İstanbul Tarihî Çeşmeler Külliyesi*, İstanbul Su ve Kanalizasyon İdaresi, İstanbul 2006, c. 2, s. 82.

⁴³⁰ İbrahim Hilmi Tanışık, *İstanbul Çeşmeleri 1 İstanbul Ciheti*, Maarif Matbaası, İstanbul 1943, ss. 220, 226; İbrahim Hilmi Tanışık, *İstanbul Çeşmeleri 2 Beyoğlu ve Üsküdar Cihetleri*, Maarif Matbaası, İstanbul, 1945, ss. 157, 402.

tuğrasının altında iki adet daire içine alınmış hilal ve sekiz köşeli yıldız süslemeleri görülmektedir.⁴³¹

H. 1241/1825-1826 senesine ait olan Hatice Hanım ve Mustafa Tahir Efendi Çeşmeleri, H. 1244/1828-1829 senesinde ait Selim Paşa Çeşmesi ve Kadıköy’de H. 1247/1831 yılında inşa edilmiş olan II. Mahmud Han’ın çeşmesi İstanbul’da hilal ve yıldızın görülebileceği diğer çeşme örneklerinden bazılarıdır.

1888 senesinde Yahya Hayati Paşa tarafından yaptırılan Bayraklı Yahya Paşa Konağı Çeşmesi⁴³²; Kastamonu İnebolu’da 1897 yılında yaptırılan Nuh Bey Çeşmesi, 1900’de yaptırılan Hacı Altmışdörtöğlü Salih Çeşmesi, 1911’de yaptırılan Çarşı Çeşmesi, 1912 yılına ait İsmet Paşa III. Numaralı Çeşme, 1914 yılında yapılmış Abdullah Efendi Çeşmesi⁴³³; Ankara Kağnı Pazarı Camii Çeşmesi ve Hamidiye Çeşmesi⁴³⁴, 1906’da yaptırılmış Elazığ Harput Üç Lüleli Çeşme, Kayseri Şefika Hanım Çeşmesi, 1927’de yaptırılmış Nevşehir Hükümet Konağı Çeşmesi Türkiye genelinde ay yıldız motifinin olduğu belli başlı çeşmelerdir.

İslam’ın sembolü olarak kabul edilen hilal, minarelerin alemine yerleştirilmiştir. Bina alemlerinde hilalin kullanımı, Kudüs kralı III. Baudouin’in mühründe görülmektedir. Bu mühürde Kubbetü’s-Sahra ve Mescid-i Aksa’nın tepelerinde hilal ve haç sembolleri konulmuştur.⁴³⁵ Fakat özellikle Osmanlı Devleti zamanında sınırlarının ulaştığı hemen her yere cami inşa edilmesiyle oldukça yaygınlaşmış olduğu söylenebilir. Üsküdar Ayazma Camii, H. 1174/1760 senesinde III. Mustafa tarafından inşa ettirilmiştir. Camiinin minare alemleri dışında güney cephesinde pencerelerin arasında hilal alemlerin olduğu süslemeler mevcuttur. Cami ana giriş kapısının iki yanında da sütunlar vardır. Bu sütun başlıklarının uçlarında birer hilal görülmektedir (Görsel 41).

Hayatın birçok alanında hilal sembolünün yansımaları görüldüğü gibi mezar taşlarında da ay yıldız motifine yer verildiği görülmektedir. Karacaahmet Mezarlığı’nda camii önünde H. 1218/1803-1804 tarihli bir mezar taşında hilal ve çok köşeli yıldız görülmektedir. Selimiye Camii Hazinesi’nde yer alan bir mezar taşında ay yıldız alameti bulunmaktadır. Mezar taşı H. 1232/1817 senesine aittir.⁴³⁶

⁴³¹ Ertuğ, *İstanbul Tarihi Çeşmeler Külliyesi*, c. 1, ss. 82, 86, 211.

⁴³² Aygül Uçar, “İzmir Konutlarında Çeşme”, *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 38 (2016), ss. 251-274.

⁴³³ Murat Çerkez, “İnebolu Çeşmeleri”, *Erdem*, 15/43 (2005), ss. 145-184.

⁴³⁴ İbrahim Yavuz İşçen, *Osmanlı Dönemi’nde Ankara’nın Mahalle Çeşmeleri*, Anafartalar, Ankara, 2019, ss. 45, 51.

⁴³⁵ Erdem, “Alem”, s. 354.

⁴³⁶ Eyice, “Ay Yıldız’ın Tarihi Hakkında”, s. 46.

Kastamonu Yılanlı Camii Haziresi'nde H. 1258/1842-1843 tarihli bir kadına ait olan mezar taşında servi ağacı ve hilal sembolü birlikte bulunmaktadır. Hilal, servinin uç kısmına aşağı yöne bakar vaziyettedir. Kastamonu Ferhat Paşa Camii Haziresi'nde 1840 tarihli bir ayak taşında da benzer motif işlenmiştir. Servi ölümsüzlüğü sembolize eden bitkisel motiflerdendir. Servinin kıvrık uçları kutsal varlığa teslimiyete, ruhun Tanrı'ya ulaşmasına alamet olarak kullanılmıştır (Görsel 42).⁴³⁷

1838 tarihli olup Türk ve İslam Eserleri Müzesi'ne 1934'te getirilen mezar taşının kitabesinin üst kısmında ay yıldız vardır. Kitabeye göre mezar taşı, Neyzen Salih Dede Efendi'nin damadı Binbaşı Ömer Ağa'ya aittir. Mezar taşının tepe kısmında püskül bezeli Mahmudî tipte bir fes bulunmaktadır (Görsel 43).⁴³⁸ Hattat Ferhad Paşa Haziresi, Mihrişah Valide Sultan İmareti ve Haziresi'ne de yalnız hilal ile hilal ve çok şualı yıldızın işlendiği görülmektedir. Hilalin yanında görülen yıldız, evrenin sonsuzluğunu, parıltıyı, ışığı ve umudu ifade etmektedir. (Görsel 44).⁴³⁹

Çeşme Kalesi'nde farklı formlarda bulunan mezar taşlarının bir kısmında hilal motifinin kullanıldığı görülmektedir. 1781 tarihli bir erkeğe ait mezar taşının boyun kısmının altında sadece bir hilal, 1814 ve 1815 tarihine ait olan cami ve bazı bitkisel süslemelerin yer aldığı kadın mezar taşlarında minarenin üst kısmında hilal görülmektedir. 1826 tarihli mezar taşında da cami ve medreseyi andıran yapının bulunduğu mezar taşında servi ve üzerindeki hilal dikkat çekmektedir. 1837 tarihli mezar taşında ise mimari yapıların aralarında ve arkalarında hilal, servi ve kozalak gibi motifler işlenmiştir. 1834 tarihli mezar taşında cami ve ev yapılarıyla birlikte hilal ve gül motifi yer almaktadır. 1899 tarihine ait mezar taşında bitkisel motiflerin dışında kitabenin ilk satırından sonra ay yıldız göze çarpmaktadır. 1904 tarihli fes başlıklı ve efe kıyafetinin yansıtıldığı mezar taşının gövdesinin her iki yanında ay yıldız yer almaktadır.⁴⁴⁰

Dobruca bölgesindeki mezar taşlarında da ay yıldız sembolünün yer aldığı görülmektedir. Bu mezar taşlarının son dönemlerin Tatar ve Nogay Türklerine ait olduğu anlaşılmaktadır. Eski Türk geleneğinin yansıması olan mezar taşlarındaki ay yıldız motifi,

⁴³⁷ Gökhan Gümüşdağ, *Kastamonu Şehri Nasrullah Camisi, Yılanlı Camisi, Yakupağa Camisi, Ahmet Dede Camisi Hazirelerindeki Mezar Taşları*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi Tezi), Gazi Üniversitesi, Ankara 2007, ss. 196-197.

⁴³⁸ Mustafa Murat Bozcu, *Türk ve İslam Eserleri Müzesi Taş Eserler Koleksiyonu*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi Tezi), Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, İstanbul 2017, s. 619.

⁴³⁹ Ali İhsan Gülcü, *Eyüpsultan: Türbeler ve Anıt Mezarlar*, Eyüpsultan Belediyesi Yayınları, İstanbul 2018, ss. 249-250.

⁴⁴⁰ Hür Kamil Biçici, *Çeşme Kalesinde Bulunan Süslemeli Mezar Taşları*, ed. Yunus Emre Tansü, İksad, Gaziantep 2020, ss. 38, 94, 98, 128, 138, 319, 333.

Osmanlı döneminin etkisini göstermektedir. Mezar taşlarında yer alan hilal ve yıldız, ölen kimsenin Müslüman olduğuna işarettir.⁴⁴¹

3.3.4. Resmi Vesikalar

II. Mahmud'un H. 1243/1827 tarihli fermanında altın yaldızlı hilal ve yıldız motifi görülmektedir. Satır aralarında ay yıldızlar yer almakta ve yazıyla beraber zerefşan ile tezyin edilmiştir. Bu motifte hilalin sol yöne baktığı ve yıldızın altı köşeli olduğu görülmektedir (Görsel 45).⁴⁴² Bununla birlikte aynı döneme ait başka bir beratta hilal sağ yöne bakar vaziyettedir. Benzer şekilde hilal ve çok şualı yıldızlar satır aralarında bulunmakta ve yer yer sadece hilal motifi yer almaktadır. (BOA, Müzehheb Ferman ve Beratlar, Gömlek No: 783)

H. 1250/1834 tarihli fermanında da tuğranın üzerinde yıldızı içine alan bir hilal sola bakar vaziyettedir. Burada yıldız daha çok sekiz köşeli bir çiçek motifi halindedir (Görsel 46).⁴⁴³ H. 1253/1838 tarihli beratında ise tuğranın üzerinde bir Osmanlı arması vardır. Bu armanın üzerinde on dört şualı yıldız görülmektedir. Bu yıldızın her iki yanında da hilal vardır. Sayfanın diğer kenarında da aynı motiften bulunurken yıldızın içinde küçük yedi köşeli bir yıldız daha vardır. Aynı berattaki tuğranın en üstünde de bu yıldız görülmektedir (Görsel 47).⁴⁴⁴ II. Mahmud dönemine ait olan başka bir fermanda yeşil mürekkeple çekilen bir tuğra bulunmaktadır. Ay yıldız ise bu tuğranın iki yanında da görülmektedir. Fermanda görülen yıldızlar ise sekiz köşelidir. (BOA, Müzehheb Ferman ve Beratlar, Gömlek No: 1257)

Abdülaziz dönemindeki (1861-1876) H. 1290/1873 tarihli beratta tuğra güneş ve yıldızlarla çevrelenmiştir. Üst köşelerde ise birer adet hilal bulunmaktadır (Görsel 48).⁴⁴⁵ II. Abdülhamid'e ait H. 1295/1878 tarihli beratta ise altınla çekilmiş olan tuğra girintili çıkıntılı askılar olan dendanlarla çevrelenmiştir. Bunun etrafı da güneş ışınları ve on iki adet hilalle süslenmiştir (Görsel 49).⁴⁴⁶

3.3.5. Hilal Sembolünün Kullanıldığı Diğer Alanlar

Hilal sembolünün kültüre yerleşerek büyük ya da küçük birçok malzemede yer alarak daima canlılığını sürdürmüş olduğu görülmektedir. Çanakkale tabakları, ok sadakları, askerlerin koluna bağladığı muska mahfazaları, bel kuşağına bağladıkları saat mahfazaları, bazı fincanların dış yüzeyleri ay yıldızın bulunduğu örneklerden bazılarıdır.⁴⁴⁷

⁴⁴¹ Sinan Uyğur, "Dobruca'da Türk Mezarlıkları", *Karadeniz Araştırmaları*, 13/13 (2007), s. 155.

⁴⁴² Sarıınay vd., *Osmanlı Fermanları Ottoman Ferman*, s. 331.

⁴⁴³ Sarıınay vd., *Osmanlı Fermanları Ottoman Ferman*, s. 347.

⁴⁴⁴ Sarıınay vd., *Osmanlı Fermanları Ottoman Ferman*, s. 349.

⁴⁴⁵ Sarıınay vd., *Osmanlı Fermanları Ottoman Ferman*, s. 357.

⁴⁴⁶ Sarıınay vd., *Osmanlı Fermanları Ottoman Ferman*, s. 359.

⁴⁴⁷ Eyice, "Ay Yıldız'ın Tarihi Hakkında", ss. 46-47.

İslam dünyasında ilk kapı tokmakları, Cezire’de hilal ve hayvan formu olarak üretilmiştir. Bu kapı tokmaklarının Selçuklu atabegleri; Zengiler ve Artuklular dönemine ait olduğu ortaya çıkmıştır. Genellikle altı veya sekiz adet hilalin birbirine bağlı olduğu ve üzerlerinin bitkisel motiflerle süslendiği hilal formu kapı tokmaklarından günümüze üç örnek ulaşmıştır:

“Bunların ikisi Dimeşk’te H.549/M.1154 tarihli olup Selçuklu atabegi Nurettin Zengi’nin maristanında mevcuttur. Bu ikisinin birisi maristan’ın ana girişinde, diğeri de maristan’ın avlusuna açılan dâhili girişlerinden birindedir. Üçüncü örnek ise Musul’da Zengi atabegi Bedreddin Lülü dönemine ait olup H.646/M.1248 yılında inşa edilen Avnüddin türbesinde ana giriş tokmağını temsil etmektedir.”⁴⁴⁸

Ay gezegeni astrolojide bağdaş kurup oturan ve iki elinde hilal tutar vaziyette boğa ve yengeç burçlarıyla tasvir edilmiştir. Elllerinde hilal tutan figürler Selçuklu atabegleri, Zengiler döneminde bastırılan sikkelerde sıkça görülmektedir. Davul formu olan ve Zengiler dönemine ait bir şamdan üzerinde çeşitli müzik aletleriyle birlikte eğlence sahnelerinin tasvir edildiği farklı madalyonlar bulunmakta ve bir kısmında elinde hilal tutan figürler yer almaktadır. Aynı döneme ait bazı silindirik formu leğenlerde de yedi gezegen tasvir edilmiş ve ay gezegeni elinde hilal tutan insan halindedir. Memlûklü dönemine ait leğenlerde de farklı müzisyen tasvirleri, bitkisel motifler, atlı avcı tasvirleri, eğlence tasvirleri, hilal tutan kişi ve savaş tasvirlerine rastlanılmaktadır (Görsel 50).⁴⁴⁹

Türk kumaşlarının süslemelerinde hayvan ve bitki figürlerinin yanında göksel figürlere de yer verilerek ay yıldız motifi kullanılmıştır. XVI. yüzyıla ait bir kumaşa iç içe geçmiş iki adet hilal vardır. İçteki hilalin içinde bir güneş ve iki hilalin arasında on adet çiçek bulunmaktadır. Çiçeklerin sayısı cennetle müjdelenmiş on sahabeyi temsil etmektedir. Konya Mevlana Müzesi’nde yer alan kumaşların birinde yukarı doğru bakan hilal ve içinde beş köşeli bir şekil diğeri ise hem sağa hem de sola bakan ay ile altı köşeli çiçek mevcuttur. XX. yüzyıla tarihlenen gelinin üçetek entarisinde de aynı motif kıvrımlı yapraklarla birlikte kullanılmıştır.⁴⁵⁰

Hz. Peygamber’in fiziki özelliklerini anlatan hadislerin hat sanatıyla süslenerek bir levhaya yazıldığı hilyeler, hilal sembolünün dini yönünü ortaya koyan örneklerdendir. Hilyeler Osmanlı geleneğinde özgün bir değer kazanmıştır. XVII. yüzyılda Hafız Osman’ın (ö. 1698) düzenlediği hilyelerde Arapça metin bir hilalin içine yerleştirilmektedir. Hilalin

⁴⁴⁸ İbrahim Hassanein, *Memlûklü Maden Sanatında Selçuklu Etkileri*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi Tezi), İstanbul Üniversitesi, İstanbul 2015, s. 51.

⁴⁴⁹ Hassanein, *Memlûklü Maden Sanatında Selçuklu Etkileri*, ss. 113, 262, 313.

⁴⁵⁰ Aysen Soysaldı - Ebru Çatalkaya Gök, “Türk Kumaşlarında Görülen Ay-Yıldız Motifi”, *Milli Folklor*, 16/126 (2020), ss. 142-143.

etrafına ise dört halifenin isimleri yazılmaktadır. Hilyelerde hilalin kullanılmasının sebebi Hz. Peygamber'in güneş ve ay gibi nuruyla alemleri aydınlatmasıdır (Görsel 51).⁴⁵¹

Türk edebiyatında hilal sembolü Tanzimat (1839) sonrasında Hristiyan haçına karşılık kullanılmaya başlanmıştır. M. Akif Ersoy'un (ö. 1936) "Bir hilal uğruna yâ Rab ne güneşler batıyor", "Çatma kurban olayım çehreni ey nazlı hilal" ve "Dalgalar sen de şafaklar gibi ey şanlı hilal" dizelerinde Türk bayrağında yer alan hilal hem dini hem de milli bir sembol olarak karşımıza çıkmaktadır. Divan şiirlerinde ise hilal çeşitli benzetmelerde kullanılmıştır. Kaşlar, hilal ve yay arasında hilal ve kaşlar râ harfine benzetilerek Hz. Muhammed'in kalem kullanmadan iki adet râ harfini yazmasıyla ayı yarma olayına telmih yapılmıştır. Hilalin iki ucunun birleşmesiyle gökte uçan güvercin tahayyül edilmiştir.⁴⁵²

⁴⁵¹ Ünver Rüstem, "From Auspicious Ornament to State Symbol: The Crescent Moon in Ottoman Art and Architecture", *The Moon: A Voyage Through Time*, ed. Christiane Gruber, Aga Khan Museum, Toronto 2019, s. 49.

⁴⁵² Cemal Kurnaz, "Hilâl (Türk Edebiyatı)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 18, ss. 11-12.

SONUÇ

Sembol kavramı, yapılan anlaşmanın kanıtlanabilmesi için bir nesnenin ikiye bölünmüş parçalarının bir araya getirilmesi anlamını taşımaktadır. Başka bir deyişle sembol, sözle belirtilemeyen düşüncenin somut olarak ifade edilmesidir. İnsanın hayatını kuşatan din de semboller ile kutsalı ifade ederek canlılığını korur. Semboller, dini düşünce ve ritüelleri ifade etmektedir. Bu anlamda semboller, görünen alemde kendi nesnelliğinin ötesine işaret ederek kutsalın tezahürünün evrende yansımaları sağlayan araçlardır.

Semboller niteliklerine, temsil ettikleri şeylere göre veya başka yönleri ele alınarak çeşitlendirilmişlerdir. Dini semboller ise kutsal ile ilişkisi olmasıyla diğer sembollerden belirgin olarak ayrılmaktadır. Dini semboller, kutsal ve profan alan arasında bir köprü işlevi görürler. Bu sayede insan kutsalı tecrübe ederek onun farkına varır. Yorumlamaya açık birçok anlamı barındırması nedeniyle dini semboller, insan ve toplum hayatını çevreleyerek etkisi altına alır. Dini semboller insanın hayatı anlamlandırarak yaşamını sürdürebilmesinde rol oynar. Diğer taraftan toplumun dini bir sembolü araç olmasının ötesinde mutlaklaştırması, onun putlaştırılarak yıkıcı niteliğini ortaya çıkarmaktadır.

Sembolizm çalışmaları, dini araştırmalara duyulan ilgilere paralel olarak artmış veya azalmıştır. Önceleri tabiat, kutsalın tezahürünün yansımaları olarak sembollerle kuşatılmış biçimde görülmüştür. Fakat özellikle Rönesans ve Reform dönemlerinde kutsal kozmosdan arındırılarak sembolizme önyargılı tutumlar sergilenmiş ve sembollerin anlamsız şeyler olduğu anlayışı gelişmiştir. XIX. yüzyılda Romantizm’le beraber sembolizm yeniden önem kazanmaya başlamıştır. Böylelikle sembolizm çalışmaları artmış ve sembolün kökenine dair çeşitli görüşler gelişmiştir. Sembolizm ile ilgili çeşitli görüşlerin olması, sembollerin çok anlamlı olduğunu ortaya koymaktadır.

Tezimiz hilal sembolünün İslam kültürüyle ilişkisini kapsamaktadır. Bu anlamda hilalin İslam’ın sembolü oluşu dini, kültürel ve tarihi olarak incelenmiştir. Bu nedenle edebi ve felsefi metinler tezimizin kapsamı dışında tutularak üzerinde durulmamıştır. Fakat yeni yapılacak çalışmalarda hilal sembolü ile mistisizm, felsefe ve edebiyat ilişkilendirilerek ele alınabilir. Ek olarak hilal sembolü, kozmolojik olmasının yanı sıra yıldızlar ve diğer gezegenlerin de dahil edilmesiyle epistemolojik olarak daha kapsamlı bir şekilde çalışılabilir.

Tarih boyunca insan, düşüncelerini sembolleştirerek karşılığını yaşadığı evrende anlamlandırmış ve tanımlayabilmiştir. Dünyanın birçok yerinde ay ve diğer gök cisimleri, farklı coğrafyalarda toplumların kullanıldığı görülen ortak sembollerden olmuştur. Her toplum kendi kültür ve anlayışına göre birtakım anlamlar ve nitelikler yüklemiştir. Ay, yalnız

Dünya'nın uydusu olmasının ötesinde mitolojide tanrı ve tanrıça, bolluk ve bereket, zamanın tespiti ve kehanetler hakkında konuşabilmek için çeşitli evrelerinden yararlanan bir gök cismi olmuştur.

Tarihin ilk dönemlerinden itibaren ay, gökyüzünde farklı hallerde görünmesi nedeniyle dikkat çekmiştir. Ayın safha safha büyüüp küçülmesi, onun ölüp yeniden doğduğu düşüncesine sebep olmuş ve ilkel kabilelerde cenaze ve yeniden diriliş ritüellerinde önem kazanmıştır. Ay deniz kabuğuyla temsil edildiği için cinsellikle, boynuz ve çift sarmaldan dolayı üretkenlikle, su, doğum ve embriyolojiyle ilişkilendirilmiştir. Bunun haricinde ay, ölüm ve yeniden yaşamı, dolayısıyla döngüsellliği sembolize etmesiyle salyangoz, doğurganlığı sebebiyle tavşan ile eşleştirilmiştir.

Hint mitolojisinde ay, suların içindedir ve yağmur da aydan gelmektedir. Çünkü Upanişadlara göre ay, ölümler ülkesidir. Ölen kişiler aya giderek birtakım sorularla karşılaşır. Cevap veremeyen kimseler ise yağmura dönüşerek farklı bedenlerle yeryüzüne yağarlar. Soma, ay ve ayın suyudur. Soma, sarhoş edici olması sebebiyle ölümsüzlük içkisinin tanrısıdır. Şiva ise kaplan derisinden kıyafeti ve başının üzerinde hilal ile betimlenmiştir. Şiva'nın tezahürlerinden biri evrenin yok edicisi oluşudur. Korkunç ve gazap verici yansımalarının yanı sıra şefkatli ve tabiata hakim olandır. Bu yönüyle bitkilerin yetişmesini ve ürün vermesini sağlamaktadır.

Yunan ve Roma medeniyetlerinde ayın büyüyen hilal evresi genç kızlığı, dolunay hali anneliği ve küçülen ay yaşlılığı ifade ederek üçlü tanrıça modeli oluşturulmuştur. Ay tanrıçası Selene, alnında bir hilalle tasvir edilir. Artemis veya Roma mitolojisinde Diana, avcı olarak tasvir edilmesi nedeniyle hilalin yanında ok ve yayla, geyik ya da köpekle birlikte betimlenmiştir. Hekate ise yeraltı tanrıçasıdır. Hint mitolojisindeki Soma, Dionysos olarak karşılık bulmaktadır. Dionysos, şarap tanrısıdır. Doğanın gücü ve sırrına erebilmenin en kolay yolu şarap ve sarhoşluktur. Aynı zamanda bitkilerin yaşamını yönettiği için doğa tanrısı olarak görülmüştür. Bu sebeple bereketle ilişkilendirilmiştir.

Mezopotamya'da Ay tanrısı farklı yerlerde Nanna, Sin, Asimbabbar, İnbu ve Namraşit olarak adlandırılmıştır. Harran ve Ur kentleri ay tanrısının merkezde olduğu kült yerlerdir. Sembolleri ise hilal, boğa ve aslan-ejderhadır. Ay tanrısı, kaderi belirleyici özelliğe sahiptir. Ayın evrelerine göre belli törenler düzenlenmiştir.

Mısır'da Ay tanrılarında Khensu hilal diski ve uraeus denilen kobranın stilize edildiği başlıkla, Thoth babun ve ibis kuşuyla, Menthu ise boğa başlı adam olarak betimlenmiştir. Ay tanrılarının nitelikleri güneş ve ay ışığının yenileyicisi, tabiatı türeten, yazıcı ve göğün efendisi olmasıdır. Bununla birlikte Apis öküzünün başında da hilal sembolü vardır.

İslam öncesi Arap Yarımadası'nda çok tanrılı inançların hakim olması nedeniyle birçok yerel tanrı bulunmaktadır. Palmyra'da III. yüzyılda Ay tanrıçası Aglibol, Minalılar'da Vedd, Katabanlılar'da Amm, Sebeliler'de Ilumkuh, Hadramutlular'da Sin adıyla bilinmektedir. Güney Arabistan'da ise Babil tanrısı Sin, İştâr ve Şamaş üçlüsü görünmektedir. Ay tanrıları birbirleriyle ortak özellikler taşımaktadır. Ay tanrısına ayın gelgitleri, yenilenmesi ve sözcü olduğu manaları yüklenmiştir.

Hititlerde Ay tanrısı Arma, Kuşuh, Umbu veya Harran Ay tanrısının adı kullanılmaktadır. Bu dönemde ay tanrısı, antlaşmalara tanıklık ve koruyuculuk eden vaziyettedir. Yazılıkaya kabartmalarında başlığında hilal bulunan insan figürü şeklinde yer almaktadır.

Friglerin Ay tanrısı Men, kendine özgü başlığı olan ve omuzlarından hilal çıkan erkek bir figür olarak tasvir edilmiştir. Men'i temsil eden hayvanlar ise horoz, boğa, koç ve atır. Ay tanrısının yeniden doğuşu temsil etmesi nedeniyle çam kozalağıyla da tasvir edilmiştir. Bunun haricinde koruyucu, şifa verici ve ekin tanrısı olarak kabul edilmiştir. Bu sebeple Ay tanrısı Men ile Kybele-Artemis birlikte tapınım görmüştür.

Türk mitolojisinde Türk soylarının kökeni aya dayandırılmıştır. Oğuz Han'ın evlatlarından biri Ay'dır. Manas destanında Manas ve Altın-Ay ile evlenirken oğlu Semetey ise Ay-çörek ile evlenmiştir. Ay-çörek'in oğlu doğduğunda ise adını Ay-Koca isimli gökten gelen bir ihtiyar koymuştur. Başka bir rivayette Türkler'in atası, Ay-Atam olarak ifade edilmektedir. Ay, erkek veya kadın olarak farklı cinsiyetlerde kullanılsa da muhtemelen bunun duruma göre değiştiği düşünülmektedir.

Türkler, yaşadıkları coğrafyaya bağlı olarak farklı millet ve dinlerle karşılaşarak etkileşimde bulunmuştur. Bu etkileşim sayesinde inançları bazen aynı şekilde devam etmiş bazen de değişerek yeni anlamlar yüklenmiştir. İslam'ın kabulüyle kültürün bazı unsurları İslam geleneğinde dönüşerek varlığını sürdürmüştür. Türklerin eski dininin Gök Tanrı inancı olması nedeniyle astral motifler kutsal görülerek ön planda olmuştur. MÖ. 1000 yılında proto-Türk olarak tanınan Choular topluluğunun bayraklarında ay yıldız sembolü mevcuttur. Aynı zamanda kün-ay motifi, Tunç Çağı'ndan itibaren Kuzey Asya'da astral ikonografiler ile piktogramlar haricinde tamga ve fonogramlarda yer almıştır. Orta Asya'da Kuşanlarda, Sibiryâ ve Orhun bölgelerinde uçları yukarı bakan hilal ve bir veya üç noktalı piktogramlar görülmektedir. Göbl'e göre hilal ve beş köşeli yıldız ilk defa Kuşan sikkelerinde görülmektedir.

Türklerdeki göksel semboller, etkileşim içinde oldukları Çin kültürüne de girmiştir. Yin ve yang, ay ve güneşi temsil etmiş ve buna göre bazı manalar verilmiştir. İç Asya'da

güneş ve ayı sembolize eden ok ve yay, Göktürk yazılarında yay ve ay kelimelerinin fonogramıdır. Ant kelimesi de hilal ve üç daire ile ifade edilmiştir. Buna göre ay ve güneş, ant merasimlerinde şahit sayılmıştır. Uygur kağanları için hem ay hem de güneşten kut aldıkları için “Ay Tengri’de kut bulmuş” gibi ifadeler kullanılmıştır. VI-VIII. yüzyıllarla tarihlenen Kara-yüs (Sulek) yazıtında kün-ay görülmektedir. Arkeolojik kazılarda elde edilen Göktürklerle ait olduğu ortaya konulan sikkelerde hilal ve yıldız kullanımı dikkat çekicidir. Soğd, Semerkant, Fergana, Tohoristan gibi bölgelerde ortaya çıkarılan sikkelerde ay yıldızla beraber bazen Soğdça harfler ve Göktürk Türkçesi runik işaretler bazen Pehlevi ve Hint yazılarıyla birlikte Türk tipi ikonografiler yer almıştır. Bu dönemlerde Türkler, karşılaştığı diğer toplumlarla birbirine benzer anlayışlara sahip oldukları için İç Asya ve Orta Asya’da, İran ve Çin gibi diğer yerlerde yayılarak ortak bir zeminde birleşmişlerdir. Bununla birlikte karşılaştıkları yeni inançlardan etkilenirken eski geleneklerini de sürdürdükleri için göksel olan ve olmayan motiflerde kendi sembol ve anlamlarını da koruyarak devam ettirmişlerdir.

Görüldüğü üzere semboller, din ve dinin yaşandığı kültürlerle daima sıkı bir ilişki içinde olmuştur. Çünkü her toplumun benimsediği inancın sosyal hayata yansıdığı görülmektedir. Sözü edilen mitolojiler ve farklı medeniyetler ele alındığında benzerliklerin veya farklılıkların olduğu ve dolayısıyla sembollerin dini, tarihi ve sosyal çevreyle karşılıklı bir etkileşimde bulunduğu anlaşılmaktadır. Ay, insanın tabiata hayranlığı ya da korkusuyla kurduğu iletişimde ilahi bir güce sahip olduğu gibi tarihsel süreçte toplumu bir arada tutmakta ve siyasi yönetimin güçlenmesinde de rol oynamıştır.

Yahudi-Hristiyan geleneği içinde hilal amulet maksadıyla kullanılmış, Hz. Meryem ay ve yıldızlarla tasvir edilmiştir. Ay takvim aracı olarak görülmüş ve ayın menzillerinin olmasının hikmetine değinilmiştir. Kitabı Mukaddes’in birçok yerinde Şabat ile hilalin görülmesinin kutlandığı Yeni Ay törenleri de çokça zikredilmiştir. Fakat hilal, Yahudi geleneğinde öne çıkan bir sembol haline gelmemiştir.

İslam geleneğinde ise semboller hususunda İslam düşünürleri tarafından hayal yetisine dikkat çekilmiştir. Tahayyül gücü, sembollerin aktarılmasında önemli bir role sahiptir. Genellikle sembollerin kaynağı Faal Akıl, levh-i mahfûz ve misâl alemi görülmüştür. Bu nedenle semboller, vahiy ve rüyalarla bağlantı kurularak açıklanmıştır. Kur’an-ı Kerim’de sembol için çoğulu şeâir olan şeîra kavramının kullanıldığı görülmektedir. Şeâir, din içinde ayırt edici olan, kutsal, eda edilmesi gereken belli ibadetler, alametler, nişaneler, Allah’a ait olan ve Allah’a itaati hatırlatan tüm dini sembollerini kapsamaktadır.

Kur’an-ı Kerim’de ay, Allah’ın kudretinin nişanelerinden biridir. Ayetlerde genellikle ay ve güneş çifti birlikte kullanılmıştır. Ay ve güneş, evrendeki her şey gibi Allah’a secde

etmekte ve yalnızca Allah'ın emirlerine kulluk etmektedir. Bu nedenle insanoğlunun ay ve diğer gök cisimlerine tazim ve tapınımda bulunmaması gerektiği vurgulanmıştır. Ay, kendisine tayin edilen menzillerde belli bir ölçüde hareket ederek insanların kendisinden faydalanması için yaratılmıştır. Buna göre hac ve diğer vakitlerin hesaplanması için zaman ölçütüdür. Ayetlerde ayın üzerine yemin edilerek sıklıkla Allah'ın ihtişamına ve ilahi düzene dikkat çekilmiştir. Bazı ayetlerde ise ayın yarılması, kıyamet alametlerine işaret olarak öne çıkarılmıştır.

Hadis geleneğinde ayın Allah'ın bir alameti olduğu ifade edilmiştir. Ay tutulmasının sıradan bir astronomik bir olay olduğu ve dolayısıyla kendi vazifesi dışında insanların hallerine göre tutulmadığı dile getirilmiştir. Ayın yarılması hadisesi ve hilale bakılarak Ramazan orucu gibi vakitlerin belirlenmesinden söz edilmiştir. Ayrıca Hz. Peygamber tasvir edilirken güzelliği dolunaya benzetilmiştir.

İslam'ın ilk dönemlerinde hilal sembolüne dair İbn Hacer el-Askalânî'nin rivayeti dikkat çekmektedir. Bu rivayete göre Hz. Muhammed, Medine'ye gelen kabile elçisine hilal motifli siyah bir bayrağı kavmine ulaştırması için vermiştir. Sonraki dönemlerde hilal sembolü VII. yüzyıldan itibaren Emevîlerin sikkelerinde, X. ve XI. yüzyıllarda Karahanlı sikkelerinde ve bayrağında yer almıştır. Aynı dönemlerde Fatımîler de bayrak ve nazarlık olarak hilali kullanmışlardır.

Selçuklu döneminde hilal sembolünün kullanımı yaygın olarak para ve mimari gibi çeşitli alanlarda sürdürülmüştür. Selçuklu hükümdarı Alparslan 1064'te Ani'yi fethettiğinde camiye dönüştürdüğü katedraldeki haç yerine hilal yerleştirmiştir. Benzer şekilde Selahaddin Eyyûbî, Kudüs'ü fethinde Kubbetü's-Sahra'nın kubbesinde bulunan haçın yerine hilal şeklinde alem yerleştirmiştir. Bu durum hilalin Hristiyan haçına karşı İslam kimliğini temsil eden bir sembol haline geldiğini açıkça ortaya koymaktadır. Zengi atabegliklerinin sikkelerinde bağdaş kurarak oturan ve iki eliyle büyük bir hilal taşıyan bir figür bulunmaktadır. Memlük hükümdarlarının sikkeleri üzerinde de farklı motiflerle birlikte hilal sembolünün olduğu görülmektedir.

Osmanlı döneminde hilal sembolü, sancaklarda yoğun kullanımı ile devlet genelinde kabul görmüştür. Bilhassa Haçlı Seferleri sonrasında ve Osmanlı Devleti'nin kara ve denizdeki fetih hareketlerinde öne çıkmıştır. Böylece hilal sembolü yalnız Müslümanlar değil Batı tarafından da devlet ve İslam'ın sembolü haline gelmiştir.

Çeşitli minyatürlerde hilal sembolünün Osmanlı donanmalarında kullanıldığı anlaşılmaktadır. Buna örnek olarak *Tuhfetü'l-kibar*'da II. Bayezid'in yaptırdığı savaş gemisindeki sancaklarda ve *Kitab-ı Bahriyye*'nin nüshalarından birinde yelkenli bir gemide

hilalin yer aldığı görülmektedir. Osmanlı sancaklarında birçok motifle birlikte hilal sembolü, açık veya kapalı hilal, tek veya birkaç hilal şeklinde kullanılarak ön planda olmuştur. Bu sancaklarda hilal, yıldız, zülfikar, Davut yıldızı gibi motiflerle beraber bazı ayet ve hadislerle yer verilmiştir.

III. Mustafa dönemine ait vesikada, dökülen toplara ay yıldız olduğu tahmin edilen nişanenin eklenmesi buyrulmuştur. Döneme ait bulunan toplarda ay yıldızın olması bunu desteklemektedir. Benzer şekilde III. Selim, topraklarla ilgili beyanında hilal ve yıldızın resmedilmesini bildirmiştir. Bu bağlamda resmi olarak sembolün kullanımının III. Mustafa döneminde başladığı ve III. Selim döneminden itibaren her yerde yaygınlaştığı görülmektedir.

Bununla birlikte hilal sembolünün daha öncesinde de sıkça kullanımına rastlanılmaktadır. Nitekim XVI. yüzyılda Kanuni Sultan Süleyman'ın yer aldığı Batı gravürlerinde hilal sembolü kullanılmıştır. Papaz Georgievitz de eserinde ay yıldız Kanuni Sultan Süleyman'ın devlet arması olarak resmetmiştir. İstanbul Deniz Müzesi'nde aynı yüzyıllara ait Barbaros Hayrettin Paşa'nın sancağı ve Müezzinzade Ali Paşa'nın 1571 yılında İnebahtı Deniz Savaşı'nda kullandığı sancakta hilaller mevcuttur.

Mimari eserlerde Selçuklu döneminde Konya İnce Minareli Medrese, Anadolu Selçuklu dönemine ait Divriği Ulu Camii ve Erzurum Çifte Minareli Medrese, Ahlat Hasan Padişah Kümbeti ve Cizre Köprüsü'nde hilal sembolüne rastlanılmaktadır. Osmanlı döneminde özellikle III. Selim zamanında ve sonrasında hilal sembolü yaygınlaşmıştır. İzzet Mehmed Paşa Çeşmesi, Bilal Ağa Çeşmesi, Hatice Sultan Çeşmesi, Serasker Mustafa Paşa Çeşmesi İstanbul'daki çeşmelerden bazılarıdır. Bayraklı Yahya Paşa Konağı Çeşmesi, Kastamonu Nuh Bey Çeşmesi, Harput Üç Lüleli Çeşme ise diğer örneklerdendir. Kastamonu Ferhat Paşa Camii Hazinesi, Mihrişah Valide Sultan İmareti ve Hazinesi ve Çeşme Kalesi'nde bulunan mezar taşlarında hilal görülmektedir.

II. Mahmud, Abdülaziz ve II. Abdülhamid dönemlerine ait müzehheb ferman ve beratlar, Hafız Osman'ın düzenlediği hilyeler hilal sembolüne dair zarif örnekler sergilemektedir. Selçuklu atabegleri döneminde yapılan kapı tokmakları, Memlûklü dönemine ait kapılar ve Türk kumaşları diğer örneklerdendir. Türkiye Cumhuriyeti bayrağının yanı sıra Cezayir, Malezya, Moritanya ve Tunus bayraklarında, Kızılay ve Yeşilay kuruluşlarında hilal sembolü görülmektedir. Doğu ve Batı'da İslam'ı temsil eden hilal sembolünün sancakların dışında gündelik hayatta mimari, tasvir ve diğer eşyalar üzerinde de yansımalarını görmek mümkündür. Böylece hilal sembolünün bütün İslam ve Türk-İslam devletlerinin ortak kültür mirası şeklinde evrensellik kazandığı anlaşılmaktadır.

Hilal sembolünün kökenine dair üç farklı varsayım karşımıza çıkmaktadır. Bunlardan ilkinе göre hilal ve yıldız Mezopotamya kökenlidir. İkincisi Bizans kökenli olup sonradan Türklere geçtiğidir. Bu konudaki son yaklaşım ise hilal ve yıldızın Orta Asya menşei olduğu ve Türkler aracılığıyla Anadolu'ya geçmiş olduğudur.

Mezopotamya kökenli olduğu varsayımına göre Ay tanrısına dair mitolojik ve edebi eserlerde yer alan bilgiler, arkeolojik kalıntılarda ortaya çıkan steller, sınır taşları ve diğer buluntular bu görüşü desteklemektedir. Sümerler'de Ay tanrısı Sin, başka adlarla Sami kavimlere geçmiştir. Ay tanrısı için farklı kentlerde tapınaklar inşa edilmiş ve kralın hanesinden bazıları tapınağa rahip veya rahibe olarak adanmıştır. Ay tanrısının sembolü hilaldir. Akad devrinde kehanetlerde bulunabilmek için ayın evreleri gözlemlenmiştir. Ay tanrısına diğer göksel tanrılarla beraber kurbanlar sunulmuştur. Asur döneminde ise Ay tanrısı daha geri planda görülse de koruyucu niteliğini devam ettirmiştir. Babil döneminde de baş tanrı Marduk öne çıkmış olmasına rağmen elde edilen yazıtlarda Ay tanrısının da yeniden öne çıktığı anlaşılmaktadır. Bu dönemde Ay tanrısı, kralla beraber betimlenmiştir.

Hilal sembolünün kökeniyle ilgili diğer teori, Bizans aracılığıyla İstanbul'un fethinden sonra Türklere geçmiş olduğudur. Fakat hilalin Bizans'tan önce Türkler tarafından benimsenmiş bir sembol olduğu açıktır. Bu nedenle söz konusu sembolün yalnızca Bizans taklidi olarak açıklanması yetersiz kalacaktır. Böyle bir varsayımın kabul edilebilmesi için Osmanlı Devleti'nden önce çeşitli bölgelere yerleşmiş olan Türk devletlerinde hilal sembolünün bulunmaması gerekirdi. Oysaki Kuşan, Ak Hun ve Göktürk sikkelerinde hilal ve yıldızın kullanıldığı görülmektedir. Emeviler ve Karahanlı sikkelerinde, Gaznelilerin bayraklarında hilal sembolüne rastlanılmaktadır.

Türk kökenli olduğu varsayımına göre ise hilal, Türkler aracılığıyla Anadolu'ya geçmiştir. Buna göre hilal, İç Asya'da proto-Türklerin bayraklarında ve Neolitik döneme ait bazı kapların desenlerinde görülmektedir. Göktürk yazılarında fonogram olarak ve Göktürk sikkelerinde, Kara-yüs yazıtında, Uygurlara ait kültür ve sanat eserlerinde, Türk-şâhiler ya da Tigin-şâhiler gibi hanelerin sikkelerinde hilal sembolü mevcuttur.

Diğer taraftan Orta Asya ve Yakındoğu arasında doğrudan bir ilişkinin tam olarak açıklanamaması da kesin bir tespitte bulunmaya engel olmaktadır. Esin'e göre böyle bir kültürel temasının olması muhtemeldir. Ancak Çin ve Türk kültüründe Gök Tanrı'ya ibadet ve kozmoloji açıklamaları geniş yer tutmaktadır. Diğer bir deyişle Gök Tanrı, her şeyin yaratıcısı olan ulu tanrıdır ve dolayısıyla gök cisimleri Tanrı yarattığı için kutsaldır. Bu nedenle astral kültler, ikinci derecede kalır. Yakındoğu'da ise bilhassa Arap ve İran bölgesinde astral ibadetler çoğunlukla ön plandadır.

Tezimizde ay fenomeninin yalnız Türklerde değil Mezopotamya, Yunan-Roma, Hint, Çin gibi diğer medeniyetlerde de bir geçmişe sahip olduğu görülmüştür. Bu anlamda hilalin tüm toplumların ortak hafızasında yer edinmiş evrensel ve göksel bir sembol olduğu söylenebilir. Buradan anlaşıyor ki hilal sembolünün kökeni yalnızca bir millete hasredilemeyecektir.

Öte yandan her toplumda çeşitli sembollerin öne çıktığı gibi günümüzde de İslam ve hilal sembolü birbiriyle özdeşleşmiştir. Birçok kültürde ortak kullanılan hilal gerek Müslümanların devamlı kullanımı gerek Hristiyanların, kendileri dışındaki Müslümanları söz konusu sembolle tanımlamaları ile Doğu'da ve Batı'da İslam'ın sembolü olarak özgün bir anlam kazanmıştır.

KAYNAKÇA

- Aclûnî, Ebü'l-Fidâ İsmâîl b. Muhammed b. Abdilhâdî el-Cerrâhî, *Keşfü'l-Hafâ' Ve Müzîlû'l-İlbâs*, 2 cilt, Mektebetü'l-Asriyye, 1420/2000.
- Adıbelli, Ramazan, *Mircea Eliade ve Din (Mircea Eliade'nin Din Bilimi Çalışmalarının Metodolojik Açidan Değerlendirilmesi)*, İz Yayıncılık, İstanbul 2011.
- Akçıl Harmankaya, N. Çiçek, "Edirne Meriç/Mecidiye Köprüsü Ve Üzerindeki Figürlü Taş Süslemeler", *Art Sanat*, 10 (2018), ss. 148-167.
- Allouche, Adel, "Arabian Religions", *The Encyclopedia of Religion*, Macmillan Publishing Company, New York 1987, c. 1, ss. 363-367.
- Altuntaş, Halil - Şahin, Muzaffer, çev., *Kur'ân-ı Kerîm Meâli*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları (13. baskı), Ankara 2007.
- Âlûsî, Şehâbeddin Mahmûd, *Rûhu'l-Meânî*, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut t.y.
- Arslan Meçin, Buşra, "Sühreverdî'nin İrfanî Risâlelerinde Misâl Âlemi Sembolü", *Marifetname*, 9/1 (2022), ss. 245-270.
- Askalânî, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed, *El-İşâbe Fî Temyîzi's-Şahâbe*, 8 cilt, Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1415.
- Aslantürk, Nursel, "Hitit Belgelerinde Geçen Ay Tanrıçası Nikkal Ve Hurrice Atribüleri", *Turkish Studies*, 12/19 (2017), ss. 17-42.
- , *Hitit Belgelerinde Hurri Tanrıları ve Onların Kültleri*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi Tezi), Ankara Üniversitesi, Ankara 2013.
- Aşıkpaşazade, *Osmanoğulları'nın Tarihi*, ed. Kemal Yavuz - M. A. Yekta Saraç, K Kitaplığı, İstanbul 2003.
- Ataşağın, Galip, "Sembol ve Sembolizm", *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 7/7 (1997).
- Atay, Ayten, "Türkçede *ya- (parlamak) Kökü ve Türevleri", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten*, 54/2006/2 (2009), ss. 7-28.
- Aydeniz, Hüsnü, "Dinî Semboller Sembolün Anlam Kaybı ve Etkilerine Gelenekselci Bir Yaklaşım René Guénon Örneği", *EKEV Akademi Dergisi*, (2011), 75-90.
- Aydın, Mehmet, *Ansiklopedik Dinler Sözlüğü*, Nüve Kültür Merkezi, Konya 2005.
- Aydoğan, Hatice Ayhan, *Türk Halk İnanış ve Uygulamalarında El Sembolü*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi Tezi), İstanbul Üniversitesi, İstanbul 2019.
- Babayar, Gaybullah, *Köktürk Kağanlığı Sikkeleri Kataloğu- The Catalogue Of The Coins Of Turkic Qaghanate*, TİKA Türk İşbirliği ve Kalkınma İdaresi Başkanlığı, Ankara 2007.

- , “Semerkant’ta Bulunan ‘Kağan’ Ve ‘Hatun’ Unvanlı Eski Türk Sikke Ve Mühürleri Üzerine”, *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 1/2 (2019), ss. 177-202.
- Balog, Paul, *The Coinage of the Mamlūk Sultans of Egypt and Syria*, American Numismatic Society, New York 1964.
- Banks, Edgar J, “The Origin of the Crescent and the Star”, *The Open Court*, 7 (1908), ss. 387-390.
- Bayat, Fuzuli, *Türk Mitolojik Sistemi I*, Ötüken Neşriyat (5. baskı), İstanbul 2020.
- Berens, E. M., *The Myths & Legends of Ancient Greece and Rome*, MetaLibri, 2009.
- Bevan, Edwyn, *Symbolism And Belief*, London 1938.
- Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Alî el-, *Delâ’ilü’n-Nübüvve ve Ma’rifetü Ahvâli Şâhibi’ş-Şerî’a*, Darü’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1408.
- Biçici, Hür Kamil, *Çeşme Kalesinde Bulunan Süslemeli Mezar Taşları*, ed. Yunus Emre Tansü, İksad, Gaziantep 2020.
- Black, Jeremy- Green, Anthony, *Mezopotamya Mitolojisi Sözlüğü*, Aram Yayıncılık, İstanbul 2003.
- Borella, Jean, *Dinsel Simgeciliğin Bunalımı*, çev. Lütfi Fevzi Topaçoğlu, İnsan Yayınları, İstanbul 2016.
- Bozcu, Mustafa Murat, *Türk ve İslam Eserleri Müzesi Taş Eserler Koleksiyonu*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi Tezi), Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, İstanbul 2017.
- Bozkurt, Nebi, “Hilâl (Sembol Olarak)”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 18, ss. 13-15.
- Bram, Jean Rhys, “Moon”, *The Encyclopedia of Religion*, Macmillan Publishing Company, New York 1987, c. 10, ss. 83-91.
- Bruhl, Lévy, *İlkel Toplumlarda Mistik Deneyim ve Simgeler*, çev. Oğuz Adanır, Doğu Batı Yayınları (2. baskı), Ankara 2016.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-, *el-Câmi’u’s-şâhîh*, 8 cilt, nşr. Muhammed Zühayr b. Nasr, Dâru Tavki’n-Necât (2. baskı), b.y. 1422/2001.
- Bunson, Margaret R., ed., “Apis”, *Encyclopedia of Ancient Egypt*, New York 2002.
- , “Thoth”, *Encyclopedia of Ancient Egypt*, New York 2002.
- Büyükgün, Banu, *Men Kültüyle İlgili Eskişehir, Afyon, Kütahya Ve Pamukkale Arkeoloji Müzelerinde Bulunan Bazı Taş Eserler*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi Tezi), Anadolu Üniversitesi, Eskişehir 2006.
- Caferoğlu, Ahmet, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu, İstanbul 1968.

- , “Türk Onomastiğinde Ay ve Güneş Unsurları”, *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 13/0 (2012), ss. 19-28.
- Cevizci, Ahmet, *Felsefe Sözlüğü*, Paradigma Yayınları (3. baskı), İstanbul 1999.
- Clauson, Sir Gerard, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford 1972.
- Cooke, Bernard - Macy, Gary, *Christian Symbol and Ritual*, Oxford University Press, 2005.
- Cömert, Bedrettin, *Mitoloji ve İkonografi*, De Ki Basım Yayım (3. baskı), Ankara 2010.
- Çelebi, İlyas, “İnşikâku'l-Kamer”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 22, ss. 343-345.
- Çeliktas, Müslüme Melis, “Hinduizm’in Ak Hunlar Üzerindeki Yansımaları”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 34/57 (2015), ss. 89-98.
- Çerkez, Murat, “İnebolu Çeşmeleri”, *Erdem*, 15/43 (2005), ss. 145-184.
- Çetin, Elif, “Osmanlı Bayraklarında Ay ve Ay Yıldız”, *Türk Arkeoloji ve Etnografya Dergisi*, 83 (2022), ss. 79-103.
- Çetin, Özer, “Sembolizmin Psikolojisi”, *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 11/2 (2009), ss. 87-112.
- Çınar, Aliye, “Din Dili: Dini Sembol ve Ritüel”, *Dindarlık Olgusu, (Sempozyum, Tebliğ Ve Müzakereleri)*, 25/26 (2006), ss. 325-337.
- , *Varoluşçu Teoloji Paul Tillich’te Din ve Sembol*, İz Yayıncılık (1. baskı), İstanbul 2007.
- Çoruhlu, Yaşar, *Erken Devir Türk Sanatı: İç Asya’da Türk Sanatının Doğuşu Ve Gelişimi*, Ötüken Neşriyat (4. baskı), İstanbul 2020.
- Demirci, Kürşad, *Eski Mezopotamya Dinlerine Giriş*, Ayışığı Kitapları (4. baskı), İstanbul 2019.
- Doğanay, Aziz, “Türk Sanatında Pelengî Ve Şâhî Benek Nakışları Ya Da Çintamani Yanılgısı”, *Dîvân: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, 17 (2004), ss. 193-218.
- Durand, Gilbert, *Sembolik İmgelem*, İnsan Yayınları, İstanbul 1998.
- Eberhard, Wolfram, *Çin Simgeleri Sözlüğü: Çin Hayatı Ve Düşüncesinde Gizli Simgeler*, Kabalcı Yayınevi (1. baskı), İstanbul 2000.
- Ebü Dâvûd, Süleymân b. el-Eş‘as b. İshâk es-Sicistânî, *es-Sünen*, Modern Library, Beyrut t.y.
- Eliade, Mircea, *Dinin Anlamı ve Sosyal Fonksiyonu*, çev. Mehmet Aydın, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1990.
- , *Dinler Tarihine Giriş*, çev. Lale Arslan Özcan, Alfa (3. baskı), İstanbul 2020.

- , “Dinlerdeki Sembollerin Araştırılması Üzerine Metodolojik Düşünceler”, *Dinler Tarihinde Metodoloji Denemeleri*, Konya 2003, ss. 103-126.
- , *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi 1: Taş Devrinden Eleusis Mysteriolarına*, çev. Ali Berktaş, Alfa (2. baskı), İstanbul 2017.
- , *İmgeler ve Simgeler*, çev. Mehmet Ali Kılıçbay, Doğu Batı Yayınları (4. baskı), Ankara 2020.
- , *Kutsal ve Kutsal-dışı*, çev. Ali Berktaş, Alfa (2. baskı), İstanbul 2019.
- Erdem, Sargon, “Alem”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 2, ss. 352-354.
- , “Alemin Tarihçesi ve Monçuk, Hilâl Boynuz Alemlerin Menşeleri Üzerine”, *Sanat Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 1/3 (1988), ss. 103-117.
- Erhat, Azra, *Mitoloji Sözlüğü*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1996.
- Ertuğ, Necdet, ed., *İstanbul Tarihî Çeşmeler Külliyesi*, 3 cilt, İstanbul Su ve Kanalizasyon İdaresi, İstanbul 2006.
- Ertuğrul, Özkan, “Cizre Köprüsü”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 8, s. 40.
- Erzen, Afif, “Ay Tanrısı Men’in Adı ve Menşei Hakkında”, *Belleten*, 17/65 (1953), ss. 1-14.
- Eser, Erdal, “Anadolu Selçuklu Dönemi’nde Sultani Pul: Sikke II. Gıyaseddin Keyhüsrev Dönemi Figürlü Sikkeleri”, *IX. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu 21-23 Nisan 2005*, Erzurum 2006, ss. 239-248.
- Esin, Emel, “Kün-Ay. Ay Yıldız Motifinin Proto-Türk Devrinden Hakanlılara Kadar İkonografisi”, *Orta Asya’dan Osmanlıya Türk Sanatında İkonografik Motifler*, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2004, ss. 59-107.
- , “Türk San’atında Alp Şahsiyetinin Görünüşü”, *Türk Kültürü*, 70 (1968).
- Eyice, Semavi, “Ay Yıldız’ın Tarihi Hakkında”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, 13 (1987), ss. 31-66.
- , “Ayyıldız”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 4, ss. 297-298.
- Frazer, James George, “Myths of the Origin of Death”, *The Belief in Immortality and the Worship of the Dead*, 3 cilt, Londra 1913, c. 1, ss. 59-86.
- Frazer, William, “Description of the Brass Matrix of an Ancient Seal Belonging to the Augustinian Hermits, with an Account of the Monastery of the Holy Trinity, near Dublin, and Observations on the Symbolism of the Crescent Moon and Star”, *Proceedings of the Royal Irish Academy. Polite Literature and Antiquities*, 2 (1879), ss. 465-471.
- Fromm, Erich, *Rüyalar Masallar Mitler*, çev. Aydın Arıtan, Kaan H. Ökten, Say Yayınları (3. baskı), İstanbul 2017.

- Gaster, Theodor H., “Amulets and Talismans”, *The Encyclopedia of Religion*, Macmillan Publishing Company, New York 1987, c. 1, ss. 243-246.
- Genç, Reşat, “Türk İnanışları ile Millî Geleneklerinde Renkler ve Sarı-Kırmızı-Yeşil”, *Erdem*, 9/27 (1997), ss. 1075-1110.
- Gibson, Clare, *Semboller Nasıl Okunur? Resimli Sembol Okuma Rehberi*, ed. Bahar Demirhan, çev. Cem Alpan, Yapı Endüstri Merkezi Yayınları, İstanbul 2013.
- Gök, Nejd - Kutlu, Mehmet, “Hilal ve Ay-Yıldız Motifi, Sembol ve İdeolojik Kullanım”, *DOĞU BATI*, 8/31 (2005), ss. 266-287.
- Gray, Louis Herbert, ed., *The Mythology of All Races*, 13 cilt, Marshall Jones Company, Boston 1918.
- Grayson, A. K., *Assyrian Rulers of the Early First Millennium BC I (1114-859 B.C.)*, University of Toronto Press, Toronto, Buffalo, London 1991.
- Guénon, René, *Perspectives on Initiation*, Sophia Perennis, t.y.
- Gülcü, Ali İhsan, *Eyüpsultan: Türbeler ve Anıt Mezarlar*, Eyüpsultan Belediyesi Yayınları, İstanbul 2018.
- Gümüşdağ, Gökhan, *Kastamonu Şehri Nasrullah Camisi, Yılanlı Camisi, Yakupağa Camisi, Ahmet Dede Camisi Hazirelerindeki Mezar Taşları*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi Tezi), Gazi Üniversitesi, Ankara 2007.
- Gündüz, Şinasi, *Anadolu’da Paganizm: Antik Dönem’de Harran Ve Urfa*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2005.
- , *Din ve İnanç Sözlüğü*, Vadi Yayınları, Ankara 1998.
- , *Mitoloji İle İnanç Arasında*, Etüt Yayınları, Samsun 1998.
- Güterbock, H. G., “Eti Tanrı Tasvirleri İle Tanrı Adları”, *Belleten*, Ankara 1943, c. VII, ss. 273-293.
- Harman, Ömer Faruk, “Hübel”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 18, ss. 444-445.
- Harmanşah, Ömür, “Visualizing the Moon in the Ancient Near East”, *The Moon: A Voyage Through Time*, Aga Khan Museum, Toronto 2019, ss. 8-14.
- Hasanov, Behram, “Clifford Geertz’e Göre Kültürel Bir Sistem Olarak Din Religion as a Cultural System by Clifford Geertz”, *BEÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1/2 (2014), ss. 79-96.
- Hassanein, Ibrahim, *Memlûklu Maden Sanatında Selçuklu Etkileri*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi Tezi), İstanbul Üniversitesi, İstanbul 2015.
- Hathaway, Jane, “The Forgotten Icon: The Sword Zulfikar in Its Ottoman Incarnation”, *The Turkish Studies Association Journal*, 27/1/2 (2003), ss. 1-14.

- İşıksal, Turgud, “3. Selim’in Türk Topçuluğuna Dair Bir Hatt-ı Hümayûnu”, *Tarih Dergisi*, 8/11-12 (2011), ss. 179-184.
- İbn Bîbî, *El Evamirü ’l-Ala’iye Fi’l-Umuri’l-Ala’iye Selçuk Name*, ed. Mürsel Öztürk, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1996.
- İbn Ebû Şeybe, Ebû Bekr Abdullâh b. Muhammed, *el-Muşannef fi’l-eḥâdîs ve’l-âşâr*, Dâru’t-Tâc, Lübnan 1409/1989.
- İbn Manzûr, *Lisânü ’l-Arab*, 14 cilt, Dar Sader, Beyrut 1414.
- İnan, Abdülkadir, *Tarihte Ve Bugün Şamanizm: Materyaller Ve Araştırmalar*, Türk Tarih Kurumu Basımevi (3. baskı), Ankara 1986.
- İsfahânî, Râğîb, *Müfredât Kur’an Kavramları Sözlüğü*, çev. Mustafa Yıldız, Çıra Yayınları (6. baskı), İstanbul 2020.
- İşçen, İbrahim Yavuz, *Osmanlı Dönemi’nde Ankara’nın Mahalle Çeşmeleri*, Anafartalar, Ankara 2019.
- Jung, Carl Gustave, *İnsan Ve Sembolleri*, çev. Ali Nahit Babaoğlu, Okuyan Us (4. baskı), İstanbul 2009.
- Kadioğlu, Muhsin, “İrlanda Kasabası Drogheda’nın ‘Ay-Yıldız’ Sembolünün Kökenleri”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, 117/230 (2017), ss. 163-176.
- Karaboğa, Bahar, *Demir Çağı’nda Anadolu’da Ay Tanrısı*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi Tezi), Marmara Üniversitesi, İstanbul 2021.
- Kaşgarlı Mahmud, *Divânü Lugâti ’t-Türk*, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2005.
- Kaya, Korhan, *Hint Mitolojisi Sözlüğü*, İmge Kitabevi (2. baskı), Ankara 1997.
- Kaya, Mahmut, “Ay (Kur’an ve Hadis)”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 4, ss. 182-183.
- Kayalı, Yalçın, “Kuşan İsmiinin, Toplumunun Ve Hükümdar Unvanlarının Kökeni Üzerine”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 57/2 (2017), ss. 1020-1036.
- Kettânî, Muhammed Abdülhay, *Hız. Peygamberin Yönetimi, et-Teratibu’l-idariyye*, çev. Ahmet Özel, İz Yayıncılık (3. baskı), İstanbul 2012.
- Kılıç, Sadık, *İslam’dâ Sembolik Dil*, İnsan Yayınları (2. baskı), İstanbul 2016.
- , “Sembolün Gücü ve İslam’da Semboller”, *Diyanet İlmî Dergi*, 49/3 (2013), ss. 7-20.
- Kılıçkaya, Müge, *İstanbul Deniz Müzesi’ndeki Osmanlı Dönemi Sancakları*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi Tezi), İstanbul Teknik Üniversitesi, İstanbul 2007.
- Kırçıl, Z. Nihan, “Hititlerde Mitoloji Ve Ritüel”, *Uluslararası Mitoloji Sempozyumu*, Ardahan Üniversitesi, Ardahan 2019, ss. 723-732.

- Kızıll, Hayreddin, “Dinî Sembolizm Üzerine”, *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 9/20 (2018), ss. 327-351.
- , “İşlevleri Açısından Dini Sembol”, *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 21 (2018), ss. 30-42.
- , “Özellikleri Açısından Sembol”, *Şarkiyat*, 10/4 (2018), ss. 1306-1327.
- Koçer, Funda, “Ahlat Hasan Padişah Kümbetinde Kullanılan Gülbezeklerdeki Kompozisyonların Çini Yüzeylere Uygulanması”, *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 104 (2020), ss. 97-114.
- Köktürk, Milay, *Kültür Bilimi Yazıları*, Hece Yayınları (1. baskı), Ankara 2006.
- Köprülü, M. Fuad, *Bizans Müesseselerininin Osmanlı Müesseselerine Tesiri*, Ötüken Neşriyat (2. baskı), İstanbul 1986.
- Köprülü, Orhan F., “Bayrak”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 5, ss. 247-254.
- Kramer, Samuel Noah, *Sümer Mitolojisi*, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 1999.
- , *Sümerler*, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2002.
- Krause, Paul, “The Mesopotamian Origins of Byzantine Symbolism and Early Christian Iconography”, *Valley Humanities Review*, 6 (2015).
- Kurnaz, Cemal, “Hilâl (Türk Edebiyatı)”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 18, ss. 11-13.
- Kurtoğlu, Fevzi, *Türk Bayrağı Ve Ay Yıldız*, Türk Tarih Kurumu Basımevi (3. baskı), Ankara 1992.
- Kutsal Kitap: Tevrat, Zebur, İncil*, Kitabı Mukaddes Şirketi - Yeni Yaşam Yayınları, İstanbul 2018.
- Küçükaşçı, Mustafa Sabri, “Safâ ve Merve”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 35, ss. 441-442.
- Mackenzie, Donald A., *Çin Ve Japon Mitolojisi*, çev. Koray Akten, İmge Kitabevi, İstanbul 1996.
- , *Indian Myth And Legend*, London 1918.
- Mahmud Şevket Paşa, *Osmanlı Askeri Teşkilatı ve Kıyafeti*, K.K.K., Ankara 1983.
- Mâturîdî, Ebû Mansûr Muḥammed b. Muḥammed b. Mahmûd, *Te’vîlâtü’l-Kur’ân Tercümesi*, ed. Bekir Topaloğlu - Yusuf Şevki Yavuz, Ensar Neşriyat, İstanbul 2017.
- Müslim, Ebû’l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b., *Şahîh-i Müslim*, Dâr’ul-İtibâ’atü’l Âmire, Türkiye 1334/1915.
- Müttekâid Miralay Ali, “Sancağımız ve Ay Yıldız Nakşı”, *Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası*, 8/48 (1918), ss. 224-231.

- Nesâî, Ebû Abdîrrahmân Ahmed b. Şuayb b. Alî en-, *es-Sünen*, el-Mektebetü't-Ticareti'l-Kübra, Kahire 1348/1930.
- Okladnikov, A. P., “Tarihin Şafağında İç Asya”, *Erken İç Asya Tarihi*, İletişim Yayınları (3. baskı), İstanbul 2002.
- Orkun, Hüseyin Namık, *Eski Türk Yazıtları*, Türk Dil Kurumu (3. baskı), Ankara 1994.
- Ögel, Bahaeddin, *Türk Mitolojisi I*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2010.
- , *Türk Mitolojisi II*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1995.
- Özaşar, Mehmet Emin - Görmez, Mehmet, ed., *Hadislerle İslâm: Hadislerin Hadislerle Yorumu*, Diyanet İşleri Başkanlığı, Ankara 2013.
- Özarslan, Selim, “The Role of Prophet Abraham’s Shariah in the Formation of Islamic Symbols Şeâir-i İslâm’ın Oluşumunda Hz. İbrâhim (a.s.) Şeriatının Rolü”, *Diyanet İlmi Dergi*, 53/2 (2017), ss. 11-40.
- Özcan, Zeki, “Ortaçağ’da Birey ve Bireyleşme”, *Doğu Batı Yayınları*, 33 (2005), ss. 11-37.
- Parlar, Gündegül, “Ay Yıldızlı Göktürk Sikkeleri”, *Uluslararası Katılımlı XV. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu*, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir 2011, c. 2, ss. 677-687.
- Perşembe, Erkan, “Dinde Sembolün Fonksiyonu ve İslam’da Sembolik Değerlerin Bugünü”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 10/10 (1998), ss. 89-102.
- Pritchard, J. B., *Ancient Near Eastern Texts Relating to the Old Testament*, Princeton University Press, New Jersey 1969.
- Ridgeway, William, “The Origin of the Turkish Crescent”, *The Journal of the Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland*, 38 (1908), ss. 241-258.
- , “Türk Hilâlinin Aslı”, *Darülfünun İlahiyat Fakültesi Mecmuası*, çev. Halil Halid, 1/2 (1926), ss. 158-182.
- Rodrigues, Sergeant, “Islam and Symbolism”, *Military Review*, (2008).
- Rosen, David M. - Rosen, Victoria P., “New Myths and Meanings in Jewish New Moon Rituals”, *Ethnology*, 39/3 (2000), ss. 263-277.
- Rüstem, Ünver, “From Auspicious Ornament to State Symbol: The Crescent Moon in Ottoman Art and Architecture”, *The Moon: A Voyage Through Time*, ed. Christiane Gruber, Aga Khan Museum, Toronto 2019, ss. 45-55.
- Saleh, Walid A., “From Timekeeper to Dimmed Sun The Moon’s Long Shadow in the Qur’an and Islamic Literature”, *The Moon: A Voyage Through Time*, Aga Khan Museum, Toronto 2019, ss. 15-21.

- Saraçoğlu, Hüseyin, “Kuzey Afrika Ve Asya Ülkelerinin Bayrakları Üzerine Bir İnceleme”, *Tarih ve Medeniyetler Tarihi*, ICANAS, Ankara 2012, c. VI, ss. 2669-2684.
- Sarınay, Yusuf vd. ed., *Osmanlı Fermanları Ottoman Fermans*, T.C. Başbakanlık, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı (3. baskı), Ankara 2003.
- Schimmel, Annemarie, “Din’de Sembolün Fonksiyonu Nedir?”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 3/3-4 (1954), ss. 67-74.
- , *Tanrı’nın Ayetlerinin Çözümlemesi*, çev. Ekrem Demirli, Albaraka Yayınları (1. baskı), İstanbul 2021.
- Soysal, Mahmut Enes, “Tarihsel Süreçte Bayrak ve Sancaklarımız”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 17/42 (2010), ss. 209-239.
- Soysaldı, Aysen - Çatalkaya Gök, Ebru, “Türk Kumaşlarında Görülen Ay-Yıldız Motifi”, *Milli Folklor*, 16/126 (2020), ss. 136-152.
- Söğüt, Bilal - Yıldırım, Ertan, “Stratonikeia Değirmenderesi’nden Doğu Roma Mücevher Grubu”, *Cedrus*, 8 (2020), ss. 401-428.
- Stuart, J. H., *The Roman Empire*, London 1908.
- Şahintürk, Elif, *16. Yüzyıl Osmanlı Minyatürlerinde Bayrak Üzerine Bir Araştırma (Bayrak-Flâma-Sancak)*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi Tezi), Marmara Üniversitesi, İstanbul 2011.
- Tanışık, İbrahim Hilmi, *İstanbul Çeşmeleri 1 İstanbul Ciheti*, Maarif Matbaası, İstanbul 1943.
- , *İstanbul Çeşmeleri 2 Beyoğlu ve Üsküdar Cihetleri*, Maarif Matbaası, İstanbul 1945.
- Taşpınar, Ömer Can, *Akşehir Arkeoloji Müzesi’nde Yer Alan Roma Dönemi Sikkeleri*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi Tezi), Anadolu Üniversitesi, Eskişehir 2021.
- Tezcan, Mehmet, “Paraların Işığında Türk Ve İran Kavimlerinde Ay-Yıldız/Güneş Motifi Ve Türk Kültürü İçin İran Araştırmalarının Önemi”, *Tarih ve Medeniyetler Tarihi*, ICANAS 2007, c. VI, ss. 3091-3114.
- Tillich, Paul, “Din Dilinin Doğası”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 11/2 (2002), ss. 227-236.
- , “The Religious Symbol”, *Daedalus*, 87/3 (1958), ss. 3-21.
- Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre, *el-Câmi ‘u’l-kebîr*, Dâru’l-Garbi’l-İslâmî, Beyrut 1996.
- Tokat, Latif, *Dinde Sembolizm*, Ankara Okulu Yayınları, (2. baskı), 2012.
- Tufan, Mona Ahmed, *Cassirer Felsefesinde Sembol, Mit ve Anlam*, İnsan Yayınları, İstanbul 2022.
- Turan, Maşallah, *Kur’an’ın Anlaşılmasında Sembolizm Tartışmaları*, Konya 2009.

- Türkan, Ahmet, “Men, Mensis, Moon: Ay Tanrı Men, Özellikleri ve Kültü”, *Ömer Çapar’a Armağan*, ed. Turgut Yiğit vd., Hel Yayınları, Ankara 2012, ss. 333-349.
- Uçar, Aygöl, “İzmir Konutlarında Çeşme”, *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 38 (2016), ss. 251-274.
- Uygur, Sinan, “Dobruca’da Türk Mezarlıkları”, *Karadeniz Araştırmaları*, 13/13 (2007), ss. 153-157.
- Uykur, Ramazan, “Zengi Atabeglerinin Sikkelerinde Antik Türk Mitolojisinin İzleri: Kağanlık Simgesi Olarak Ay Kültü (Mardin Müzesi Örnekleri)”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 17/1 (2017), ss. 167-183.
- Uysal, Enver, “Kindî Felsefesinde ‘Hayal Gücü’ Kavramı”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 22/2 (2013), ss. 1-13.
- Wallis Budge, E. A., *The Gods of the Egyptians or Studies in Egyptian Mythology*, The Open Court Publishing, London 1904.
- Whitehead, Alfred North, *Sembolizm Anlamı ve Etkisi*, FOL (1. baskı), Ankara 2019.
- Wilkins, W. J., *Hindu Mythology Vedic And Puranic*, London 1913.
- Yakıt, İsmail, *Türk-İslâm Kültüründe Ebced Hesabı Ve Tarih Düşürme*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 1992.
- Yakup Artin Paşa, “Türk Hilalinin Aslı (İkinci Makale)”, *Darülfünun İlahiyat Fakültesi Mecmuası*, çev. Halil Halid, 1/3 (1926), ss. 36-51.
- Yavuz, Şevket, “Ved”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 42, ss. 589-590.
- Yazır, Elmalılı Hamdi, *Hak Dini Kur’an Dili*, 9 cilt, Eser Neşriyat, 1979.
- Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi, *Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi’nin Fransa Sefaretnamesi*, haz. Beynün Akyavaş, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1993.
- Yücel İrfan, “Hilâl”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 18, ss. 1-11.
- Zangger, Eberhard - Gautschy, Rita, “The Hittite Rock Sanctuary of Yazılıkaya: A Time-Keeping Device from ca. 1230 B.C”, *In Harmony and Symmetry: Celestial Regularities Shaping Human Culture*, Tredition, Hamburg 2019, ss. 98-106.
- Zeyrek, İ. Naci, “Gelenekçi Ekolün Bakış Açısına Göre Sembol, Simge Ve İşaret’in Temsil Kategorileri”, *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 17/31 (2016), ss. 195-211.
- , *Yahudilikte Dini Semboller (Magen David Örneği)*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi Tezi), Uludağ Üniversitesi, Bursa 2014.

Zimmer, Heinrich, *Hint Sanatı ve Uygarlığında Mitler ve Simgeler*, çev. Gül Çağalı Güven, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2004.

<https://jewishencyclopedia.com/articles/1445-amulet#> (11.10.2022).

<https://www.metmuseum.org/art/collection/search/452823> (05.12.2022).

<https://www.metmuseum.org/art/collection/search/27901> (09.11.2022).

<https://www.metmuseum.org/art/collection/search/25644> (09.11.2022).

<https://www.selcuklumisasi.com/architecture-detail/cizre-koprusu> (11.11.2022).

<https://kuran.diyanet.gov.tr/tefsir/En%C3%A2m-suresi/865/76-79-ayet-tefsiri> (30.12.2022).

<https://www.britannica.com/topic/flag-of-Algeria> (10.11.2022).

<https://www.britannica.com/topic/flag-of-Azerbaijan> (10.11.2022).

<https://www.britannica.com/topic/flag-of-Pakistan> (10.11.2022).

<https://www.khalilicollections.org/collections/hajj-and-the-arts-of-pilgrimage/hilyah-hilye-i-sherife-cal459/> (09.11.2022).

<https://www.khalilicollections.org/collections/islamic-art/islamic-art-banner-txt224/> (09.11.2022).

<https://www.khalilicollections.org/collections/islamic-art/khalili-collection-islamic-art-central-section-of-a-banner-txt36/> (09.11.2022).

<https://kulturenvanteri.com/tr/yer/bilal-aga-cesmesi/> (12.11.2022).

<https://kulturenvanteri.com/tr/yer/serasker-mustafa-pasa-cesmesi/> (12.11.2022).

<https://jewishencyclopedia.com/articles/13575-shield-of-david> (28.11.2022).

<https://udayton.edu/imri/mary/m/moon-as-a-symbol.php> (16.11.2022).

https://www.mustafacambaz.com/details.php?image_id=36590 (14.11.2022).

https://www.mustafacambaz.com/details.php?image_id=37018&sessionid=f16rnfgdnua0m1prj9d48dp9q0 (12.11.2022).

https://www.mustafacambaz.com/details.php?image_id=12377 (30.11.2022).

<https://www.britannica.com/topic/religious-symbolism> (06.11.2022).

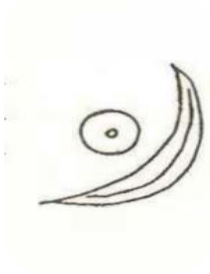
<http://sedonline.ru/words?search%5Bform%5D=&search%5Bregexp%5D=0&search%5Bmeaning%5D=moon&search%5Bothers%5D=&search%5Blanguage%5D=> (21.10.2022).

<https://kuran.diyanet.gov.tr/tefsir/%C5%9Eems-suresi/6044/1-10-ayet-tefsiri> (30.12.2022).

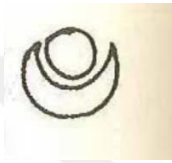
https://chronologia.org/tr/yerusalem/istanbul_3_02.html (14.11.2022).

<https://kuran.diyanet.gov.tr/tefsir/Y%C3%BBsuf-suresi/1600/4-6-ayet-tefsiri> (30.12.2022).

GÖRSELLER LİSTESİ

Görsel 1 Choular (MÖ. 1028-281) dönemine ait ay-yıldız piktogramı (Esin, 2004)

Görsel 2 Uygırlara ait Bezeklik duvar resimlerinden bir tasvir (Esin, 2004)

Görsel 3 Orkun ve Yenisey bölgesinde VII- VIII. yy. sırasıyla taşa oyulan "n" ve "ant" şeklinde okunan harfler (Esin, 2004)

Görsel 4 Kuşan hükümdarları tasvirlerindeki taçlarda bulunan astral motiflerden biri (Esin, 2004)

Görsel 5 Kuşan Tanrıçası Nanaina'nın tacında hilal ve üç astral dairenin tasviri (Esin, 2004)

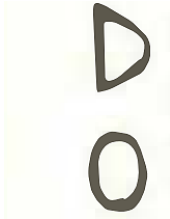
Görsel 6 Kuşan hükümdarlarının tasvirlerinde görülen taclardaki astral motif (Esin, 2004)

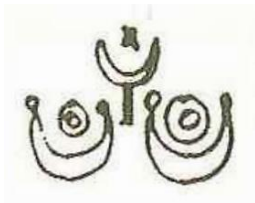
Görsel 7 Hükümdarı belli olmayan Ak Hun paraları (Çeliktas, 2015)

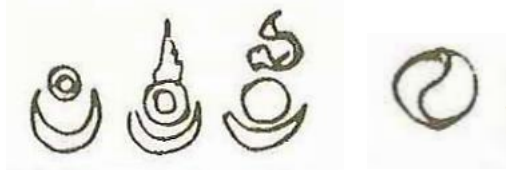
Görsel 8 Mihirakula'ya ait para (Çeliktas, 2015)

Görsel 9 Orhun ve Yenisey bölgesinde VII. -VIII. yy. ay ve ya okunan fonogramlar (Esin, 2004)

Görsel 10 Çift kün-ay ve Ta A-şi-te Kögürk tamgası (Esin, 2004)

Görsel 11 Uyğur harfleriyle Türkçe, Arapça ve Çince yazılmış Müslüman mezarlardaki kün-ay ve körkle monçuk işareti (Esin, 2004)

Görsel 12 Göktürk sikkesi (Babayar, 2007)

Görsel 13 Göktürk sikkesi (Babayar, 2007)

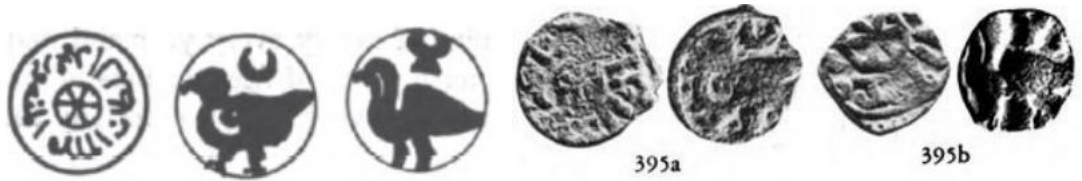
Görsel 14 Göktürk sikkesi (Babayar, 2019)

Görsel 15 Göktürk sikkesi (Babayar, 2007)

Görsel 16 Kumaş üzerindeki bir resimde görülen körkle monçuk (Esin, 2004)

Görsel 17 el-Mansûr Muhammed dönemine ait sikke (Balog, 1964)

Görsel 18 el-Eşref Zeyneddin Şa'bân dönemine ait sikke (Balog, 1964)

Görsel 19 el-Mansûr Alâeddin Ali b. Şa'bân dönemine ait sikke (Balog, 1964)

Görsel 20 el-Mansûr Alâeddin Ali b. Şa'bân dönemine ait sikke (Balog, 1964)

Görsel 21 Yoros Kalesi ([UNUTULMUŞ YERUŞALEM. Yeni Kronoloji'nin Işığında İstanbul \(chronologia.org\)](https://www.chronologia.org)), (erişim tarihi: 14.11.2022).

Görsel 22 Topkapı Sarayı Müzesi'nde Yavuz Sultan Selim'e ait olduğu belirtilen sancak, Envanter No: 1/824. (Şahintürk, 2011)

Görsel 23 Topkapı Sarayı deposunda bulunan beşgen formu yeşil renkli Osmanlı bayrağı, Envanter No: 1/945 (Şahintürk, 2011)

Görsel 24 Topkapı Sarayı Müzesi'nde yer alan Osmanlı Bayrağı, Envanter No: 1/2621 (Şahintürk, 2011)

Görsel 25 Khalili Koleksiyonu'nda (TXT 36) yer alan sancak ([Khalili Collections | Islamic Art | Central Section of a Banner](#)), (erişim tarihi:09.11.2022).

Görsel 26 Khalili Koleksiyonu'nda (TXT 224) II. Mahmud dönemine ait sancak ([Khalili Collections | Islamic Art | Banner](#)), (erişim tarihi:09.11.2022).

Görsel 27 Metropolitan Müzesi'ndeki Osmanlı bayrağı, Erişim No: 14.43.2 (<https://www.metmuseum.org/art/collection/search/27901?ft=turkish+banner&offset=0&rpp=40&p:pos=2>), (erişim tarihi:09.11.2022).

Görsel 28 Metropolitan Müzesi'ndeki Osmanlı bayrağı, Erişim No: 11.181.1 (<https://www.metmuseum.org/art/collection/search/25644?ft=turkish+banner&offset=0&rpp=40&ap:pos=3>), (erişim tarihi:09.11.2022).

Görsel 29 Barbaros Hayreddin Paşa'nın Kullandığı Sancak, Deniz Müzesi Koleksiyonu, Envanter No: AA 2964 (Aslı Deniz Müzesi Komutanlığındadır.)

Görsel 30 1571 yılında İnebahtı Deniz Savaşı'nda kullanılan sancak, Deniz Müzesi Koleksiyonu, Envanter No: AA 2503 (Aslı Deniz Müzesi Komutanlığındadır.)

Görsel 31 III. Selim dönemine ait sancak, Deniz Müzesi Koleksiyonu, Envanter No: AA 682 (Aslı Deniz Müzesi Komutanlığındadır.)

Görsel 32 Ahlat Hasan Padişah Kümbetinde kullanılan ay yıldız formu (Koçer, 2020)

Görsel 33 Cizre Köprüsü, Boğa burcu ve Ay gezegeni kabartması
(<https://www.selcukluminirasi.com/architecture-detail/cizre-koprusu>), (erişim tarihi:11.11.2022).

Görsel 34 Edirne Meriç/Mecidiye Köprüsü (Akçıl Harmankaya, 2018)

Görsel 35 Cezayirli Gazi Hasan Paşa Çeşmesi (Ertuğ, 2006)

Görsel 36 Bilal Ağa Çeşmesi ([Bilal Ağa Çeşmesi • Kültür Envanteri \(kulturenvanteri.com\)](http://kulturenvanteri.com)), (erişim tarihi:12.11.2022).

Görsel 37 Hatice Sultan Çeşmesi ([Mustafa Cambaz](#)), (erişim tarihi:12.11.2022).

Görsel 38 Serasker Mustafa Paşa Çeşmesi ([Serasker Mustafa Paşa Çeşmesi • Kültür Envanteri](#) ([kulturenvanteri.com](#))), (erişim tarihi:12.11.2022).

Görsel 39 Canfeda Kadın Çeşmesi ([Mustafa Cambaz](http://mustafacambaz.com)), (erişim tarihi: 14.11.2022).

Görsel 40 Elazığ Harput Üç Lüleli Çeşme (Hatice Rumeysa Öncel)

Görsel 41 Üsküdar Ayazma Camii, ([Mustafa Cambaz](#)), (erişim tarihi:30.11.2022).

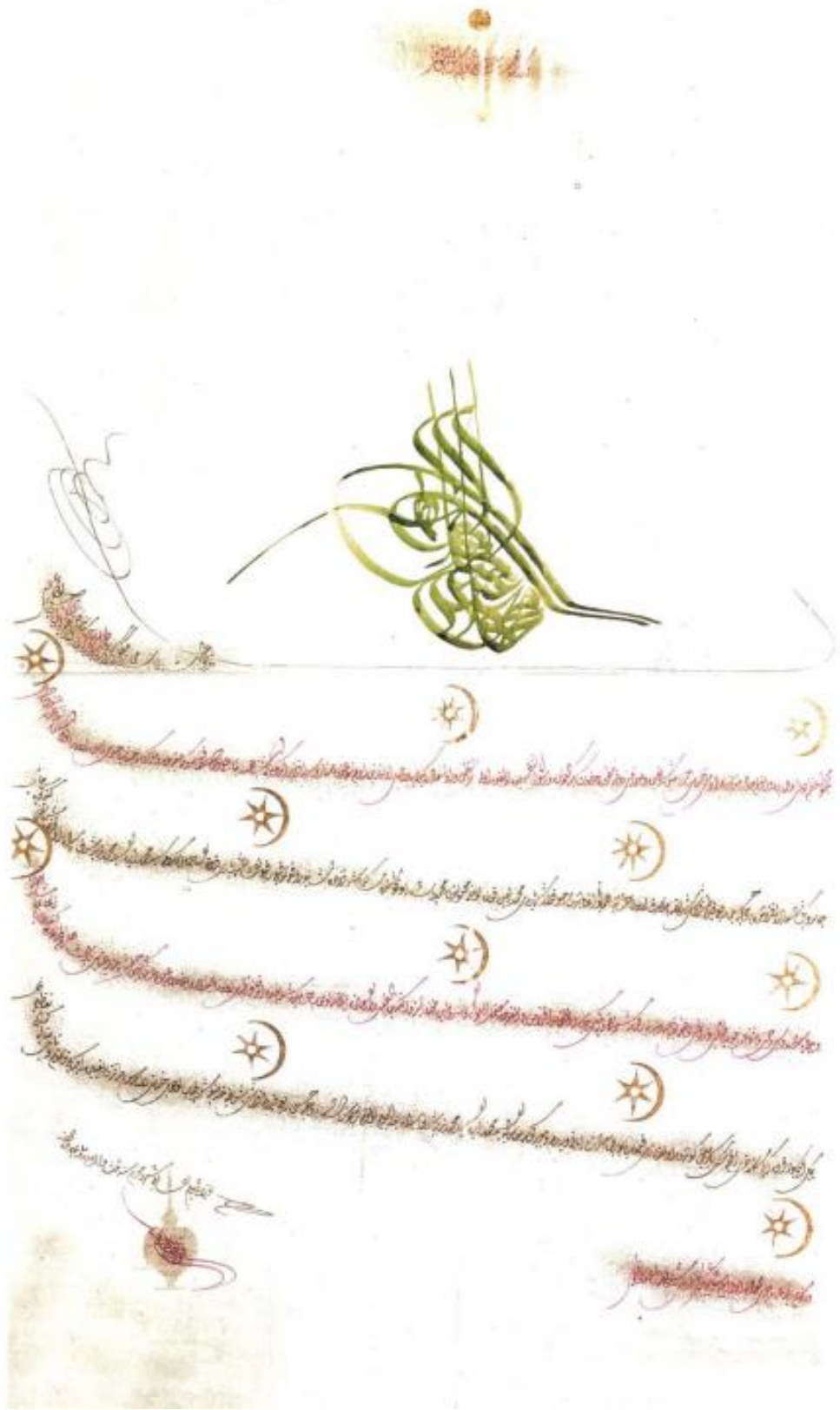
Görsel 42 Kastamonu Yılanlı Camisi Haziresi'nde yer alan mezar taşı (Gümüşdağ, 2007)

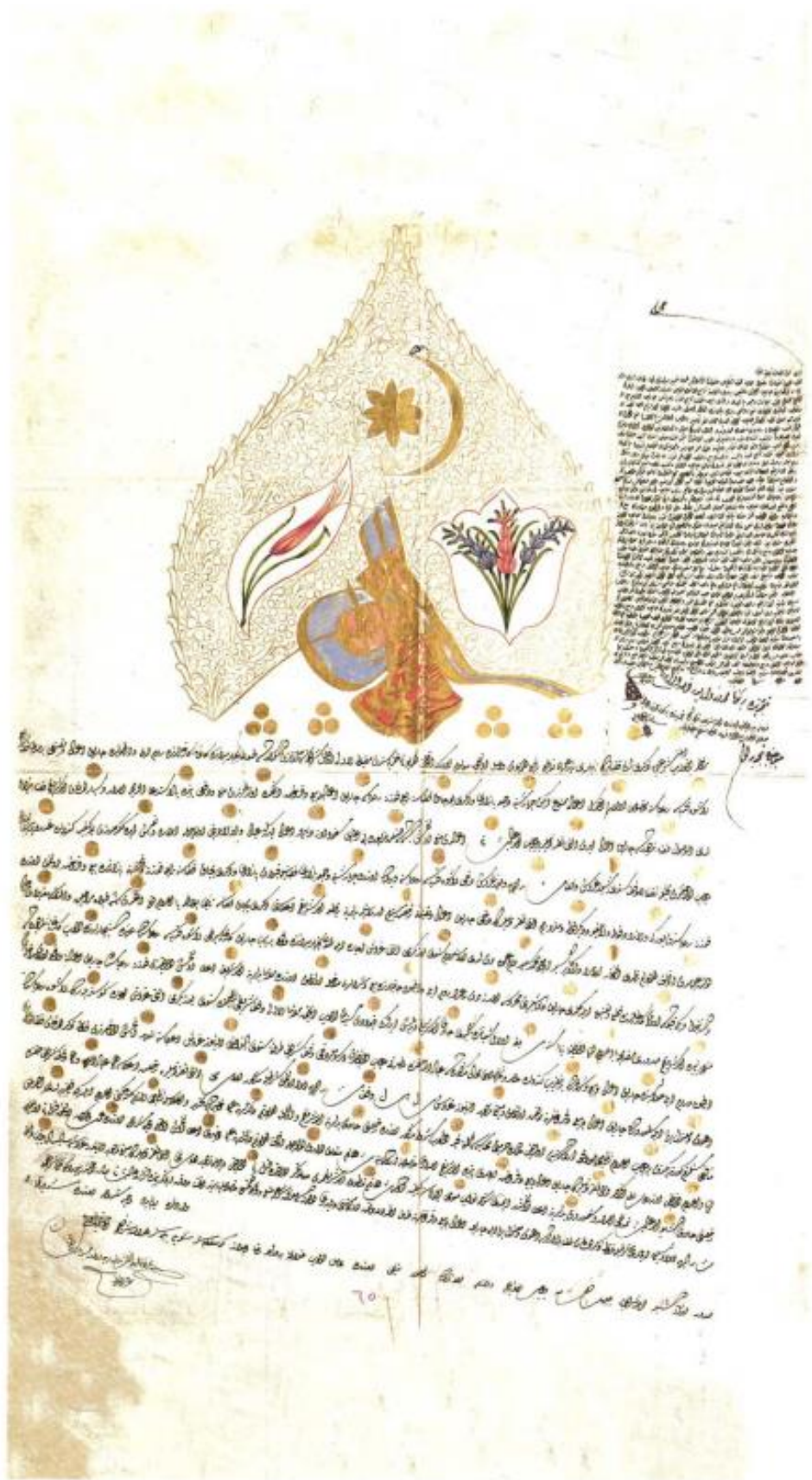
Görsel 43 Türk ve İslam Eserleri Müzesi'ne getirilen mezar taşı (Bozcu, 2017)

Görsel 44 Mihrişah Valide Sultan Mektebi Hazinesi (Gülcü, 2018)

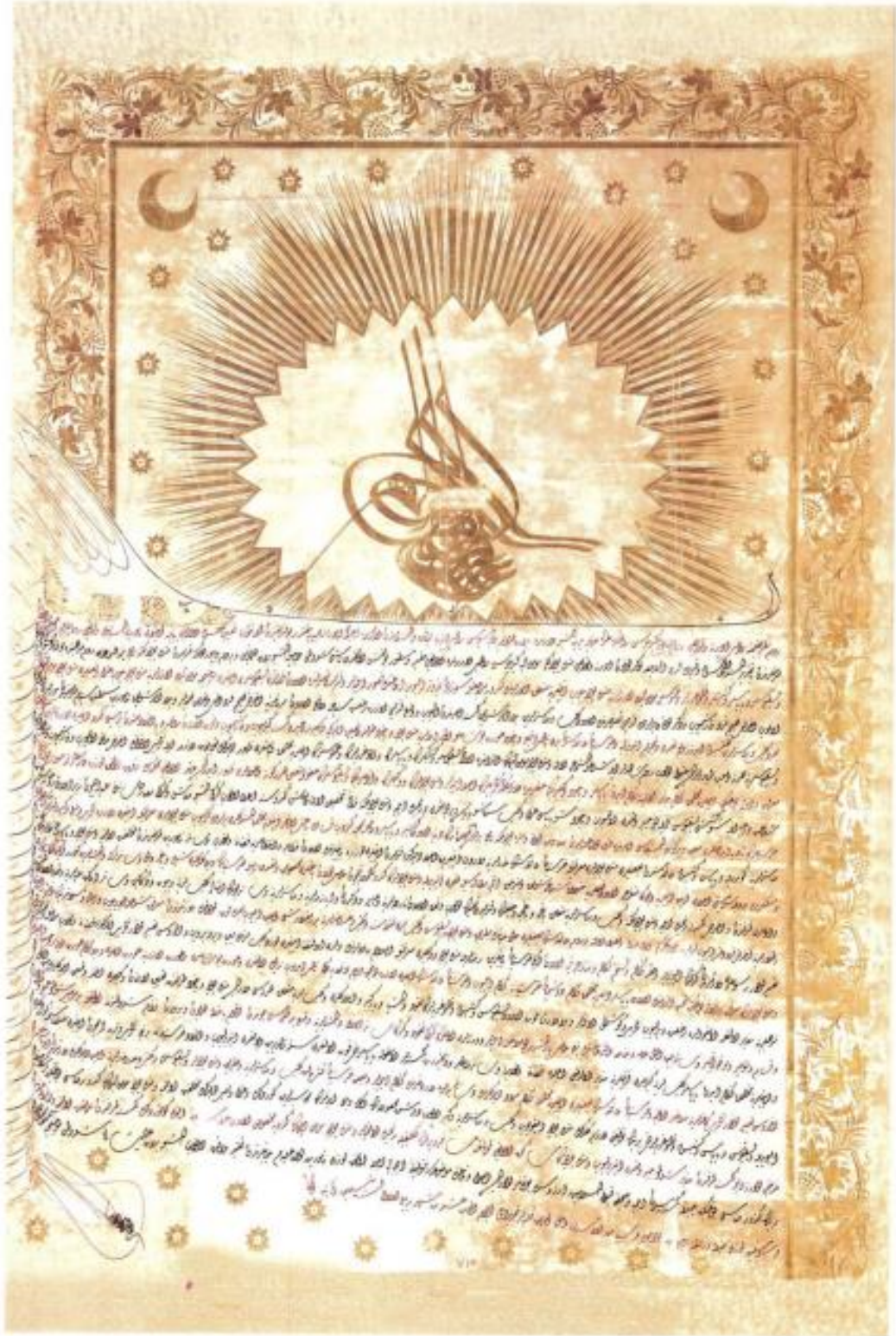
Görsel 45 H. 1243/1827 tarihli II. Mahmud'a ait berat (BOA, Müzehheb Fermanlar No: 628), (Sarıay vd, 2003)

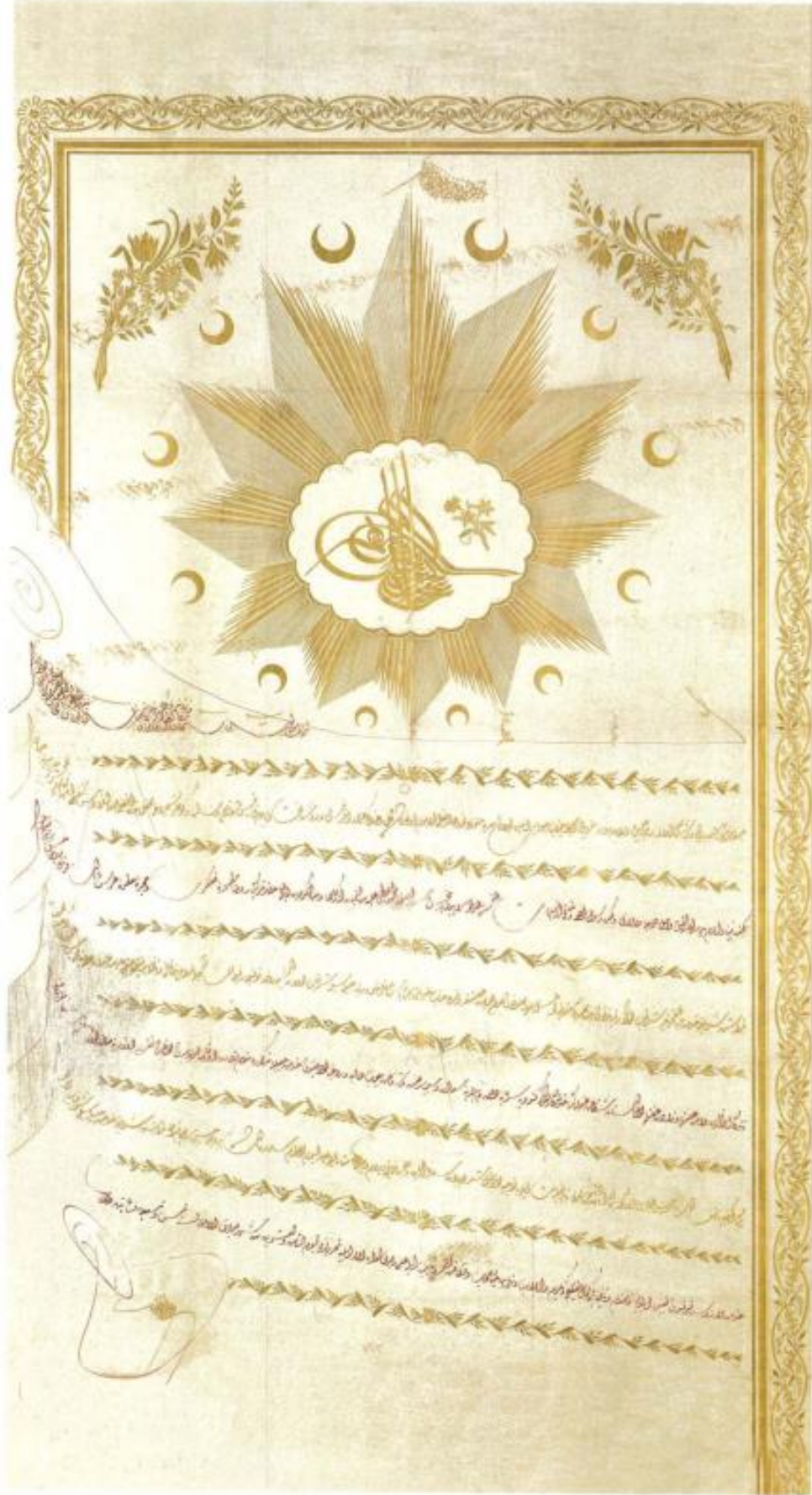
Görsel 46 H. 1250/1834 tarihli II. Mahmud'a ait ferman, (BOA, Müzehheb Fermanlar No: 65), (Sarınay vd, 2003)

Görsel 47 H. 1253/ 1838 tarihli II. Mahmud'a ait berat, (BOA, Müzehheb Fermanlar No: 648/1), (Sarınay vd, 2003)

Görsel 48 H. 1290/ 1873 tarihli Abdülaziz dönemine ait berat, (BOA, Müzehheb Fermanlar No: 715), (Sarınay vd, 2003)

Görsel 49 H. 1295/ 1878 tarihli II. Abdülhamid'e ait berat, (BOA, Müzehheb Fermanlar No: 723), (Sarıay vd, 2003)

Görsel 50 XIII. yüzyılda Memlük dönemine ait leğen (Hassanein, 2015)

Görsel 51 Hattat Mehmed Tahir Efendi'ye ait hilye, Khalili Koleksiyonu CAL 459, (<https://www.khalilicollections.org/collections/hajj-and-the-arts-of-pilgrimage/hilyah-hilye-i-sherife-cal459/>), (erişim tarihi: 09.11.2022)

ÖZGEÇMİŞ

Adı ve SOYADI	Hilal KURT
EĞİTİM DURUMU	
Mezun Olduğu Lise	Denizli Anadolu İmam Hatip Lisesi
Lisans Diploması	Uşak Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi
Yüksek Lisans Tez Konusu	Hilal Sembolü ve İslam
Yabancı Dil / Diller	Arapça, İngilizce

